

Могилів-Подільська міська рада  
Могилів-Подільська районна державна адміністрація  
Могилів-Подільська районна рада  
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України  
НАН України  
при Кам'янець-Подільському національному університеті  
імені Івана Огієнка  
Вінницький державний педагогічний університет  
імені Михайла Коцюбинського  
Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України  
Державний архів Вінницької області

**Шоста**  
**Могилів-Подільська**  
**науково-краєзнавча конференція**

**27 жовтня 2017 р.**

Могилів-Подільський  
Вінниця  
2017

УДК 94(477.44)(063)  
ББК 63.3(4 Укр-4Він)  
Т 76

#### **Редакційна колегія:**

**С. Д. Гальчак** (голова редколегії), член-кореспондент УАІН, доктор історичних наук, професор; **Л. В. Баженов** (співголова редколегії), академік УАІН, доктор історичних наук, професор; **Ю. А. Зінько** (співголова редколегії), кандидат історичних наук, професор; **В. В. Войтович** (відповідальний секретар), Почесний краєзнавець України; **П. П. Брицький**, доктор історичних наук, професор; **А. В. Войнаровський**, кандидат історичних наук, доцент; **С. В. Терський**, доктор історичних наук, професор; **І. М. Романюк**, доктор історичних наук, професор.

#### **Рецензенти:**

**О. М. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор  
(м. Кам'янець-Подільський)  
**О. П. Григоренко**, доктор історичних наук, професор  
(Хмельницький національний університет)

**Шоста Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція** / Матеріали конференції, 27 жовтня 2017 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. – 436 с.

*Рекомендовано до друку вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка  
(протокол № 7 від 5 вересня 2017 р.)*

**ISBN 987-611-530-007-5**

© ПП Балюк І. Б., 2017.  
© Автори статей

# ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ ШОСТОЇ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

27 жовтня 2017 р.

**Голова організаційного комітету**

**Бровко П. П.** – міський голова міста Могилева-Подільського

**Співголови оргкомітету:**

**Китасюк О. І.** – голова Могилів-Подільської районної державної адміністрації Вінницької області.

**Баженов Л. В.** – директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, академік УАІН, доктор історичних наук, професор.

**Гальчак С. Д.** – голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений працівник культури України.

### **Члени організаційного комітету:**

- Войтович В. В.** – секретар оргкомітету, викладач суспільних дисциплін ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.
- Гоцуляк М. І.** – заступник голови Могилів-Подільської районної державної адміністрації.
- Денисик Г. І.** – завідувач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України.
- Зінько Ю. А.** – декан факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кандидат історичних наук, професор.
- Іваневич Л. А.** – докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, кандидат історичних наук.
- Казьмір В. А.** – директор Могилів-Подільського технологічно-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету.
- Криган В. І.** – заступник міського голови з питань діяльності виконавчих органів міста Могилева-Подільського.

- Легун Ю. В.** – директор Державного архіву Вінницької області, доктор історичних наук, професор.
- Соляр А. П.** – викладач історії Могилів-Подільського технологічного-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету, член Національної спілки краєзнавців України.
- Хухлей Л. В.** – зав. сектором культури і туризму Могилів-Подільської районної державної адміністрації.
- Флут Т. В.** – начальник управління мистецької політики і ресурсів Могилів-Подільської міської ради.

## **МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ВПЕВНЕНІСТЬ У МАЙБУТНЬОМУ**

Старовинне місто Могилів-Подільський – місто обласного підпорядкування. Воно розташоване на лівому березі річки Дністер, при впадінні в нього річок Дерли та Немії, в річковій долині, за 117 кілометрів від обласного центру – міста Вінниці, на державному кордоні з Республікою Молдова. Місто має залізничне сполучення з Вінницею, Києвом, Кишиневом, автобусне сполучення з Вінницею, Києвом, Хмельницьким, Житомиром, Чернівцями, Львовом, Одесою, Кишиневом, Варшавою та іншими містами.

Територія міста населена здавна, збереглися грамоти від 2 квітня 1450 р. та від 5 січня 1557 року, в яких йдеться про підтвердження прав на володіння селом Іваньківцями, розташованими між гирлами річок Дерла та Немії. У 1595 році тут засновано місто, власником якого спочатку був молдавський феодал Ієремія Могила, згодом польські магнати Потоцькі та Калиновські. Згідно деяким історичним джерелам С. Потоцький на честь свого тестя Ієремії Могили назвав місто Могилевом (у літературі XVII – XIX ст. його називають Могилів-на-Дністрі Могилів-Подільської губернії, Могилів-Дністровський). На початку XVII ст. власник Могилева побудував замок та інші оборонні споруди. Уже в першій чверті XVII ст. він став найбільшим містом Поділля: тут окремими колоніями селилися вірменські, грецькі, молдавські купці і ремісники. На початку XIX ст. Могилів було викуплено російським урядом у графа В. Потоцького за 587220 рублів сріблом. У XIX – на початку XX ст. Могилів був одним з найкращих повітових міст Поділля – як за зовнішнім виглядом, так і за розвитком економіки.

З містом тісно пов'язані життя та діяльність вірменського просвітителя Р. Узуняна, художника В. Тропініна, драматургів, письменників та поетів – М. Старицького, О. Мачтета, А. Димінського, О. Пчілки, Грицько-Григоренко (О. Судовщикова), К. Квітки, Л. Мосендза, І. Глинського, С. Тельнюка, Й. Халіфмана, В. Шубравського, М. Горобця, вчених та організаторів науки Є. Завойського, О. Грандо, М. Гудзія, героя італійського партизанського руху в роки Другої світової війни М. Буянова та інших.

Могилів-Подільський прикрашають пам'ятники архітектури – церкви: Св. Георгія (1809 – 1819), Св. Миколая (1784), Св. Олександра Невського (1915), Св. Параскеви Сербської (XVIII ст.). У місті встановлено пам'ятники М. В. Гоголю (1897), М. Буянову (1994), Т. Г. Шевченку (1995), 37 пам'ятних знаків, присвячених видатним постатям та історичним подіям. Так, лише в за останні кілька років зведено: Майдан Шани, присвячений героїчно загиблим в АТО могилівчанам – військовим і прикордонникам; Меморіал загиблим прикордонникам. Відбулася реконструкція скверу, де знаходиться пам'ятний знак жертвам Голодоморів, площі Т. Г. Шевченка, площі перед районним Будинком культури «Дружба», площі перед центральним входом в Міський парк культури і відпочинку імені Лесі Українки. Заново створена Європейська площа в центральній частині міста. Продовжується реконструкція міського парку культури і відпочинку імені Лесі Українки. Відбулося перейменування ряду вулиць міста: замість назв радянського періоду історії України вони отримали прізвища відомих могилівчан, або їм повернені історичні назви. Наприклад, у місті з'явилися такі назви вулиць, як Леоніда Мосендза, Олександра Грандо, Островки. Колишня вулиця Пушкінська, після реконструкції, стала проспектом Героїв.

У місті зводяться римо-католицький собор, п'ятиповерховий житловий будинок (будівельним холдингом «Набережний квартал»), басейн та інші соціально значимі об'єкти.

Завдяки плідній співпраці міської ради та Кондитерського дому «Вацак» та деяких інших приватних підприємств проводиться реконструкція центральної частини міста. В планах міської ради оновити вуличне покриття, облаштувати тротуари і в інших частинах міста.

Станом на 1 серпня 2017 року в місті мешкало 31262 жителі.

У першому півріччі 2017 року з 9 промислових підприємств діяло 7, в т.ч.: 3 – машинобудівної та приладобудівної галузей, 1 – в галузі легкої промисловості, 1 – в галузі лісової промисловості, 2 – з виробництва харчових продуктів.

У галузі машинобудування обсяги виробництва продукції у січні – червні 2017р. склали 37511,3 тис. грн., що становить 159,4 % до рівня відповідного періоду 2016 року. Приріст обсягів виробництва продукції складає + 59,4 %.

За січень – червень 2017 року обсяги виробництва ПАТ «Могилів-Подільський машинобудівний завод» склали 37245,7 тис. грн., що становить 160,7 % до рівня відповідного періоду минулого року, відповідно приріст обсягів продукції + 60,7 %.

В ПАТ «Могилів-Подільський завод газового устаткування і приладів» обсяги виробництва продукції склали 198,3 тис. грн., що становить 96,7 % до рівня відповідного періоду 2016 року. Спад обсягів продукції – - 3,3 %.

ПМП «Овіс» у січні-червні вироблено продукції на 67,3 тис. грн., що становить 48,3 % до відповідного періоду минулого року.

ТОВ «Інтертекст» у січні – червні 2017 року виробило продукції на 4477,1 тис. грн.



У галузі харчової промисловості обсяги виробництва продукції за 2017 рік становлять 14324,3 тис. грн., що складає 120,7 % до рівня відповідного періоду 2016 року.

Промисловими підприємствами основного кола міста у січні – червні 2017 р. вироблено продукції на 69721,2 тис. грн. (у діючих цінах), що складає 150,3 % до рівня відповідного періоду 2016 року. Приріст обсягів продукції з початку року + 50,3 %.

У січні – червні 2017 року підприємствами основного кола реалізовано продукції на суму 75513,9 тис. грн. (у в. п. 2016 р. – 55806,9 тис. грн., або 135,3 %).

Обсяг експорту продукції суб'єктами господарювання міста за січень-травень 2017 року (за даними держстатистики) склав 1637,5 тис. дол. США – 173,2 % до рівня в. п. 2016 року. Обсяг імпорту продукції в економіку міста – 1393,9 тис. дол. США, що становить 142,8 % до в. п. 2016 року.

Додатковий конкурсний відбір інвестиційних проектів та програм, що можуть фінансуватися за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку у 2017 році, пройшли наступні проекти, що були подані Могилів-Подільською міською радою, які стосуються: реконструкції частини приміщення будівлі гімназії по вул. Шолом Алейхема, де буде розміщений спортивно-оздоровчий комплекс (басейн) – загальний бюджет проекту – 2972,4 тис. грн., співфінансування з міського бюджету: план – 1412,4 тис. грн., фактично профінансовано – 662,2 тис. грн.; реконструкція харчоблоку із застосуванням заходів з енергозбереження в КУ «Могилів-Подільська ОЛП»: загальний бюджет проекту – 1486,3 тис. грн., співфінансування з міського бюджету: план – 486,3 тис. грн., фактично профінансовано – 376,2 тис. грн.

Також готується до реалізації проект будівництва станції сортування твердих побутових відходів продуктивністю 20 т на годину на території Серебрійської сільської ради, Могилів-Подільського району, Вінницької області за рахунок кош-

тів обласного фонду охорони навколишнього середовища. Проектом передбачається культивування частини існуючого сміттєзвалища та влаштування чаші на сміттєзвалищі для прийому відходів з влаштуванням свердловин для біогазу.

Обсяг капітальних інвестицій по місту за січень – червень 2017 року становив 15525,0 тис. грн., на одну особу – 501,6 грн.

На території міста розміщується районне споживче товариство та 3 торговельних майданчика, на яких обладнано 1413 торговельних місця, а також 288 об'єктів торгівлі, 28 закладів ресторанного господарства.

Комунальним підприємством «Фінансист» обладнано 180 торговельних місць, де фізичні особи мають змогу здійснювати денну торгівлю. На торговельному майданчику 10 вільних місць.

В торговельному центрі ТОВ «Квіти Поділля» розміщені 18 торговельних точок. У 10 торговельних точках реалізуються продовольчі товари від виробника, а саме: продукція Немирівської птахофабрики, Барського птахокомбінату, продукція ТМ «Наша Ряба», СТОВ «Колосок», ковбаси Літинського м'ясокомбінату, молочна продукція ТМ «Тулчинка», «Ферма», хлібобулочні вироби «Подільська випічка» та інше.

У першому півріччі 2017 р. у місті зареєстровано 2 нових малих підприємства і 213 фізичних осіб-підприємців. Припинили господарську діяльність 479 фізичних осіб-підприємців.

За даними Могилів-Подільської ОДПІ в першому півріччі 2017 року у місті діяло 118 малих підприємств, 7 середніх підприємств та 3227 фізичних осіб-підприємців. Працюючих на малих підприємствах було 471 особа, середніх – 1131, у фізичних осіб-підприємців – 804.

Надходження платежів до місцевого бюджету від діяльності суб'єктів малого і середнього підприємництва в I півріччі 2017 року склали 3777,5 тис. грн., а до бюджетів всіх рівнів – 26292,5 тис. грн.

За перше півріччя 2017 року Могилів-Подільською залізничною станцією навантажено 2791 тонн на 44 вагони і вивантажено 129 залізничних вагонів. Станцією відправлено 18878 пасажирів на суму 5 404 202,00 грн. Відправлено 508 потягів (19826 вагонів) вантажних потягів, прийнято 195 потягів (8236 вагонів).

За січень – червень 2017 року перевезено вантажів автомобільним транспортом – 20,8 тис. т, що становить 90,8 % порівняно з в. п. 2016 року.

Перевезено пасажирів за перше півріччя 2017 року – 1342,5 тис. чол., 121,7 % у порівнянні з 2016 роком.

На 2017 рік міським бюджетом передбачено на розвиток об'єктів житлово-комунального господарства всього – 8 966,89 тис. грн., виконано робіт – на 4850,21 тис. грн., оплачено – 4 850,21 тис. грн.

Заплановано на рік: капітальний ремонт доріг – 6743,3 тис. грн.; капітальний ремонт інших об'єктів – 183,3 тис. грн.; капітальне будівництво – 526,0 тис. грн.; реконструкція – 1112,3 тис. грн.; придбання – 401,99 тис. грн.

В місті Могилеві-Подільському в мікрорайонах проживає 3853 дітей шкільного віку від 6 до 18 років, із них підлягають навчанню – 3827. Навчаються в 5 загальноосвітніх навчальних закладах міста 3480 дітей. Станом на 01.07.2017 року дітей та підлітків, неохоплених навчанням, немає. Діти шкільного віку охоплені навчанням на 100 %. Дошкільною освітою в місті охоплено 1258 дітей, із них 5-річного віку – 408 дітей.

На даний час в навчальних закладах міста проводяться заходи щодо завершення навчально-виховного процесу 2016 – 2017 навчального року: державна підсумкова атестація проведена відповідно термінів, встановлених педагогічними радами ЗНЗ (затвердженими наказами керівниками закладів); проведено зовнішнє незалежне оцінювання випускників 11

класів та видані документи про освіту (свідоцтва та атестати).

В Могилеві-Подільському в трьох коледжах навчаються понад тисячу студентів (ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», Могилів-Подільський медичний коледж, Могилів-Подільський технолого-економічний коледж ВНАУ). Працює професійно-технічний ліцей.

В КУ «Могилів-Подільський міський центр первинної медико-санітарної допомоги» входять три амбулаторії загальної практики сімейної медицини та денний стаціонар на 23 ліжка. Жителів міста обслуговує 19 лікарів, з них: 13 лікарів загальної практики сімейної медицини, 3 лікаря-терапевта та 3 лікаря-педіатра. В міському Центрі ПМСД виконується міська програма «Майбутнє Вінниччини в збереженні здоров'я громадян по місту Могилеву-Подільському на 2016 – 2020 роки». З 1 квітня 2017 року стартувала Урядова програма «Доступні ліки». Пацієнти отримують ліки від серцево-судинних захворювань, діабету II типу та бронхіальної астми безкоштовно або з незначною доплатою. Станом на 01.07.2017р. програма виконана на 41 %, використано 160,3 тис. грн. За 6 місяців 2017 року до фахівців консультативно-діагностичної поліклініки КУ «Могилів-Подільська окружна лікарня інтенсивного лікування» виконано 107954 відвідувань, 49,9 % із них з приводу захворювання. Стаціонарно проліковано 4753 хворих, в денному стаціонарі – 710 хворих. Виконано 1031 амбулаторних втручань і 759 операцій в стаціонарних умовах. У перинатальному центрі прийнято 309 пологів, народилось 312 дітей. Випадків перинатальної смертності не було. 94 % новонароджених охоплені вакцинацією БЦЖ. З метою покращення матеріально-технічної бази виконаний поточний ремонт частини тепломережі, придбано 3 сухоповітряні стерилізатори, 8 моніторів, 7 системних блоків, 2 принтера, 1 сканер для структурних підрозділів ОЛШ.

Чисельність незайнятого населення, яке перебувало на обліку в Могилів-Подільському центрі зайнятості у 2017 році, склала 1072 чол., що становить 82,4 % від кількості громадян, які перебували на обліку в 2016 році (1301 чол.). По чисельності безробітних осіб, які перебували на обліку в МРЦЗ, спостерігається зменшення від показника минулого року. Якщо в 2016 році перебувало 1104 чол. безробітних, то в 2017 році – лише 905 чоловік (на 199 чол. менше), або 82,0 %. Серед осіб, які перебували на обліку протягом 2017 року, 55,0 % становили жінки, 43,0 % – молоді люди у віці до 35 років, 3,3 % – особи з інвалідністю. Чисельність зареєстрованого населення у 2017 році незначно зменшилась і склала 574 чоловіка проти 599 чоловік у 2016 році, що складає 95,8 %. Із загальної кількості громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, які перебували на обліку в службі зайнятості протягом 2017 року, отримали статус безробітного 905 чол. (84,4 %).

Заклади культури міста представлені Могилів-Подільською мистецькою школою, Могилів-Подільським історико-краєзнавчим музеєм, Могилів-Подільським Центром народної творчості та двома міськими публічними бібліотеками.

У I півріччі 2017 року розпочата робота по паспортизації та укладенню охоронних договорів пам'яток культурної спадщини: розміщені оголошення в засобах масової інформації про об'єкти культурної спадщини; надаються інструкції власникам та балансоутримувачам пам'яток культурної спадщини, незалежно від форм власності, щодо виконання паспортизації та укладення охоронних договорів.

Сектором з питань охорони культурної спадщини управління містобудування та архітектури було укладено 4 охоронних договори пам'яток культурної спадщини.

Протягом звітної періоду користувачам приміщень, які знаходяться в межах пам'яток культурної спадщини, було

надіслано 28 приписів щодо збереження вигляду будівель пам'яток.

Інформаційний простір Могилева-Подільського забезпечують друкований орган міської ради «Краяни» та КП ПТРЦ «Краяни».

*Олег КИТАСЮК,  
Володимир СІРАНТ*

## **МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН: СЬОГОДЕННЯ**

Могилів-Подільський район розташований на південному заході Вінницької області, межує з Ямпільським, Чернівецьким, Шаргородським та Мурованокуриловецьким районами Вінниччини. Річка Дністер є державним кордоном України та Республіки Молдова. Площа району складає 936,5 кв. км. Особливості рельєфу – хвилясті рівнини, порізані чисельними долинами річок, ярами і балками. Лівими протоками Дністра є річки Жван, Лядова, Серебря, Немія, Дерло, Мурафа та інші.

Могилів-Подільщина розташована в зоні лісостепу. Площа лісових насаджень складає 13636 га, що становить 14,6 % від загальної території району. Переважають широколисті мішані ліси (граб, дуб, ясен, липа, клен).

В межах території Могилів-Подільського району є 34 природно-заповідних об'єкти: заказники «Вендичанська дубина», «Стрімкач», ландшафтний заказник «Грабарівський», ботанічний заказник «Бронницький», регіональні ландшафтні парки «Мурафа» та «Дністер», ботанічні заказники місцевого значення «Лядівський» та «Нагорянський», Бронниць-

кий парк – пам'ятка садово – паркового мистецтва та інші. На базі регіонального ландшафтного парку «Дністер» планується створити Національний природний парк «Дністер» площею більше 20 тис. га.

Ця місцевість багата на корисні копалини: є запаси вапняку, пісковика будівельного, трепелу, родовища літографічного каменю, мінеральної води в районі сіл Яруга, Садківці, Юрківці, Бронниця.

Придністров'я почало заселятись ще у давнину. Свідченням цього є археологічні знахідки залишків поселень трипільської, черняхівської, зарубинецької культур. Найдавніший археологічний комплекс на Могилів-Подільщині розташований поблизу сіл Бернашівка, Тропова, Бандишівка. Також поселення трипільської, черняхівської, зарубинецької культур досліджені в селах Озаринці, Серебря, Яришів, Юрківці. Поблизу села Григорівка розташоване скіфське городище VI – IV ст. до н. е. Таке ж городище виявлено поблизу села Нижній Ольчедаїв.

Землі Придністров'я перебували у складі Київської держави, Галицько-Волинського князівства (IX – XIV ст.), Великого князівства Литовського та Речі Посполитої (XIV – XVIII ст.). Із заснуванням міста Могилева-Подільського (наприкінці XVI ст.) починається період економічного піднесення краю.

Могилів-Подільський район утворений 7 березня 1923 року. Зміни в адміністративно-територіальному устрої району відбулись двічі – в 1965 і 1990 рр.

Районний центр – місто Могилів-Подільський – є містом обласного підпорядкування. До складу району входять 54 населених пункти, які підпорядковані одній селищній та 27 сільським радам.

Станом на 1 серпня 2016 року в районі мешкало 32792 жителів.

З Могилів-Подільщиною пов'язані життя і діяльність відомих письменників та поетів: Михайла Коцюбинського, Михайла Старицького, Олени Пчілки, Олександра Мачтета, Леоніда Мосендза, Івана Глинського, Станіслава Тельнюка, Бориса Хандроса, літературознавців Миколи Гудзія, Василя Шубравського, фольклористів Андрія Димінського, Олександра Кривицького, Марії Руденко, Мефодія Рябого, художників Василя Тропініна, Ольги Леонової.

На території краю нараховується 80 пам'яток історії та культури. Відомими пам'ятками архітектури є: церква Св. Дмитра (с. Кукавка), побудована за проектом видатного російського художника В. Тропініна; садиба фельдмаршала П. Вітгенштейна (с. Бронниця); комплекс Свято-Усікновенського Лядівського скельного чоловічого монастиря (заснованого в XI ст.); палац М. Чацького (с. Серебринці).

Протягом першого півріччя поточного року робота районної державної адміністрації та районної ради були зосереджені на покращенні показників соціально-економічного розвитку району.

Вживались заходи щодо вирішення питань економічного, соціального та культурного розвитку району, зміцнення матеріальної та фінансової бази, розглядалися і враховувались в роботі райдержадміністрації пропозиції депутатів та посадових осіб органів місцевого самоврядування. Незважаючи на певні фінансово-економічні труднощі, визначені цілі поступово реалізуються.

В результаті проведеної роботи зведений бюджет Могилів-Подільського району за 6 місяців 2017 року по дохідній частині (без врахування трансфертів) виконано на 124,6 % (план 22630,6 тис.грн., фактично надійшло 28193,1 тис. грн.), перевиконання складає 5562,5тис. грн. Бюджет району по дохідній частині виконано на 115,1 % (план 10987,8 тис. грн., фактично надійшло 12642,1 тис. грн.). Перевиконання становить 1654,3 тис. грн. Свої бюджети виконали всі 27 сіль-



ських та 1 селищна ради. За 6 місяців 2017 року виконання забезпечено по всіх складових джерелах доходів місцевих бюджетів. Порівняно з аналогічним періодом минулого року надходження власних і закріплених доходів місцевих бюджетів збільшились на 8782,2 тис. грн. або 145,2 %.

В агропромисловому комплексі району господарську діяльність здійснюють 98 сільськогосподарських формувань: 10 господарських товариств, 11 приватних підприємств, 70 фермерських господарств, одне публічне акціонерне товариство, 6 підприємств інших форм власності. Сільськогосподарські підприємства обробляють 36,5 тис. га, з них вертикально інтегровані 23,7 тис. га (42 %) та самостійно працюючі 12,9 тис. га (23 %).

У приватному секторі сільськогосподарську продукцію виробляють майже 15 тисяч господарств населення. Господарства населення обробляють 20 тис. га (35 %), з них ОСГ 8 тис. га, одноосібники 5 тис. га та в межах 7,9 тис. га – приватний сектор.

Сільське господарство району орієнтоване переважно на вирощування зернових та технічних культур, садівництво, плодоягідні культури.

Станом на 14.08.2017 р. по сільськогосподарських підприємствах зібрано ранніх зернових і зернобобових культур 64 тис. тонн при середній урожайності 47,9 ц/га.

Вироблено по всіх категоріях господарств 10,5 тис. тонн молока, (50 % до Програмних завдань), реалізовано по всіх категоріях господарств м'яса 428 тонн (50,3% до Програмних завдань).

Отримано валової продукції у 2017 році (у порівняльних цінах 2010 року) в сумі 408 млн. грн.

Всіма категоріями господарств за шість місяців 2017 року (в порівняльних цінах) вироблено валової продукції на загальну суму 42 млн. грн., що становить 10 % до річних Програмних завдань. В тому числі: валова продукція рослин-

ництва 10 млн. грн (2,9 % до Програми), валова продукція тваринництва – 32 млн. грн. (47,1 % до Програмних завдань).

На території району в 2015 році ТОВ «Український волоський горіх» розпочав реалізовувати інвестиційний проект по вирощуванню волоського горіха. Проектна потужність даного проекту 970 га. Кошторисна вартість 218 млн. грн. На даний час підготовлено ґрунту і здійснено висадку саджанців волоського горіха іноземної селекції 140 тис. саджанців на площі 412 га. Щільність посадки становить до 400 саджанців на 1 гектар, освоєно інвестицій на 140,6 млн. грн.

Проведено відновлення насосних станцій, електроліній та трансформаторних підстанцій, центральних магістралей та облаштування більше двох кілометрів нової внутрігосподарської зрошувальної системи, проводиться ревізія внутрішньої мережі зрошувальної системи.

ФГ «Золотий колос» розпочав проект по будівництву комплексу по очистці та сушці зерна загальною вартістю 2 млн. грн. Відповідно до обласної Програми розвитку особистих селянських, фермерських господарств, кооперативного руху на селі та дорадництва на 2016 – 2020 роки даному господарству виділено пільговий кредит 200 тис. грн. Господарством придбано необхідне обладнання, підготовлено фундамент для будівництва, будуються завальні ями. Всього використано 1 млн. грн.

Сільгоспвиробниками також надається допомога у вирішенні соціально побутових питань територіальних громад, всього надано допомоги на 2 млн. грн.

Обсяг реалізованої промислової продукції підприємств основного кола району за 6 місяців поточного року склав 8077 тис. грн. (46 % до Програми, 107 % до відповідного періоду минулого року). Певних успіхів досягнуто промисловими підприємствами району.

ДП «Могилів-Подільське лісове господарство»: обсяг виробництва промислової продукції склав – 2059 тис. грн. (58,8 % до Програми, 152 % до відповідного періоду минулого року); обсяг реалізації промислової продукції за I півріччя 2017 року склав – 2044 тис. грн. (58,4 % до Програми, 175 % до відповідного періоду минулого року); підприємство працює стабільно з прибутками. Середньооблікова чисельність штатних працівників лісгоспу – 183 чол., із них зайнятих у промисловому виробництві – 17 чол.

ТОВ «Вендичанська цегла»: обсяг виробництва промислової продукції склав – 4 480 тис. грн. (58,4 % до Програми, 101 % до відповідного періоду минулого року); обсяг реалізації промислової продукції за I півріччя 2017 року склав 4408 тис. грн. (61,3 % до Програми, в 2,8 рази більше до відповідного періоду минулого року). Середньооблікова чисельність працівників – 63 чол.

ДП «Юрковецький спиртовий завод»: обсяг виробництва промислової продукції склав – 1265 тис. грн. (більше в 3,8 рази до відповідного періоду минулого року); обсяг реалізації промислової продукції за I півріччя 2017 року склав 1625 тис. грн. Середньооблікова чисельність працівників – 31 чол. На даний час підприємство знаходиться у стані банкрутства.

В щорічному районному конкурсі проектів розвитку територіальних громад взяли участь 5 проектів: Вендичанської СЗШ I – III ступенів, Серебринецької, Серебрійської, Кукавської сільських рад та Вендичанської селищної ради. Перемогу отримали три проекти на загальну суму 360 тис. грн., а саме: Проект «Зміцнення матеріально-технічної бази стадіону Вендичанської СЗШ I – III ступенів, гімназії по вулиці Соборній, 73, смт. Вендичани Могилів-Подільського району Вінницької області» Вендичанської селищної ради; Проект «Інформаційно-комунікаційні технології – крок до сучасної сільської школи» Серибринецької сільської ради; Проект «Підвищення енергоефективності громадських закладів. Роз-

виток школи сьогодні – майбутнє села завтра» Серебрійської сільської ради. У 14 обласному конкурсі проектів розвитку територіальних громад взяли участь 9 проектів: Вендичанська селищна рада, Управління праці і соціального захисту населення райдержадміністрації, Немійська сільська рада, КУ «РМЦПМСД», Серебрійська ЗОШ I – III ступенів, Бронницька СЗШ I – III ступенів, Серебринецька ЗОШ I – III ступенів на загальну суму – 3906,195 тис. грн. Переможцями визнано наступні проекти, загальна сума фінансування яких з обласного бюджету складає 340,4 тис. грн.

На конкурс інвестиційних програм і проектів регіонального розвитку, що можуть реалізовуватися у 2017 році за рахунок коштів державного фонду регіонального розвитку подано 11 проектів на загальну суму 13713,27 тис. грн.

Переможцем визначено проект «Реконструкція комунальної будівлі Вендичанської ДНЗ з метою впровадження енергозберігаючих технологій та створення на її базі амбулаторії по вул. 40 років Перемоги, 10 в смт. Вендичани, Могилів-Подільського району, Вінницької області», загальний бюджет проекту – 1027,3 тис. грн

За рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо соціально-економічного розвитку окремих територій передбачено кошти в розмірі 2566 тис. грн.

Протягом першого півріччя 2017 року розпочали діяльність 69 суб'єктів господарювання, що на 31,9 % більше, у порівнянні з відповідним періодом минулого року, з яких юридичних осіб – 5, фізичних осіб-підприємців – 64.

Протягом першого півріччя 2017 року припинили господарську діяльність 195 суб'єктів господарювання (2 юридичних осіб та 193 фізичних осіб-підприємців), що майже в 5 раз перевищує кількісні показники відповідного періоду 2016 року (закрилися недіючі, що пов'язано із законодавчими змінами запровадженими з 01.01.2017 року).

Зростає роль малого бізнесу у формуванні доходів бюджетів усіх рівнів. Загальна сума надходжень до бюджетів усіх рівнів від діяльності суб'єктів малого підприємництва за перше півріччя 2017 року складає 8143,5 тис. грн., або 40,8 % від загальних обсягів надходжень до бюджетів усіх рівнів. Загальна сума надходжень до бюджетів усіх рівнів від діяльності суб'єктів середнього підприємництва за перше півріччя 2017 року складає 11783,9 тис. грн., або 59,1 % від загальних обсягів надходжень до бюджетів усіх рівнів. Надходження до місцевих бюджетів від діяльності суб'єктів малого підприємництва складають за перше півріччя 2017 року – 4966,3 тис. грн., та їх частка в загальних обсягах надходжень до місцевого бюджету становить 38,6 %.

Надходження до місцевих бюджетів від діяльності суб'єктів середнього підприємництва за перше півріччя 2017 року складають 7877,7 тис. грн., а їх частка в загальних обсягах надходжень до місцевого бюджету становить 61,4 %.

Протягом I кварталу 2017 року номінальна заробітна плата штатних працівників району становила 3974,0 грн., що більше проти показника за відповідний період 2016 року (2467,0 грн.) на 1507,0 грн. В результаті проведеної роботи, за оперативними даними, рівень середньої заробітної плати за 6 місяців цього року зріс порівняно з січнем на 768,5 грн. (118,0%) і становив 5021,9 грн. Досягнутий рівень середньомісячної заробітної плати у 3,1 рази перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Протягом січня – червня 2017 року значно підвищився рівень оплати праці працівників сільського господарства. Тут середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника за перше півріччя, за оперативними даними була вищою за середньорайонний показник і склала 6260,4 грн. проти 2987,8 за відповідний період минулого року. Ріст склав 3272,6 грн. або 210 %.

Забезпечення конституційних прав громадян на своєчасне і в повному обсязі одержання державних соціальних гарантій залишається одним із пріоритетних в районній державній адміністрації. Всього за перше півріччя 2017 року на виплату державних допомог, пільг та житлових субсидій нараховано 36,1 млн. грн.

З початку 2017 року призначено державні соціальні допомоги 2586 одержувачам на суму 24,7 млн. грн., що на 3,2 млн. грн. або 14,9 % більше, порівняно з відповідним періодом минулого року. Заборгованість перед отримувачами державних соціальних допомог відсутня.

На сьогоднішній день надійшло 3294 заяви щодо призначення житлових субсидій. Сума призначень склала 15,3 млн. грн. Заборгованість перед надавачами комунальних послуг складає 9,3 млн. грн., прострочена заборгованість перед населенням відсутня.

На обліку перебувають 83 чол., які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, в т. ч. 1 вдова, 10 дітей та 72 учасники ліквідації аварії та потерпілих. З початку року на виплату пільг та компенсацій громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи використано 109,8 тис. грн. В районі проживають 253 учасники бойових дій з числа учасників антитерористичної операції, 5 інвалідів війни, 1 учасник війни та 4 сім'ї загиблих військовослужбовців. За рахунок коштів районного бюджету 23 учасникам антитерористичної операції та їх сім'ям виплачено 19,5 тис. грн. матеріальної допомоги. Разову грошову допомогу до 5 травня отримали 233 учасники бойових дій (інваліди війни) на суму 283,5 тис. грн.

На сьогоднішній день в районі проживають 46 сімей (79 осіб) вимушених переселенців, яким з початку року призначено та виплачено 469,8 тис. грн. різних видів соціальної допомоги. З початку цього року за адресною допомогою на

проживання звернулося 30 родин, їм нараховано та виплачено 234,8 тис. грн.

Для фінансування заходів на 2017 рік виділено 231,0 тис. грн.

З початку 2017 року матеріальну допомогу виплачено 23 учасникам АТО на суму 11,5 тис. грн., сім'ям загиблих – 8,0 тис. грн. та 1 сім'ї померлого в розмірі 0,5 тис. грн. З державного бюджету разову грошову допомогу до 5 травня надано 242 учасникам АТО на загальну суму 294,3 тис. грн. За санаторно-курортним лікуванням звернулось 14 учасників АТО. На 2017 рік передбачено 11,5 тис. грн. для відшкодування вартості путівки санаторно-курортним закладам. Путівкою на санаторно-курортне лікування забезпечено одного члена сім'ї загиблого. Щомісячно виплачується по 200,00 грн. компенсації за пільговий проїзд кожному члену сім'ї загиблого. З початку року на це спрямовано 8,4 тис. грн.

Відповідно до показників програми зайнятості населення району, протягом 2017 року передбачається створити 260 нових робочих місць. Протягом січня – червня суб'єктами господарювання району створено 142 нових робочих місця, що складає 54,6 % від доведеного річного завдання.

До бюджету Пенсійного фонду за перше півріччя 2017 року надійшло 1265,95 тис. грн. власних надходжень при плані 1092,6 тис. грн., що склало 115,9 % планових показників. Загальна заборгованість по економічно-активних підприємствах станом на 01.07.2017 р. в порівнянні з 01.01.2017 року залишилась на рівні минулого року і складає 168 тис. грн. (по відшкодуванню пільгової пенсії). Постійно приділяється значна увага питанню погашення заборгованості та вживаються всі можливі заходи з погашення боргу. Середній розмір пенсії по м. Могилеві-Подільському та Могилів-Подільському району станом на 01.07.2017 року – 1603,86 грн.

Станом на 01.07.2017 року до Головного управління Держгеокадастру у Вінницькій області для отримання зе-

мельних ділянок для ведення особистого селянського господарства звернулось 496 громадян із числа учасників антитерористичної операції на сході України. Надано дозволів на виготовлення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок 383 громадянам на загальну площу 585 га, затверджено розроблених проектів на загальну площу 360 га та передано у власність 235 громадянам вищевказані земельні ділянки.

Завершення будівництва та монтаж обладнання і установок фотогальванічної електростанції потужністю 2 мВт, смт. Вендичани, замовник – ТОВ «Солар Фючер».

Завершення реконструкції дитячого садка в с. Мервенці, вул. Центральна, 8-б., замовник – відділ освіти Могилів-Подільської райдержадміністрації.

На виконання заходів з енергозбереження станом на 01.07.2017 року використано коштів на загальну суму 264,7 тис. грн. В освітніх закладах проведено заходи на суму 22 тис. грн.

За перше півріччя 2017 року викона робіт по ремонту доріг на території Могилів-Подільського району на загальну суму 2335,6 тис. грн. В 2017 році за рахунок бюджетних коштів заплановано здійснити ремонтні роботи на загальну суму 8370,5 тис. грн. в 5 сільських радах.

З метою проведення весняної акції з благоустрою та санітарної очистки території населених пунктів району проведено ремонту 46 пам'ятників загиблим воїнам, 43 братські могили прибрано та зачищено, на 71 кладовищі проведено роботи по благоустрою, розчищенню, вирізанню порослі та зачищенню, очищено 121 км. берегів біля річок, приведено в належний санітарний стан 55 тис. кв. м дворових територій, 43 парки та сквери, 40 спортивних майданчика. На заходи з благоустрою витрачено близько 200 тис. грн.

За результатами проведення акції прибрано 48 км. придорожніх смуг та ліквідовано стихійні сміттєзвалища.



По п'яти населених пунктах району (Вендичани, Немія, Серебря, Юрківці, Озаринці) організовано централізований збір та вивезення твердих побутових відходів від домогосподарств. Спільно з Управлінням Держсанепідемслужби розроблено карту розташування сміттєзвалищ по населених пунктах району. Для встановлення на території району сміттєсортувальної станції розроблено проектно-технічну документацію «Будівництво станції сортування твердих побутових відходів продуктивністю до 20 тонн на годину» на загальну суму 15020,576 тис. грн. Розробником проекту є ПП «Поділля – Ековтресурси», на даний час проводиться робота по виготовленню містобудівних умов.

Водопостачання населення здійснюється за допомогою 29 водогонів, які знаходяться в комунальній власності селищної та сільських рад. Централізованим водопостачанням охоплено 75,1 % населення. Виконано інвентаризацію комунальних водогонів та проведено їх обстеження, 50 % водопровідних мереж знаходяться в задовільному стані, 50 % водогонів потребують проведення капітального та поточного ремонтів.

Відповідно до плану роботи та з метою виявлення тенденцій розвитку освіти в навчально-виховних закладах району проведено ряд моніторингових досліджень різних напрямків навчально-виховного процесу. За результатами моніторингів написані накази та затверджені рекомендації.

Охоплено навчанням в 2016 – 2017 н. р. 2193 учні.

За перше півріччя поточного року з районного бюджету виділено 150 тис. грн. кошти, спрямовані на проведення ремонтів будівель та приміщень навчального призначення, відомчого господарства, енергетичного обладнання, систем про-типожежного захисту, внутрішніх і зовнішніх інженерних мереж.

У 2017 році на харчування дітей з бюджету було виділено – 908,5 тис. грн. Залучено також кошти з різних джерел

фінансування: батьківська плата, спонсорські надходження, субвенції сільських рад – 702,9 тис. грн.

Для стабільного функціонування шкіл організовано підвіз школярів, які проживають за межею пішохідної доступності, до місць навчання і додому. Автопарк шкільних автобусів у районі діє з 2003 року. Частина машин потребує немалих витрат на належне технічне забезпечення та обслуговування. В 2017 році були закуплені шини на суму 25,0 тис.грн. (районний бюджет), а на ремонт та технічне обслуговування було витрачено – 83,0 тис. грн. (районний бюджет). Актуальним є питання поповнення та оновлення автопарку.

Одним із пріоритетних напрямів освіти є турбота про обдаровану та талановиту молодь. На виконання районної Програми роботи з обдарованою молоддю на період 2014 – 2017 років було проведено II етап Всеукраїнських учнівських олімпіад з базових навчальних дисциплін, у яких брали участь 366 школярів з них перших місць – 25, других – 53, третіх – 46.

В обласному етапі Всеукраїнських предметних олімпіад в цьому році переможцями стали учні Бронницької СЗШ I – II ступенів та Вендичанської СЗШ I – III ступенів, гімназії з географії.

Протягом I півріччя 2017 року служба у справах дітей, сім'ї та молоді райдержадміністрації спільно з представниками відділу освіти райдержадміністрації, районним центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, представниками поліції провели профілактичний рейд «Контроль продажу» в торгових об'єктах смт Вендичани та селах Лядова, Яришів, Конева Могилів-Подільського району. В ході перевірки порушень виявлено не було.

Протягом першого півріччя 2017 року оздоровленням охоплено 1156 дітей: у стаціонарних оздоровчих закладах, що складає 3,4 % від загальної кількості дітей шкільного віку.

В ході Всеукраїнської акції «Серце до серця» було зібрано – 16,8 тис. грн.

Ведеться єдиний електронно-статистичний облік (Єдиний банк даних) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та громадян, які бажають взяти їх на виховання, який заповнюється по мірі надходження інформації.

Станом на 01.07.2017 року в районі проживає 269 багатодітних сімей, в яких виховується 932 дитини.

Протягом першого півріччя 2017 року році продовжувався збір документів для видачі посвідчень батьків та дітей з багатодітної сім'ї, які надають можливість отримувати встановлені законодавством для таких сімей пільги. Всього, протягом першого півріччя 2017 року видано посвідчень – 76, з них батькам – 17, дітям – 59.

За перше півріччя 2017 року, відповідно до календарного плану спортивно-масових заходів району, проведено 20 спортивно-масових змагань, в яких взяли участь більше 1,5 тис. спортсменів. На території району діє районна дитячо-юнацька спортивна школа, філії якої працюють в Озаринецькій, Вендичанській, Серебрійській, Серебринецькій, Хоньковецькій, Сутаківській СЗШ I – III ст. та Немійській, Бронницькій СЗШ I – II ст. На відділеннях футболу займається 168 чол., волейболу – 133 чол., настільного тенісу – 55 чол. Всього по району до занять в ДЮСШ залучено 356 дітей з різних сіл. Спортсмени району активно приймають участь в обласних змаганнях. На протязі звітнього періоду в 15 обласних та Всеукраїнських змаганнях з різних видів спорту взяли участь більше 120 чоловік.

Для завершення ремонтних робіт амбулаторії загальної практики сімейної медицини в с. Яришів з районного бюджету виділено 48,8 тис. грн. та субвенція сільської ради 12,4 тис. грн. З районного бюджету додатково виділено кошти в розмірі 150 тис. грн. для проведення оплати послуг по встановленню комп'ютерної ліцензованої програми, забезпе-

чено ІНТЕРНЕТ зв'язок всі амбулаторії ЗПСМ. В с. Серебря за рахунок субвенції сільської ради проводиться ремонт покрівлі амбулаторії ЗПСМ та придбано медичне обладнання та інвентар на суму 144,0 тис. грн. За рахунок субвенції Немійської сільської ради виділено кошти для придбання електрокардіографа на суму 48,0 тис. грн. Для амбулаторії ЗПСМ с. Яруга за рахунок субвенції сільської ради закуплено електрокардіограф на суму 16,7 тис. грн. Проводиться реконструкція комунальної будівлі Вендичанського ДНЗ по вул. 40 років перемоги та створення на його базі нового приміщення для амбулаторії ЗПСМ смт Вендичани. За I півріччя 2017 року з бюджету селищної ради виділено 200 тис. грн., крім того залучено позабюджетних коштів у розмірі 250 тис. грн. На даний час проведено капітальний ремонт системи опалення, частково встановлені енергозберігаючі віконні блоки, частково проведені внутрішні роботи.

Протягом першого півріччя клубні заклади культури району здійснювали організацію та проведення соціокультурних та мистецьких заходів, традиційних конкурсів, фестивалів, свят та оглядів, показуючи всі види і жанри аматорського мистецтва, залучаючи при цьому аматорські колективи.

За звітний період колективи району взяли участь в обласних, районних та Всеукраїнських фестивалях а саме: «Різдвяне диво», «Золоті ключі», «Мій Придністровський краю, словом тебе величаю», «Проліски надії 2017», «Бронницький зорецвіт 2017».

6 травня 2017 року в селі Нагоряни, відбувся Міжнародний фестиваль АВІА ФЕСТ «Крила Дністра-2017» присвячений 25-річчю повітроплавання на Могилів-Подільщині.

За звітний період 2017 року до бібліотек району надійшло 980 документів на суму 56,8 тис. грн., з них з обмінного фонду обласної бібліотеки ім. К. Тімірязєва – 673 примірники на суму 48,9 грн. Даровані читачами 261 примірник на суму 7,9 тис. грн. На перше півріччя 2017 року передплачено 98

назв, 209 примірників періодичних видань на суму 27,3 грн., в середньому по 5 видань на одну бібліотеку. З нагоди 94-ї річниці утворення Могилів-Подільського району бібліотеками району було проведено конференцію «Могилів-Подільщина в літописі незалежної України». Підготовлено бібліографічні покажчики: «Подвиг героїв АТО в художній літературі» для участі у 2 турі обласного конкурсу бібліографічних видань.

В заладах культури району проведено ремонти на загальну суму 214,9 тис. грн. з них 192,7 тис. грн. – кошти місцевого бюджету, 22, 2 тис. грн. – спонсорські кошти. За перше півріччя 2017 року закладами культури району було здійснено придбання сценічного інвентарю та обладнання на загальну суму 173,6 тис. грн., з них 153,6 тис. грн. кошти місцевого бюджету та 20,0 тис. грн. спонсорські кошти.

На виконання районної програми соціально-економічного розвитку на 2017 рік, Закону України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», діяльність Могилів-Подільської райдержадміністрації та районної ради, а також роз'яснення цілей та змісту державної політики систематично висвітлюється на офіційних веб-сайтах райдержадміністрації та районної ради, через районні ЗМІ – газету “Слово-Придністров'я” та ТРК “Об'єktiv”.

Розуміючи важливість виконання цілей та завдань, метою яких є покращення рівня життя мешканців нашого району, забезпечення економічних та соціальних гарантій громадян, райдержадміністрацією та районною радою, їх структурними підрозділами і в подальшому будуть вживатись дієві заходи щодо досягнення запланованого. Це – залучення інвестицій та грантова діяльність, легалізація і створення нових робочих місць та продовження роботи щодо організації забезпечення необхідними матеріально-технічними засобами бійців в зоні АТО.

# ІСТОРИОГРАФІЯ, ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО МИНУЛЕ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНИ; НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНУ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

*Святослав ТЕРСЬКИЙ*

## СКАНДИНАВСЬКІ ДРУЖИНИ НА ПІВДНІ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

*Проводиться аналіз сучасних поглядів на обставини включення земель Середнього Подністрів'я до складу Київської держави. Розглянуто поширення низки категорій рухомих археологічних пам'яток IX – XI ст., що свідчать про перебування княжої дружини на території Подністрів'я та проведено їх співставлення з даними писемних джерел. Аналізуються різні аспекти можливої залежності цих земель від племен давніх угорців та печенігів у момент формування Київської держави. Обґрунтовується висновок про необхідність ретельнішого вивчення пам'яток IX – XI ст. у Середньому Подністрів'ї.*

*Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні пам'ятки, Київська держава, городища, Середнє Подністрів'я.*

Питання часу та обставин входження Галицької землі до складу Київської держави досі залишається складним і невіршеним в науці. Висуваються найрізноманітніші версії, які не можливо підтвердити через брак археологічних джерел. Адаже літопис майже нічого не повідомляє про події в цьому регіоні до кінця XI ст.

Відтак віднедавна відновилаcя давня історіографічна суперечка стосовно того, під чийм контролем знаходились землі Середнього Подністров'я у початковий момент формування території Київської держави.

Ще наприкінці XIX ст. низка істориків висловлювала думку стосовно належності регіону то давнім угорцям то печенігам [20]. Припускають, що давні угорці, які початково кочували поблизу Дону й Азовського моря, а під ударами печенігів відійшли в Середнє Подніпров'я, в період близько 895 р. під тиском печенігів та, можливо, болгар перейшли Карпати, захопивши Паннонську рівнину, але також тримали під своїм контролем Східне Прикарпаття та Семигород [2, стб. 15, 16]. Звідси їх після 895 р. поступово витискали печеніги [5, с. 216].

Свідченням конфліктів з кочівниками та пов'язаної з цим ери будівництва городищ є повідомлення сучасних цим подіям арабських мандрівників. Вони вказують, що слов'яни IX ст., зокрема, мали „звичай будувати фортеці. Збирається декілька чоловік і будують фортецю, бо мадяри постійно нападають на них та грабують. Коли мадяри приходять, слов'яни переходять у побудовані ними фортеці. Тут та в укріпленнях вони найчастіше зимують, літом живуть у лісах“ [1, с. 122 – 123].

При цьому деякі дослідники пояснюють невдалу спробу підпорядкувати подністровські племена київським князем Олегом в 885 році, тим, що цьому перешкодили угорці, які кочували в Дністро-Дунайському межиріччі («Ателькузі») напередодні свого переходу в Паннонію [див. 9, с. 26]. За

певною інтерпретацією письмових джерел на цій території угорці нібито панували з 30-х рр. IX ст. по 30-і рр. X ст. З цієї ж причини приєднання придністровських племен Київської державою допускають не раніше другої половини 30-х – початку 40-х рр. X ст. [8, с. 6].

Відомо, що етап остаточного підпорядкування західних племен Русі Києву було започатковано ще за князя Святослава. Не виключено, що поштовхом до цього було просування печенігів у лісостепову зону. Відомо, що якщо в першій половині X ст. їх стосунки з Руссю були переважно дружніми, то від часів князювання Святослава вони перейшли до стадії гострої конфронтації [5, с. 179, 183]. Цьому передувало, очевидно, зближення місць кочування печенігів з територіями, підконтрольними Києву. Так, сучасник цих подій, візантійський імператор Костянтин Багрянородний відзначав, що печенізьке плем'я «Іавдіертійм» поселилося поряд «з данниками Русі ультінами, древлянінами, лендзанінами та іншими слов'янами» [3, с. 157]. Кочовики могли замешкувати лише степові території поруч з лісистими ділянками лісостепу, де господарювали племена уличів, деревлян та, ймовірно, одного з відгалужень волинян. Ці анклавні степу добре відомі у верхів'ях р. Горинь та Случ, а також на території східніше Дністра (частина Волині північніше верхів'їв Південного Богу та район степу Панталіха на Правобережжі Збруча [21]). Таким чином, печеніги не мали безпосереднього кордону з тиверцями та хорватами. Для того, щоб тримати ці племена в покорі, кочівникам доводилося б долати сотні кілометрів вздовж звивистих річкових долин. Тому приписувати їм роль основного фактора небезпеки, що призводив до масового будівництва укріплень у східних слов'ян не має достатніх підстав [13, с. 49].

Натомість, деякі сучасні дослідники Правобережного Подністров'я допускають ослаблення на початку – в середині XI ст. влади Київської держави у регіоні внаслідок руху на



Дунай кочових племен з глибин Євразійських степів. При цьому значні простори Придністров'я оголошуються нічийною, ніби, нейтральною землею між Галицьким князівством та кочівниками [8, с. 6 – 7]. У зв'язку з цим знову називають одне з племен печенігів – «Іабдертіім», яке за згаданими даними Костянтина Багрянородного в середині X ст. межувало з слов'янськими племенами «ультини» – уличі та «ленчани» – лучани [3, с. 157].

Підтвердженням залежності земель Східного Прикарпаття та Подністров'я від влади угорських (мадярських) племен, а, згодом, печенігів, вважаються знамениті кочівницькі поховання, досліджені Я. Пастернаком у лісі Діброва біля Галича, які були датовані на кінець IX ст. та пов'язані з угорцями [22], а, також, мадярські поховання у Перемишлі.

До того ж, не виключено, що підкурганні поховання в Крилосі залишені трохи пізніше половецькими підрозділами, які перебували на службі у галицьких князів [4, с. 29 – 30]. Таким чином, наявна інформація археологічних і писемних джерел не дає жодних підстав вважати стабільною залежність хорватів Східного Прикарпаття від давніх угорців, як це й раніше робили деякі історики [20].

Але, як вважає більшість українських вчених, немає жодних підстав вважати, що землі Східного Прикарпаття та Подністров'я потрапляли під владу угорських (мадярських) племен, а, згодом, печенігів, як це робили деякі історики [20]. Разом з тим спалення в IX ст. оборонних стін та пов'язаних з ними приміщень на городищах Горішні Шерівці I, Добринівці. Ломачинці, Ревне 1, Грозинці [19, с. 64 – 80] можливо пояснювати саме угорським натиском. Щоправда укріплення в Добринівцях та Горішніх Шерівцях після пожежі не відновлювались. Одночасно припинилось життя й на неукріпленій частині цих поселень. Ця обставина, можливо, вказує на триваліше перебування кочівників.

Натомість, існує версія про масове переселення західних слов'ян на землі східнослов'янських хорватів після розгрому Великої Моравії угорцями в 906 р. Про це свідчить знахідки з недавніх розкопок поселення VIII – IX ст. у с. Рідківці на Буковині. На цьому поселенні розкриті рештки кузні й різноманітний асортимент залізних виробів, що засвідчують європейський рівень розвитку місцевого ковальства, а зібрана колекція оздоб – про тісні економічні зв'язки його населення із Подунав'ям та Великою Моравією [6]. Щоправда, частина з цих предметів могла мати степове походження [14].

Загалом, археологічні дослідження на пам'ятках регіону IX – початку XI ст. проведені лише фрагментарно. Тому вони не дають достатньо інформації для з'ясування даної проблеми. Важливими є знахідки в археологічних комплексах куфичних дирхемів, що в той час були основною грошовою одиницею Русі.

Такий цікавий комплекс дали, наприклад, невеликі дослідження на Глибівському городищі, проведені кам'янець-подільським вченим С. Е. Баженовою ще у 1980-і рр. Вони дозволили встановити факт стаціонування тут дружинників та спалення пам'ятки наприкінці X ст. [15]. Найціннішими датуючими знахідками з виявленого комплексу є три арабські дирхеми.

Їх можна спів ставляти з куфичними дирхемами саманідського карбування, виявленими під час археологічних досліджень на Київщині (Київ, Леплява), Поділлі (Сажки) та Нижньому Подністров'ї (Алчедар, Єсимауци), а також за випадкових обставин (Копіївка, Райгородок, Грабовець, Крилос, Йосипівка).

Скарби куфичних дирхемів (892 – 943 рр.), зібрані в околицях пізнішого княжого Галича пов'язуються із літописним походом Володимира Великого на Хорватів у 992 р. та заключним етапом існування Райковецької культури у Прикарпатті. Із цим же походом пов'язують припинення життя на

більшості великих городищ Східного Прикарпаття. Тоді ж дирхеми зникають і з території Нижнього Подністров'я (дирхеми Єскимауц і Алчедара аналогічно, датуються до 940-х рр. [10]).

За умов слабого вивчення навіть таких помітних пам'яток Подністров'я, як Стільське городище, джерельною базою для досліджень залишаються, переважно, рухомі пам'ятки.

Як відомо, процес входження території Подністров'я до складу Київської держави, як і на інших землях Русі, супроводжувався впровадженням нової еліти та будівництвом фортець [16]. Тісні зв'язки регіону з сусідніми державами – насамперед, Угорщиною та Польщею стали причиною періодичної втрати Києвом над ним контролю, так і в результаті – незавершеністю описаного процесу освоєння території. Однак, певні успіхи все ж таки було досягнуто. Вони стали запорукою того, що дана територія міцно увійшла у склад Київської держави, а великі київські князі протягом всього XII ст. постійно домагалися відновлення повного контролю над краєм.

Археологічні дослідження дають змогу з'ясувати поширення князівських фортець у регіоні племінних центрів. Виділенню їх у межах Північної Буковини приділив увагу у своїх працях відомий дослідник княжої доби Б. О. Тимошук. Щоправда, за його датуванням великокнязівська влада тут утвердилася вже наприкінці IX ст. Проте, за сучасними дослідженнями утвердження Києва у Подністров'ї відбувалося сто років пізніше [17]\*, а процес внутрішнього освоєння території взагалі не відбувся, наслідком чого було опертя перших володарів краю – князів Ростиславовичів на місцеву племінну еліту, яка і стала відома згодом, як бунтівне галицьке боярство.

Не виключено, що перші варязькі дружини проникли у Подністров'я в процесі освоєння вісло-буго-дністровського варіанту шляху «із варяг в греки» і утвердилися там ще до

приходу дружинників Київського князя. Тоді, ймовірно, сліди їх діяльності Б. О. Тимошук міг визнати, як утвердження Києва на цій території. Однак, сліди утвердження скандинавських дружин в Галичині досі відображені загалом невеликою кількістю знахідок.

Класичним доказом цього вважається кенотаф в Галичинській могилі в Галичі, який як і Чорна могила в Чернігові та Турова могила в Турові вважаються похованнями варязьких «князів» на зразок відомого з літопису Полоцького князя Рогволода – незалежними або напівзалежними від династії Рюриковичів володарями\*\*.

Археологічні маркери київської дружини в Подністров'ї поки що слабо окреслюються за наявним матеріалом, однак узагальнення знахідок дружинного спорядження та озброєння галицько-волинських земель, проведений останнім часом [8, 9], виразно підтверджує тезу про порівняно слабшу присутність київської дружини в Галичині, порівняно з сусідньою Волинню, де процес внутрішнього освоєння території виразно маркується низкою скарбів місцевої еліти, датованих другою половиною XI – початком XII ст.

У Подністров'ї досі відома порівняно невелика колекція мечів цього періоду. Характерною є знахідка з околиць Снятина, аналогії якій добре відомі від Скандинавії до Середнього Подніпров'я. Натомість є чимало знахідок деталей мечів цього періоду у Південному Побужжі. Це може бути вказівкою на спроби проникнення київських дружин на Середній Дністер зі сходу або з півдня – через печенізькі степи та улицький анклав, в обхід магістрального шляху Київ – Прип'ять – Західний Буг – Дністер.

Останнім часом, переважно, нелегальними пошуковцями виявлено певну кількість знахідок (фрагменти мечів, підвіски у формі мініатюрних сокирок тощо), належних київській дружині, в околицях Галича. На Буковині вражає кількістю знахідок типового скандинавського дружинного споряджен-

ня городище X – XI ст. в ур. Корнешти поблизу с. Рухотин [7, с. 72]. Зібране тут озброєння вважають доказом тривалого штурму хорватської племінної фортеці київською дружиною Володимира Святославовича під час подій 992 – 993 рр.

Категоричні висновки про відсутність слідів діяльності скандинавів у регіоні заперечуються даними досліджень останніх років. Їх спростовує, зокрема, аналіз вістрь стріл з Алчедарського та Єкімауцького городищ, а також із згаданого городища Рухотин. Все це показує помітну присутність скандинавського дружинного елемента на Правобережжі Дністра у X ст. [7, с. 70 – 72, рис. 1 – 2].

Із цим походом великого київського князя Володимира пов'язують масову загибель в кінці X ст. та повсюдний занепад на території Східного Прикарпаття та сусідніх районів Подністров'я більшості слов'янських поселень і, в першу чергу, городищ-князівських фортець [16]. На всіх них простежуються сліди пожеж і фіксується знищення жител, укріплень городищ, як, наприклад, у Ревному [19, с. 67 – 68, 201]. Помічено, що в спалених господарських будівлях „підвалах”, які розташовувалися під оборонними валами центральної частини Ревнянського городища, виявлено значну кількість перегорілого зерна. Його присутність у сховищах може вказувати на час знищення укріплень, а саме на кінець літа чи осінь.

Таким чином, ретельніше дослідження культурних напластунків укріплених поселень Подністров'я в подальшому допоможе розв'язати питання часу утвердження київських дружин у Галицькій землі.

\* Скарби куфічних дирхемів (892 – 943 рр.), зібрані в околицях пізнішого княжого Галича, пов'язують із літописним походом Володимира Великого на Хорватів у 992 р. Із цим же походом пов'язують припинення життя на більшості городищ Подністров'я [17, с. 79 – 80].

\*\* Як зауважили дослідники, ім'я Галиця цілком вписується в ряд орнітоморфних імен слов'янських князів – польського Крака (леген-

дарного засновника Кракова), чеського Крока та хорватського Будимира (тобто півня) [15, 16].

### *Джерела та література:*

1. *Бертольд В.* Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893 – 1894 / В. Бертольд // Записки Императ. Академии Наук. 8 серия по историко-филологическому отделению. – СПб, 1897. – Т. 4. – С. 123. Цитата з твору, написаного 1050 – 1055 рр. Гардізі, на підставі праці Ібн-Русте. Мадяри жили тоді на відстані 10 днів дороги від цих місць. – С. 122.

2. *Ипатьевская летопись.* (Полное собрание русских летописей. – Том второй) – 2-е изд. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.

3. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1989.

4. *Моця О. П.* Карпати у Х–XIV ст. / О. П. Моця // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1: Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 341 – 360.

5. *Орлов Р. С.* Про час появи печенігів на території України / Р. С. Орлов // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. – Київ – Львів, 1999. – С. 216 – 225.

6. *Пивоваров С. В.* Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті / С. В. Пивоваров, М. В. Ільків // Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. – К. – Х.: Майдан, 2014. – С. 345 – 356.

7. *Пивоваров С. В.* Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я / С. В. Пивоваров, В. Калініченко // Археологія та фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 66 – 72.

8. *Рабинович Р. А.* Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование). Автореферат дис. канд. ист. наук / Р. А. Рабинович. – СПб, 1997. – 20 с.

9. *Рабинович Роман.* Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Роман Рабинович // Русин. – 2007. – № 2 (8). – С. 26 – 36.

10. *Рабинович Р. А.* Дирхеми на территории Молдовы: культурно-исторический контекст / Р. А. Рабинович // Монеты в исторических реконструкциях. – 1999. – С. 263 – 275.

11. *Терський С.* Середньовічні мініатюрні сокирки з галицько-волинських земель / С. В. Терський, В. Савицький // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012: streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej.* – Lublin: UMCS, 2013. – S. 27.
12. *Терський С.* Кісценіе X – XIV ст. на землі халицько-волинської / С. Терський, В. Савицький // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji sprawozdawczej.* – Lublin: UMCS, 2014. – S. 40 – 41.
13. *Терський С. В.* Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар / С. В. Терський // *Вісник Львівської комерційної академії.* – Серія: Гуманітарні науки. – Вип. 12. – 2014. – С. 46 – 53.
14. *Терський С. В.* Ремінні трійники-розподільники VI – XIII ст. на Правобережжя України / С. В. Терський // *Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).* – Вип. 13. – Ч. 1. – Рівне, 2015. – С. 176 – 179.
15. *Терський С. В.* Південні кордони Галицького князівства та проблема літописних тиверців: стан і перспективи дослідження / С. В. Терський // *Військово-науковий вісник.* – Вип. 26. – Львів: АСВ, 2016. – С. 189 – 199.
16. *Терський С. В.* Роль київської дружини в становленні Галицької землі: проблеми археологічної інтерпретації / С. В. Терський // *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації» (Львівська політехніка, 21 – 22 квітня 2017 р.).* – Львів, 2017. – С. 119 – 121.
17. *Терський С. В.* Озброєння та фортифікації у Галицькій землі у період входження до складу Київської держави / С. В. Терський // *Людина і техніка у визначних битвах XX століття (до 100-річчя події): Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції 15 – 16 червня 2017 р.* – Львів: АСВ, 2017. – С. 51 – 52.
18. *Терський С. В.* Археологія України (середньовічна доба). Навчальний посібник / С. В. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2017. – 256 с.
19. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимошук. – К.: *Наук. думка.* 1982. – 206 с.
20. *Kaindl K. P.* Geschichte der Bukowina / K. P. Kaindl. – Czernowitz, 1896.
21. *Parczewski M.* Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej / M. Parczewski // *Civitas Schinesghe cum pertinentiis.* – Toruń, 2003. – S. 151 – 165.

22. *Pasternak J.* Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / *J. Pasternak* // *Archeologia Hungarica.* – 1937. – Bd. 21. – S. 1 – 7.

*Лев БАЖЕНОВ,  
Олександр БАЖЕНОВ*

## **ЕТАПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНИЩИНИ (XIX – ПОЧАТОК XXI СТ.)**

*У статті розглядаються і аналізуються етапи археологічних досліджень побережжя середньої течії р. Дністер та її приток у межах Вінницької і Хмельницької областей: 1) остання третина XIX – початок XX ст.; 2) 1920-30ті рр.; 3) 1945-90-ті рр.; 4) 1991 – 2016 рр. та подаються оцінки створення археологічних карт Поділля.*

**Ключові слова:** *Середня Наддністрянщина, р. Дністер, експедиція, дослідження, археологічна карта, пам'ятки, старожитності.*

Побережжя однієї з великих рік України Дністра, особливо в басейні її середньої течії з притоками від Збруча до Калюса і Мурафи в межах кордонів Хмельницької та Вінницької областей, було завжди густо заселене від найдавнішого часу і до сьогодні й зберігає в своїх тисячолітніх нашаруваннях численні залишки поселень та пам'яток матеріальної і духовної культури життя і діяльності людей різних історичних епох. Проте наукове вивчення цих пам'яток і старожитностей значно запізнилося порівняно з іншими регіонами України і розпочалося лише в останній третині XIX ст. і з того часу інтенсивно продовжується до наших днів, під-



твердженням чого є видані наукові збірники авторитетних I – VII всеукраїнських і міжнародних конференцій «Археологія: Фортифікація України», які щорічно проводяться з 2011 р. у місті над Смотричем за ініціативи Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, а також наукових збірників I – V Могилів-Подільських науково-краєзнавчих конференцій (1996 – 2015 рр.). Метою нашої статті є узагальнення етапів процесу становлення і розвитку археологічних досліджень Середньої Наддністрянщини у XIX – на початку XXI ст. у територіальних межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької та Могилів-Подільського району Вінницької областей.

Об'єктивною передумовою необхідності взяття на облік усіх відомих пам'яток давнини, без чого історична наука не могла далі розвиватися, стало створення історико-статистичного опису Подільської губернії та в її складі міст, містечок і сіл. Заснований 1865 року Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет за 20 років від початку діяльності переконався, що без археологічних досліджень і складання археологічної карти Поділля було не можливо в описах населених місць з'ясувати їх історичні коріння. Тому на своєму засіданні 30 серпня 1883 р. Комітет ухвалив рішення про взяття на облік та публікацію для загального користування реєстру історико-культурної спадщини Подільської губернії [1]. Один з керівників Комітету, ректор Подільської духовної семінарії, професор М. В. Сіماشкевич (1845 – 1932) [2] вже у 1884 р. видав «Вказівник історико-археологічних вартісних пам'яток» Подільської губернії, в тому числі Середньої Наддністрянщини [3]. Це був фактично перелік пам'яток старожитностей, що були відомі на той час, в якому не було детального опису і характеристики пам'яток. Проте «Вказівник» став своєрідним планом створення повноцінної археологічної карти Поділля.

Проте справжній пізнавальний і науковий інтерес до Наддністрянщини викликала експедиція 1859 – 1860 рр. по Дністру від містечка Жванця і Хотина до м. Могилева-Подільського і Атак й далі до Чорного моря відомого українського письменника, етнографа і фольклориста, соратника Тараса Шевченка О. С. Афанасьєва-Чужбинського (1816 – 1875), особливо його виданий том у 1863 р. «Очерки Днестра», який до 100-річчя його появи перекладений українською мовою і опублікований двічі у 2015 і 2016 рр. [4]. В цьому творі автор дав історичну довідку про р. Дністер від описів Геродота до ХІХ ст., а в розділах ІV, V, VI описав історичні місця від Жванця і Хотина, до Студениці, Старої Ушиці і Могилева-Подільського, відтворив етнографічно колорит побуту, традицій, господарської діяльності місцевого сільського населення, його етнічних груп і відзначав наукову недослідженість Наддністрянщини. Останнє твердження викликало стурбованість у наукових колах. Щоб заповнити цю прогалину оргкомітет VI Археологічного з'їзду в Одесі доручив відомому українському вченому, керівнику Київської історичної школи, археологу, багаторічному почесному члену Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та церковного історико-археологічного товариства, професору університету св. Володимира В. Б. Антоновичу (1834 – 1908) [5] здійснити наукову подорож по Дністру. Він разом з дружиною К. М. Мельник влітку 1883 р. проплив уздовж середньої течії Дністра з частими виходами на суходол для розвідок від м-ка Жванця, тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, до с. Рашків Ямпільського району, що на Вінниччині. Вдалося зібрати відомості про 30 скельних печер Товтровоного кряжу, виявити низку городищ, давніх поселень, курганів різних епох, інші старожитності, які стали цінним надбанням у дослідженнях Наддністрянщини [6]. Ще більший науковий інтерес до археологічного дослідження Середнього Подністров'я і Поділля загалом вик-

ликали стаціонарні розкопки експедицією у 1889 – 1892 рр. під керівництвом В. Б. Антоновича і Ю. Й. Сіцінського залишків давньоруського печерного монастиря в літописній Бакоті над Дністром [7]. Здобуті матеріали про Бакоту, інші стародавні поселення і старожитності Наддністрянщини знайшли відображення у створеній і оприлюдненій Ю. Й. Сіцінським під час роботи IX Археологічного з'їзду в Києві «Археологічній карті Подільської губернії» [8]. Додаткові відомості про місцезнаходження старожитностей вздовж середньої течії Дністра та його лівобережних приток вмістив у капітальній книзі «Пам'ятки старовини на Поділлі (До складання археологічної карти Подільської губернії)» (1901) [9] секретар Подільського губернського статичного комітету, талановитий дослідник цього регіону В. К. Гульдман (1853 – 1907).

Археологічна карта Ю. Й. Сіцінського та книга В. К. Гульдмана є фундаментальними працями, які акумулюють кілька тисяч знахідок старожитностей на території сучасних Хмельницької і Вінницької областей у межиріччі Дністра і Південного Бугу. На початок ХХ ст. вони стали значним досягненням археологічної та історичної науки, підвищили наукову ефективність дослідження минувшини регіону, в тому числі Наддністрянщини. За понад 115 років після оприлюднення цих карт вони не тільки не застаріли, навпаки зросла їх наукова значимість. Унікальність цих карт полягає в тому, що більшість позначених на них археологічних об'єктів станом на перші десятиліття ХХІ ст. з-за різних обставин пограбовані, знищені або, наприклад, затоплені водами Дністра, а чимало тих, які збереглися, залишаються ще не дослідженими. Водночас ці карти мають суттєві недоліки: при описі більшості пам'яток відсутня їх хронологія, приналежність до визначеної археологічної культури, немає чіткої фіксації, які важливі для наукової паспортизації старожитностей. У такому контексті археологічні карти спонукають до

подальших досліджень, уточнень таких пам'яток, складання нових археологічних карт згідно з сучасними досягненнями археологічної та історичної науки.

Значним внеском в археологічному вивченні Середньої Наддністрянщини стали 20 – 30-ті роки ХХ ст. Він пов'язаний з бурхливим розвитком у 1920-ті роки краєзнавчого руху та регіональних досліджень. У цей час зробили чимало нових відкриттів на побережжі Дністра і його приток експедиції Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) під керівництвом М. Я. Рудинського, ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, професора В. О. Гериновича, від Кам'янець-Подільського наукового товариства при УАН та музею Ю. Й. Сіцинського. Зокрема, ВУАК 9 червня 1925 р. виписав мандат № 2516, який виявлено фондах Могилівського повіту в Державному архіві Вінницької області, такого змісту: «Видано цього мандата від Всеукраїнського археологічного комітету УАН Юхимові Йосиповичу Сіцинському в тому, що йому доручається робити археологічні та етнографічні розвідки, розкопки, оглядати пам'ятки старовини і мистецтва, робити фотографічні знімки й зарисовки з розмірами пам'яток старовини, мистецтва й побуту на території Подільської губернії. ВУАК просить усі державні установи, партійні і громадські об'єднання та окремих осіб всіляко допомагати Сіцинському Ю. Й. в дорученій праці по вивченню краю. Неодмінний секретар УАН – академік А. Кримський, голова ВУАКа – академік Новицький» [10]. Ю. Й. Сіцинський спільно з В. О. Гериновичем тільки у межиріччі приток лівого Дністра (від Збруча до Студениці) відкрили у 1925 – 1926 рр. 52 неолітичних (трипільських) поселень, а М. Я. Руданський у Бакотському і Могилівському мікрорегіонах Наддністрянщини ще 21 пам'ятку трипільської культури, а 1927 – 1931 рр. він виявив і дослідив низку стійбищ і пам'яток доби палеоліту і мезоліту [11].

Справжній археологічний бум на Хмельниччині й Вінниччині розпочався в рік закінчення Другої світової війни, починаючи з літа 1945 р., причиною якого був план радянської держави спорудити в Могилів-Подільському районі Дністровську ГЕС, який був реалізований у 1980 р. За цим планом передбачалося перекрити греблею з шлюзами Дністер і створити своєрідне море вверх по середній течії ріки, яке мало затопити прибережні села й відповідно численні історичні пам'ятки різних періодів. Тому від 1945 по 1980 рр. в цьому регіоні працювала Середньодністровська комплексна археологічна експедиція у складі палеолітичного, трипільського і слов'янського загонів Інститутів археології АН СРСР у Москві і Ленінграді, Інституту археології АН УРСР, Київського державного історичного музею України, місцевих Кам'янець-Подільського та Вінницького педагогічних інститутів, обласних краєзнавчих музеїв, історичного музею-заповідника у місті над Смотричем тощо. Ці загони, чергуючись, очолювали відомі археологи С. М. Бібіков, М. Я. Рудницький, П. І. Борисковський, М. О. Тиханова, Т. С. Пасек, М. І. Артамонов, Т. Г. Мовша та ін. Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР у 1964 – 1980 рр. керували С. І. Бібіков, В. С. Збеневич, М. П. Кучера, П. А. Горішній, Р. О. Юра, О. М. Приходнюк й ін.; експедицією Кам'янець-Подільського педінституту в Бакотському мікрорегіоні з 1965 по 1980 рр. керував І. С. Винокур, експедицією Вінницького педінституту – І. І. Заєць, палеолітичною експедицією Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника – Л. І. Кучугура тощо [11, с. 46 – 47]. Результатами роботи комплексної археологічної експедиції було виявлено і досліджено Лука-Врублівецьку палеолітичну стоянку первісних людей, яка датується часом 300 – 150 тис. років тому й була на той час найдавнішою в Україні, багаточисельне Бакотське поселення від палеоліту до давньоруського часу, від-

крито десятки нових городищ, тисячі інших старожитніх пам'яток.

Водночас у 1950і – 1965 рр. експедиційний загін ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. А. Раппопорта провів детальні обстеження і розвідки з дослідження наявних та відкриття нових давньоруських городищ і фортифікаційних споруд вздовж середньої течії Дністра і його всіх приток, які знайшли відображення в книзі П. А. Раппопорта «Зодчество Західно-Руських земель X – XIV ст.» (1967) [12].

Отже, впродовж другої половини 1940-х – 80-ті роки у Середньому Подністров'ї було відкрито стільки різночасових пам'яток від давнини до середньовіччя, що «Археологічна карта» Ю. Й. Сіцінського вимагала докорінного перегляду і кардинального доповнення. Тому в першій половині 1980-х рр. Інститут археології АН УРСР взявся узагальнити всю археологічну спадщину і нові відкриття та видати по кожній області України довідники археології. Зокрема, було доручено укласти такий довідник по Хмельницькій області професору Кам'янець-Подільського педінституту (тепер Національний університет імені Івана Огієнка), керівнику експедицій від 1963 по 2006 рр. у Подністров'ї й на Хмельниччині загалом, професору, згодом академіку І. С. Винокуру (1930 – 2006), який мав досвід у цій справі. Він був також автором довідника «Археологічні пам'ятки Хмельниччини» (1965) [13]. Залучивши своїх колег по експедиціях науковців А. Ф. Гуцала, В. І. Якубовського, В. П. Мегея та інших, він зумів підготувати необхідні матеріали і взяти участь у виданні «Довідника з археології України: Хмельницька область» (1984) [14], який є дороговказом для вчених, краєзнавців й всіх зацікавлених у знаннях про давнину і старожитності регіону до сьогодення. В «Довіднику» вся археологічна спадщина на середину 1980-х років була розподілена по всіх 20 районах і містах Хмельниччини й прив'язана до населених

пунктів, річок, урочищ, в тому числі Наддністрянщини, з описом місцезнаходження, датуванням, визначенням приналежності до культурних нашарувань та історичних періодів, з доданням з окремих пам'яток топографічних схем і планів, тобто всього того, що часто бракувало в «Археологічній карті Подільської губернії» Ю. Сіцінського».

Знаковими подіями в археологічних дослідженнях Хмельниччини й Вінниччини на початку 1990-х рр. стала рятувально-розвідувальна експедиція Національного історичного музею України та Хмельницького обласного краєзнавчого музею для обстеження відомих археологічних об'єктів після створення у 1980 – 1981 рр. Дністровського водосховища і виявлення нових пам'яток та їх паспортизації. Загальна протяжність маршруту від Дністровської ГАЕС (від Могилева-Подільського) до р. Збруч лівого берега Дністра, а також включаючи інші притоки, становила 400 км. На цьому маршруті обстежено 242 пам'ятки від доби палеоліту до середньовіччя, з'ясовано вплив на них водосховища й вироблено відповідні рекомендації» [15]. у 1995 – 1997 рр. провела стаціонарні роботи на багатошаровому (від трипільля до давньоруського часу) поселення на території с. Бернашівка Могилів-Подільського району, що поряд з Новодністровською ГАЕС, за результатами якої видана книга «Ювеліри Середнього Подністров'я VI – VII ст. н. е.» (1987).

Важлива наукова інформація про сучасні дослідження відомих і нововідкритих археологічних об'єктів у Хмельницькій, Вінницькій і суміжних областях вздовж межиріччя Дністра – Південного Бугу – Случі і Горині та їх приток міститься в опублікованих у томах збірників матеріалів I – V всеукраїнських (2011 – 2015) та VI-ої міжнародної науково-практичних конференцій «Археологія: Фортифікація України», які організовує Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник та Національний університет імені Івана Огієнка і скликає археологів, краєзнавців, музейників

зі всіх куточків України та зарубіжжя (Польща, Молдова, Румунія, Білорусь та ін.). Таке саме вагоме значення мають томи збірників матеріалів за результатами роботи всеукраїнських I – V «Археологічних читань» (2012 – 2016), які щороку проводяться на початку грудня в Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж», що в Летичівському районі Хмельницької області. Головним наслідком названих археологічних наукових зібрань стало видання відомими пам'яткознавцями Хмельниччини І. Р. Михальчишиним і С. М. Шпаковським книги «Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі і Збруча» (2016) [16]. Видання містить відомості про археологічні об'єкти відкриті і досліджені за результатами суцільного обстеження авторами раніше недостатньо вивченої ділянки території Хмельниччини, а також акумулює, уточнює й доповнює вже виявлені пам'ятки у XIX – XX ст., подає ілюстрації, карти, схеми, текстовий опис старожитностей. Зокрема, в книзі зазначені в басейні верхів'їв р. Збруч притоки Дністра культурні шари пізнього палеоліту (2), мезоліту (3), неоліту (4), раннього заліза (понад 40), черняхівських поселень (38), а всього 120 об'єктів, у басейні верхів'їв Південного Бугу авторами описано 50 таких пам'яток, у верхів'ях р. Случ – 12 поселень від палеоліту до черняхівської культури тощо. Сюди варто додати книгу В. А. Захар'єва і С. М. Шпаковського «Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху» (2015) [17], в якій на основі авторських археологічних розвідок і досліджень описані середньовічні фортифікаційні споруди в межиріччі Південного Бугу і Дністра, подані їх графічні реконструкції, фотокопії мап, планів, художніх історичних полотен, дереворитів і гравюр, супутникові знімки, що підсилює наукове значення вивчення і фіксації пам'яток оборонного зодчества на Поділлі.

Таким чином, книги містять важливу інформацію для створення майбутньої нових узагальнюючих археологічних карт України.



В Україні від 2001 р. виконується державна програма про створення серійного документального видання «Звід пам'яток історії та культури України» у 28 томах (по кожній області окремі томи). Станом на сьогодні більша половина областей завершила виконання цієї програми виданнями фундаментальних томів, в кожному з яких найперше представлені археологічні об'єкти від давнини до середньовіччя з належним їх описом та ілюстраціями. Фактично це нові обласні археологічні карти складені за новітніми вимогами історичної науки, що відіграють важливу наукову, пам'яткоохоронну, екскурсійно-туристичну роль. Хоча вже до 2005 р. вся археологічна спадщина в гаслах, довідках та ілюстраціях була науковцями підготовлена до створеного рукопису «Звід пам'яток історії та культури України. Хмельницька область» у двох томах (знаходиться на зберіганні в управлінні культури, національностей і релігій Хмельницької облдержадміністрації), проте й досі не видані. У Вінницькій області на сьогодні державна програма «Зводу пам'яток» також ще не завершена, однак у цій справі є позитивні результати. Зокрема, вже видано 5 книг-зошитів «Каталогу-довідника. Пам'ятки історії та культури України. Вінницька область» [18], здійснюється поетапний вихід у світ окремих книг, присвячених окремим районам і містам області, наприклад, видання «Пам'ятки історії та культури України. Вінниця» (2016) [19], в яких належно представлені археологічні пам'ятки.

Нарешті, вшановуючи значення «Археологічної карти Подільської губернії» Ю. Й. Сіцинського, як першооснови новітніх створень таких мап, та для того, щоб вона була доступнішою для науковців і краєзнавців, у 2001 та 2004 рр. О. Л. Баженовим було здійснено двічі перевидання цієї карти. Отже, від археологічного довідника І. С. Винокура 1984 року і до наших днів накопичився такий величезний масив відкриттів археологічних старожитностей усіх періодів на Хмельниччині та Вінниччині, що назріли об'єктивні умови

для укладання нової сучасної археологічної карти Поділля або роздільно по Хмельницькій і Вінницькій областях, які б відповідали вимогам часу XXI століття. Правда, один відомий археолог нашого регіону, дізнавшись про перевидання «Археологічної карти» Ю. Й. Сіцінського, вигукнув: «Що ми робимо! Ми озброюємо точними даними про місцезнаходження старожитностей в першу чергу «чорних» археологів, які заради наживи руйнують нашу археологічну спадщину та підвалини науки, що вивчає нашу давнину». Дійсно, творці археологічних карт XIX і більшої частини XX ст. й гадки не мали, що вони дають підставу для нищення археологічних об'єктів нечесними «романтиками» від археології, які з початку XXI ст. стали пошестю таких масштабів, що стала трагедією національного масштабу, з якою, на жаль, сьогодні безсила боротися наша держава. То може не доцільно поспішати з виданням сучасних археологічних довідників і мап й чекати для цього кращих часів?

### *Джерела та література:*

1. *Яворовский Н.* Несколько слов о деятельности Комитета для историко-статистического описания Подольской губернии / Н. И. Яворовский // Подольские епархиальные ведомости. – 1883. – № 44. – С. 839 – 840.
2. *Баженов Л. В.* До 170-річчя визначного релігійного та освітнього діяча, історика-краєзнавця Митрофана Васильовича Сімашкевича /Л. В. Баженов // Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція: матеріали. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2015. – С. 280 – 285.
3. *Симашкевич М. В.* Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии / М. В. Симашкевич. – Каменец-Подольск, 1884. – 46 с.
4. *Афанасьев (Чужбинський) О. С.* Нариси Дністра / О. С. Афанасьев (Чужбинський). – Львів: Апріорі, 2015. – 476 с.
5. *Баженов Л. В.* Володимир Антонович та його учні – дослідники волино-подільського краю /Л. В. Баженов // Дивокрай. Південно-Східна Волинь. Науково-краєзн. альманах. – Хельницький, 1995. – Вип. 1. – С. 90 – 93.

6. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра / В. Б. Антонович // Труды VI Археологического съезда, 1886. – Т. 1. – С. 86 – 112.

7. Сецинский Е. И. Бакота, древняя столица Понизья / Е. И. Сецинский // ПЕВ. – 1899. – № 46 – 49.

8. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197 – 395.

9. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (К составлению Археологической карты Подольской губернии) / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 405 с.

10. Держархів Вінницької області, ф. Р-489, оп. 3, спр. 95.

11. Баженов Л. В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст. / Л. В. Баженов, О. Л. Баженов // Кам'яниччина в контексті історії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 1997. – Т. 1. – С. 44 – 52.

12. Раппопорт П. А. Военное зодчество Западно-Русских земель X – XIV вв. / П. А. Раппопорт. – М., 1967. – 241 с.

13. Винокур І. С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини / І. С. Винокур, С. К. Гуменюк. – Хмельницький, 1965. – 68 с.

14. Довідник з археології України. Хмельницька, Закарпатська, Чернівецька області / І. С. Винокур та ін. – К.: Наука, 1984. – 221 с.

15. Кучугура Л. І. Нові палеолітичні пам'ятки Дністровського водосховища та їхній стан / Л. І. Кучугура // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 85 – 87.

16. Михальчишин І. Р. Археологічна карта межиріччя Південного Бугу, Случі і Збруча / І. Р. Михальчишин, С. П. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2016. – 208 с.: іл.

17. Захар'єв В. А. Замки і фортеці з-понад Кучманського шляху / В. А. Захар'єв, С. П. Шпаковський. – Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2015. – 104 с.: іл.

18. Каталог-довідник. Пам'ятки історії та культури України. Вінницька область. – К., 2015. – Зош. 5. – 282 с.

19. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / [редкол. тому Зводу пам'яток історії та культури України у Вінниц. обл.: Ю. А. Зінько (голова) та ін.; упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 224 с.: іл.

## **АНТОНІЙ ЛЮБЕЦЬКИЙ, ЛЯДОВСЬКИЙ І ПЕЧЕРСЬКИЙ: ШЛЯХ ВІД АФОНУ ДО КИЄВА**

Багато було написано про Лядовський скельний монастир і його гіпотетичного засновника Антонія, але так ніхто і не дослідив якими стежинами він сюди потрапив. В районі Лядови ще задовго до офіційного заснування монастиря Антонієм Любецьким (який пізніше став Печерським) селилися ченці, але з хронологічним обґрунтуванням цього є певні труднощі (не випадково у відповідних статтях історичних енциклопедій та біографіях Преподобного «лядовський епізод» не згадується). Ми маємо лише записані в ХІХ ст. перекази про Антонієві печери. Що ж стосується тверджень про похід князя Івана Берладника нібито до Лядовської гори, то це фантазії сучасних авторів (в руських літописах він не згадується) [17; 29].

В умовах джерельного дефіциту своє слово мали б сказати археологія, топоніміка і географічно-комунікаційні особливості досліджуваних подій. Монастир дістав свою назву від стародавнього села Лядова. Перша письмова згадка про нього датується 1388 роком в грамоті володарів Подільського князівства Коріатовичів, які пожалували воєводі Немирі Бакотську волость з численними селами, серед яких – «Бронниця, Лядава і Бучаї» [37, с. 38 – 39].

Та ще Птолемей (ІІ ст.) згадує про міста на Дністрі, де Клепідава («клепик» – місце обробки риби і дакське «дава» – місто [40, с. 174, 285; 42, с. 14]) ще в ХІХ ст. була ототожнена зі співзвучною Лядовою [25; 50]. Сусідній Метоній співзвучний із сарматським племенем язигів-метанастів (буквально «переселенців»), які саме в той час мігрували сю-

ди і чії кургани із золотом розкопані в Придністров'ї [20, с. 184]. Придністровську «країну міст» Птолемей зве «Таґрі», в чому раніше бачили загадкове плем'я таґри. Насправді це в перекладі значить Пониззя – долітовська назва Поділля («таґ» – «низ» у мовах іранських народів, а «рин» і досі – «насип на Дністрі», що походить від давнішого терміну «низький беріг» [39, с. 230; 40, с. 171, 230].

Всі ці моменти були розкриті на П'ятій Могилів-Подільській науково-краєзнавчій конференції, де мною було зроблено висновок, що село Лядова назване в честь однойменної річки (гідронім якої – балтського походження) і могло існувати в часи подорожі Антонія, бо бере початок від стародавніх міст – Клепідави або Майтонія [45].

Значення поселення в гирлі Лядови полягало в наявності тут важливих транзитних шляхів. Вище через стрімкий Дністер пролягав Козацький брід, через який переправлялися цілі армії [17, с. 141 – 142]. Ще Данило Галицький рушав «нижче Кучелмина, думаючи, де перейти річку Дністер» [35, с. 376], тобто десь на півдорозі до Лядови. Мабуть, цим бродом скористався і Антоній Любецький.

Але чому виходець з Афону обрав сухопутний маршрут, коли більш зручним, безпечним і швидким був водний Чорноморсько-Дніпровський шлях «із варяг у греки»? Справа в тому, що в X ст. через зміщення на північ циклонів у степах розпочалася страшна засуха [16, с. 287]. У пошуках нових пасовищ в Північне Причорномор'я вдерлася кочова орда печенігів і перекрыла звичні торгові шляхи. Археологічні свідчення перебування печенігів простяглися від Дону до Пруту [52; 21, с. 171]. Печенізька фема Хопон сусідила з Болгарією по Дунаю, Нижня Гіла – з мадьярами в Прикарпатті, Іртім – з уличами, древлянами і лензанінами (можливо, мешкали в Прилядов'ї), а Харавой – з росами в Придніпров'ї [21, с. 171].

Ось тоді і запрацював сухопутний шлях до Києва через Дністровські переправи. Саме ним скористався Святослав, коли в 968 році отримав звістку про облогу печенігами Києва і «подем» вирушив на виручку [35, с. 391]. Та коли наступного разу князь захотів пройти Дніпровськими порогами, то не зміг пробити печенізький заслін і загинув у 972 році. А ось його воєвода Свенельд обрав сухопутний маршрут через Південний Буг і «ушел в Киев» [15, с. 48]. Не раз користувався цим маршрутом з Берладі (місто лежало в межиріччі Серету і Пруту) до Києва у XII ст. князь Іван Ростиславович, якого добре знали в прикордонній Бакотській волості [35, с. 273]. Фактично він повторював шлях Антонія і користувався тією ж дністровською переправою.

Якраз у часи Антонія даний альтернативний маршрут набув особливої актуальності. Справа в тому, що після 1010 року печеніги прийняли іслам і християнський полководець Кеген ледве втік від мусульманського вождя Тираха у Візантію. Тепер для християн водний шлях з варяг у греки виявився наглухо перекритим [16, с. 286]. З огляду на це зрозуміло, що Антоній не просто слідував чернечій традиції ходити на своїх двох, а обрав більш безпечний маршрут по християнських землях. Перше Болгарське царство прийняло нову віру ще наприкінці IX ст. і його землі простягалися аж до Придністров'я, де теж проросли паростки православ'я [31, с. 87]. З часів Ігоря племена уличів і тиверців в басейнах Бога, Дністра і Прута ввійшли до Давньоруської держави, що не могло сподобатися болгарам, які вважали ці землі зоною свого впливу [31, с. 87]. Та, потерпівши ряд поразок від русів та візантійців, ослабла Болгарія на початку XI ст. взагалі припинила існування як держава.

Щоб розпочати свою нележку подорож на Русь, Антонію треба було спуститися з гірського Афону до великих торгових центрів того часу – Фессалонік (Солуні) і Константинополя (Царграда). Їх пов'язувала стратегічна дорога «Via Eg-

натія». Потім можна було продовжити шлях морем або вздовж берега до ключового порту у Добруджі – Месемврії. Далі через печенізьку небезпеку торговий шлях завертав углиб материка до переправи через Дунай біля Доростола. В Доростолі, який болгари прозвали Дристрою, знаходилася резиденція болгарських патріархів, а відтак це мало велике значення для християнських палігримів [31, с. 84].

Втім, на початку XI ст. візантійські війська завоювали Болгарію [31, с. 98] і можна було значно скоротити сухопутний шлях, відправившись із Солуні прямо через Балканські перевали, Адріанополь, давні болгарські столиці Преслав і Плиску до дунайських переправ [31, с. 104]. Про прямий зв'язок Солуні з Руссю свідчать археологічні розкопки у Києві, які констатують зміну на зламі X – XI століть царгородської посуду на солунську [19, с. 394].

Від Дунаю на північ, межиріччям Серету і Пруту, ішов давній торговий тракт. У Птолемея від Тіри (Дністра) до Істру (Дунаю) позначений канал Гієрас, вздовж якого лежали міста Загрідава, Тамасідава, Проборидава [20, с. 186]. З часів Галицького князівства цю торгову артерію знали як Волоський шлях, який вів через Чернівці, Сучаву, Ясси і Берладь до дунайського вузла комунікацій [4, с. 163]. Вбачаю тут пряме наступництво: Загрі(дава)=Садгора або Чагор біля Чернівців (порівняйте зі східним витоком Прута Чугуром якраз навпроти Лядови!), ТамаСідава=Суч(д)ава, ПроБорідава=Берлад(-ава) [11, с. 369]. У VIII – X століттях верхів'я Пруту і Серету пов'язував волок, який міг існувати і раніше: на Птоlemeєвих картах канал Гієрас своєю прямою нагадує Прут з крайньою східною притокою і позначений якраз проти Клепідави і Лядовської переправи [2, с. 11 – 12].

Археологічні дослідження виявили, що до X ст. цей торговий шлях стерегло укріплення в Ревно (у верхів'ях Пруту). А в часи Антонія ці функції перейшли до фортеці в Горішніх Шерівцях (на північ від Чернівців). При Івану Берладнику в

XII ст. Прутсько-Серетський вододіл з його сухопутним шляхом прикривало Ленковецьке городище (на місці с. Спасака), а в 1408 році літопис мовить вже про Чернівці [11, с. 368 – 369].

«На початку XI ст. південні слов'яни, осілі на берегах нижнього Дністра та Дунаю, були зім'яті хвилею тюрок, наплинувшій в черговий раз з надр євразійського степу. А на півночі Молдавії в кінці IX – початку X ст. слов'яни удар тюрок витримали. Більше того, слов'янська провінція лісостепів Молдавії входила у величезний руський світ як крайній південно-західний форпост.

На рубежі IX – X століть на середньому Дністрі відбувся ріст слов'янських поселень...

В X ст. у середовище населення середньодністровських городищ стало проникати християнство...

В X – XI століттях печеніги і прийшли їм на зміну половці розорили більшість слов'янських сіл і городищ на середньому Дністрі. Слов'яни втрималися лише на півночі Молдавії під захистом лісових масивів і сусідній Галичині.

В лісостепах Молдавії стали виникати поселення зі змішаним складом мешканців: слов'яни, тюрки, болгари. Селилися на середньому Дністрі, Пруті і Сереті й галицькі ізгої, подібні князю Івану Берладнику.

В XIII монголи спустошили лісостеги середнього Дністра» [11, с. 369 – 370].

До цих місць існував і дністровський водний шлях, згаданий у руських літописах 1224 року, коли галичани скористалися ним при експедиції на о. Хортиця [35, с. 379]. Від моря проти стрімкої річкової течії можна було допливти лише до середнього Подністров'я, на що вказує герб Ямполя із зображенням галер «за положенням цього міста нижче порогів на річці Дністер, яка вже не має перепон вільній плавбі, зручного для влаштування тут корабельні» [44].



«Нижче Ямполя до останнього часу знаходилася суцільна гранітна скеля, яка загороджувала річку на зразок греблі. Це були відомі Дністровські або Ямпільські пороги. Вони мали два проходи: один – штучний біля правого берега, завширшки 5 сажнів, і другий – природний біля лівого берега, завширшки в 4 сажні, відомий у народі під назвою «Брами». Дещо нижче цього місця на відстані 300 сажнів по обидва боки фарватеру знаходилася гряда гранітних каменів, відома в народі під назвою «Череди». Ямпільські пороги прохідні були для суден, хоч і небезпечні, але унеможливлювали рух пароплавів. У теперішній час Ямпільських порогів вже не існує. Багато з тих каменів, що перешкоджали судноплавству на цій річці, як виявляється, мали у лоцманів свої особливі назви; так, наприклад, Пень – на 122 версті від гирла Збруча, Борис – на 131, Гусак – на 164, Кошлатий горб, гряда поперець річки, – на 226, Сторож – на 224, Кладки – гряда на 247 версті вище с. Пороги» [12, с. 13].

Пороги і стрімка течія затруднювали дальше плавання, заставляли перетягувати суда волоком, що унеможливлювалося в разі воєнної небезпеки. На пологому березі під Лядовським монастирем зручно було засолити рибу (недаром «клепик» – «місце обробки риби»), щоб далі вже рухатися сухопутним шляхом. Та в часи Антонія варіант руху проти течії виключався, бо печеніги заважали долати низів'я Дніпра і Дністра.

Крайнім пунктом Пониззя від степу літописець називає Кучелмин (Ломачинське городище нижче Ушиці) [11, с. 367]. В районі Лядови, таким чином, могла чигати небезпека. По цій причині, а не від бажання заснувати монастир, Антоній перечекав несприятливі моменти в печерах над Дністром, які були і до нього [3, с. 110].

Подальший шлях на Київ лежав через городища уличів і тиверців (про які літописець ще наприкінці XI ст. писав, що «вони існують і донині»). Відомий дослідник Поділля Ни-

кандр Молчановський підмітив суцільну лінію слов'янських поселень від Могилева до Поросся [38, с. 91]. Дальші археологічні дослідження дозволили зробити висновок про різке збільшення на рубежі X – XI століть слов'янських селищ в цій частині лісостепу, де рятувалося від кочівників населення південніших регіонів [48, с. 132]. На карті давньоруських пам'яток X – XIII століть бачимо Калюс, Попелюхи, Дербчин, Шаргород, Ви́ла-Ярузькі, Ладижин, Брацлав, Немирів, Війтівці, Жорнище та численні села над Собом [19, с. 30]. Далі несла свої води Рось, звідки до столиці Русі можна було рукою подати.

В пізніші часи шлях до Києва лежав Коломийським торговим трактом через Вінницю, Прилук і верхнє Поросся. [41, с. 184 – 185]. Та вінниччани говорили про старовинну «велику дорогу до Брацлава». Давня столиця нашого краю згадується в письмових джерелах того ж XI століття, коли подорожував Антоній [36, с. 130]. Він не міг обминути Брацлав, адже «всі дороги ведуть в Рим», тобто до столиці. Сюди можна було добиратися долинами дністровських приток. На торгові тракти вказують знахідки монет того часу в Атаках (Отачі), Ямполі, Ладижині, долинах Мурафи, Собу і Росі [52, с. 165]. У 2013 році в одному з городищ уличів на Іллінеччині знайдено мідні піхви варязького меча з головою сокола – свідчення проходу цими місцями Святославової дружини та інших експедицій [47].

Прямі зв'язки зі столицею Русі мало містечко Жорнище, назва якого вказує на виробництво жорен. Їх виробляли з «зоряного каменю» так званої Іллінецько-Липовецької астроблеми, яка утворився від удару великого метеориту 400 млн. років тому [46, с. 64]. У 1972 році вінницький археолог П. І. Хавлюк порівняв «зоряний камінь» із матеріалом київських жорен і зробив сенсаційне відкриття: аж до монгольської навали столиця Русі транспортувала з далекого Присоб'я ці вироби, бо вони виділялися унікальною здатністю

не засалюватися [56]. Виробництво жорен налагодили уличі, які переселилися сюди на початку XI ст. Їх старалися придбати феодална знать та великі монастирі (зокрема, речі з Жорнища знайдені поблизу Михайлівського золотOVERXOHO монастиря) [26]. Можна уявити, як зрадів Антоній Лядовський, дізнавшись про це (адже з такою валкою можна було без проблем дістатися до пункту призначення).

Від Жорнища до Києва – 160 км по прямій. На думку дослідників, жорна транспортували водним шляхом до притоків Росі, звідки переправляли в Київ (300 км по Росі і 120 км по Дніпру). Від астроблеми руслом Собу до Плискова на Росьці або до давньоруського міста Рокитня на Росі (нині – м. Погребище Віницької обл.) – 20 км. Звідси важкі жорна відправляли водним шляхом, а для мандрівників зручніше було добиратися до Києва в кілька разів коротшим сухопутним маршрутом, який був захищений так званими Змійовими валами [18, с. 219].

Про цей Василівський південно-західний тракт із Києва до Подністров'я М. Грушевський писав: «Тракт ішов на південний-захід – на Звенигород, Василів або Тумащ, потім через Перепетове поле на Мунарів і Володарів і далі на Галицьку волость; цим шляхом, може бути, здійснювалися також зносини з подунайськими містами» [5, с. 88].

Таким маршрутом через Лядову, Поросся та заснований у 988 році Васильків і прибув до столиці Русі посланець святого Афона, щоб навіки залишитися в історії. З Афонської гори у 1013 році вийшов Антоній Любецький, по дорозі він став Лядовським, а в Києві отримав почесне прізвище Печерський. Так давайте ж його називати всіма цими іменами!

В XIX столітті по Антонієвому шляху проклали поштовий тракт між губернськими містами Київ та Кам'янець-Подільський. Він пройшов через Васильків, Білу Церкву, Сквиру, Морозівку, Плисків, Липовець, Жорнище, Брацлав, Нижню Кропивну, Шпиків, Джурин, Серби, Могилів-По-

дільський, Яришів, Муровані Курилівці, в основному повторюючи старі «гостинці». Символічно, що в 1846 році сюдою здійснив свою подільську подорож Т. Шевченко. Так переплелися шляхи наших українських пророків.

### *Джерела та література:*

1. Антонович В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В. Антонович // Труды археологического съезда в Одессе. – Т 1. – 1883. – С. 1 – 17.
2. Вавричик М. Україна на стародавніх картах / М. Вавричик. – К., 2004.
3. Вінницький край. – 2004. – № 2.
4. Грабовецький В. Нарис історії Галича / В. Грабовецький. – Галич, 1997.
5. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. Грушевський. – К., 1991.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том 1. – К., 1991.
7. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том 2. К., 1992.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том VIII. – К., 1995.
9. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том IX-1. – К., 1996.
10. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том IX-2. – К., 1997.
11. Гудзь-Марков А. История славян / А. Гудзь-Марков. – М., 1997.
12. Гульдман В. Подольская губерния: Опыт геогр.-статист. Описания / В. Гульдман. – Кам.-Под., 1889.
13. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Гумилев. – М., 1989.
14. Гумилев Л. Открытие Хазарии / Л. Гумилев. – СПб, 2002.
15. Гумилев Л. От Руси к России / Л. Гумилев. – М., 2003.
16. Гумилев Л. Тысячелетия вокруг Каспия / Л. Гумилев. – М., 1993.
17. Давиденко В. Монастир / В. Давиденко. – Вінниця: ДКФ, 2006.
18. Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року і визволення Поділля від татар зокрема / М. Дорош. – Вінниця, 2012.
19. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985.

20. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – I том: Античные источники. – М., 2009. – С. 188.
21. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – II том: Византийские источники. – М., 2010. – С. 171.
22. Енциклопедія історії України. – Том 1. – К., 2003.
23. Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – К., 1985.
24. Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – К., 1989.
25. *Дюкарев К.* История цивилизаций на Днестре до 1792 года / Интернет.
26. *Климовский С., Гурьев Е.* О сырье и масштабх производства древнерусских жерновов с Ильинецкого месторождения / С. Климовский, Е. Гурьев // Восточно-европейский археологический журнал. – 2001. – № 5.
27. *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького / С. Коваленко. – Том 3. – К., 2009.
28. *Кокряцький С.* Клепідава Клавдія Птолемея / С. Кокряцький // Резонанс. – 1992. – № 21.
29. *Кокряцький С.* Пам'ятник народної боротьби (з історії Лядовського скельного монастиря) / С. Кокряцький // Комсомольське плем'я. – 1989. – 8 – 22 червня.
30. *Котляр М.* Галицько-Волинська Русь / М. Котляр. – К., 1998.
31. Краткая история Болгарии. – М., 1987
32. *Крикун М.* Подільське воеводство у XV – XVIII ст. / М. Крикун. – Львів, 2011.
33. *Крипякевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крипякевич. – Львів, 1999.
34. *Кулаковский Ю.* Карта Европейской Сарматии по Птолемею – Ю. Кулаковский. – К., 1899. – 35 с.
35. Літопис Руський. – К., 1989.
36. *Малаков Д.* По Брацлавщине / Д. Малаков. – М., 1982.
37. *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В. Михайловський. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.
38. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле о 1434 года / Н. Молчановский. – Кам.-Под, 1905.
39. *Мурзаев Е.* Словарь народных географических терминов / Е. Мурзаев. – Том 1. – М., 1999.
40. *Мурзаев Е.* Словарь народных географических терминов / Е. Мурзаев. – Том 2. – М., 1999.
41. *Отамановский В.* Вінниця в XIV – XVII ст. / В. Отамановський. – В., 1993.

42. *Пламеницька В.* Кам'янець-Подільський / В. Пламеницька. – К., 2004. – С. 13 – 14.
43. *Поспелов Е.* Географические названия мира / Е. Поспелов. – М., 2002. – 512 с.
44. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 23. – № 17435.
45. *Роговий О.* До витоків Лядови / О. Роговий // П'ята Могилів-Подільська науково-красназнавча конференція. Матеріали конференції 16 – 17 жовтня 2015 року. – С. 35 – 42.
46. *Роговий О.* Соб / О. Роговий. – Вінниця, 2012.
47. *Рудник О.* Альбом пам'яток Ілїнеччини / О. Рудник. – Ілїнці, 2013.
48. *Седов В.* Восточные славяне в VI – XIII в.в. / В. Седов. – М., 1982.
49. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сецинский. – Біла Церква, 2008.
50. *Сицинский Е.* Археологическая карта Подольской губернии. Репринтная копия / Е. Сицинский. – К.-Под., 2008.
51. Словник гідронімів України. – К., 1979.
52. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981.
53. *Тищенко К.* Іншомовні топоніми України / К. Тищенко. Тернопіль, 2010.
54. *Тищенко К.* Італія та Україна. Тисячолітні етномовні контакти / К. Тищенко. – К., 2009.
55. *Толочко О., Толочко П.* Київська Русь / О. Толочко, П. Толочко. – К., 1998.
56. *Хавлюк П.* Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів / П. Хавлюк // XV наукова конференція ІА АН УРСР. – К., 1972.
57. *Янко М.* Топонімічний словник-довідник Української РСР / М. Янко. – К.: Радянська школа, 1973.
58. Вікіпедія.

**Галина МАЦЮК,  
Віктор ХАРЧЕНКО**

## ОБЛОГА МОГИЛЕВА 1660 РОКУ

Одним із найтрагічніших періодів української минувшини справедливо вважається доба Руїни, що наступила після

національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Московсько-польський конфлікт 1654 – 1667 р. мав безпосередній вплив на долю України і Поділля, зокрема, але вкотре стало ареною кровопролиття і війни. Але і в цей час проявили відвертий героїзм та мужність як місцеві жителі, так і козаки, зокрема, під час облоги поляками Могилева в 1660 р., коли запорожці, очолювані Остапом Гоголем змогли відбити штурм ворогів.

Дослідження історії Могилівщини і Поділля, в цілому, в період другої половини XVII ст. є досить актуальним, про що свідчить не лише велика кількість наукових розвідок, присвячених проблемі, що їх здійснювали попередні покоління науковців, а й сучасні публікації. Так, серед найважливіших праць, присвячених проблемі варто виділити роботи О. Малова [2], В. Смоля та В. Степанкова [3], [4], Т. Чухліба [5] та багатьох інших науковців-істориків. Цінним джерелом для вивчення подій облоги Могилева-Подільського 1660 р. також є збірник актів з історії Південної і Західної Росії, виданих за редакцією Миколи Костомарова [1].

На початку 1660 р. під час буремних подій, що відбувались на території України, після смерті гетьмана Богдана Хмельницького, відбулась славнозвісна облога Могилева. Ще наприкінці січня 15 – 16-тис. польське військо (за іншими даними – 18-тисячне [1, с. 318]) з 11-ма гарматами, очолюване коронним гетьманом С. Потоцьким, перейшло кордони козацької України і рушило теренами Поділля, в напрямку Могилева-Подільського [3, с. 242]. До військ гетьмана приєдналися також загін коронного обозного Анджея Потоцького і козаки колишнього гетьмана Івана Виговського. Війська полковників подільського Остапа Гоголя, миргородського Кирила Андреева і запорожці Івана Федорова, які в той час перебували у місті, розпочали підготовку до облоги. Окрім козацьких полків, серед оборонців Могилева, були і загони опришків Івана Кияшка. Загальна чисельність залоги становила

близько 5 – 6 тис. осіб. Очолював оборону подільський полковник Остап Гоголь. Саме завдяки його діям, захисникам вдалося швидко підготуватися до оборони: вали були облиті водою, на Дністрі прорубано ополонки, селян Подільського полку перевезено до міст, жінок і дітей відправлено до Молдавії, а на усьому шляху ворога до Могилева заховано та знищено продовольство й фураж [4, с. 15].

У цей час на допомогу полковникам з Умані виступив наказний гетьман, уманський полковник М. Ханенко. Не дійшовши до Могилева, він зупинився в містечку Кубличі, звідки і надіслав листа київському воєводі Василю Шереметеву, який в свою чергу вказав про це у відписці до царя: «він де Михайло з полком своїм на допомогу під Могильов пішов і прийшов в містечко Кубличі, і щоб... (Шереметеву)... послати... великого государя ратних людей на допомогти до нього Михайла; а тільки де... не будуть... великого государя люди до нього, і він де без... великого государя ратних людей під Могильов не піде, повернеться і в Умані замкнеться» [1, с. 318].

14 лютого 1660 р. Василь Шереметев відправляє на допомогу М. Ханенку воєводський полк свого товариша князя Григорія Козловського. Для підсилення полку до нього були приєднані з підрозділу Шереметева три роти рейтар з рейтарського полку Федора Зикова під командуванням майора Василя Зубова [1, с. 318].

Діставшись Могилева-Подільського, польські частини об'єдналися з кримськотатарським військом Кайба-мурзи. Взявши місто в облогу, союзники здійснили кілька нападів на Брацлав і інші навколишні міста, а Іван Виговський починає надсилати в міста листи з вмовляннями і погрозами, щоб полковники здавалися полякам [1, с. 318]. Однак місцева адміністрація не підтримала дій І. Виговського та його польсько-татарських союзників.



Не гаючи часу, Станіслав Потоцький здійснив кілька спроб захопити місто, але без успіху. «А будучи де в облозі полковники... і козаки... великому государю служили вірно, на приступах і на вилазках польських людей і татар по-вбивали багато, і в язики ротмістрів і початкових людей... взяли»[1, с. 319].

19 лютого коронний гетьман звернувся до залоги й мешканців міста з вимогою скласти зброю. Однак вони відмовилися капітулювати і наступного дня, 20 лютого, після гарматного обстрілу, відбувся генеральний штурм міста. Першими в атаку рушили німецькі піхотинці генерала Вольфа, яких козаки розбили ущент під час однієї із вилазок. Тоді С. Потоцький, пригрозивши смертю кожному, наказав кінноті спішитися й разом зі слугами та обозною челяддю розпочати наступ. Внаслідок жорстокого бою полякам вдалося захопити вежу з «молдавського боку» й увірвалися до міста. Помітивши прорив, Остап Гоголь кинувся в саме пекло сутички, вигукуючи: «Гей, в ім'я Христа, [всі] на захист майдану!». На допомогу полковнику кинулися інші козаки, жорстоко розправляючись із поляками [5, с. 24 – 27].

Сум'яття вдалося подолати, й козаки, опришки та міщани кинулися на жовнірів не лише з пістолями й шаблями, а й із киями, сокирами, голоблями. Не витримавши такого натиску, ворог став відступати. Оборонці не припинили наступу навіть вибивши жовнірів із міста й довершили їх погром. Польське військо зазнало серйозних втрат: кількість вбитих коливалася у межах 2 – 3 тис. осіб. За свідченням шляхтинського літописця українського походження Йоахима Єрлича, «загинула майже вся німецька піхота» Цілі «потяги возів» із пораненими шляхтичами прямували до Бара, Меджибожа й Кам'янця [3, с. 242].

У цей час, ще 19 лютого князь Г. Козловський об'єднавшись з полком гетьмана М. Ханенка, вирушив до Кубличів «до Лодижена за 10 верст, а до Брянславля за 20 верст». Діз-

навшись про наближення війська князя, «гетьман Станіслав і обозний Андрій Потоцький і ... Ян Сапега і зрадник Івашко Виговський з усім польським військом бігли в Польщу, а Кайба-мурза з татарами побіг за річку Дністер через Волоську землю в Крим» [1, с. 319]. 28 лютого князь Г. Козловський та гетьман М. Ханенко повернулися до Умані.

Таким чином, Станіслав Потоцький, який спочатку і продовжив наступ, однак знекровлена й деморалізована поразкою армія не змогла захопити Брацлав та Умань, а почувши про наближення підмоги для козаків, спішно покинула край.

Отже, оборона Могилів-Подільського взимку 1660 р. була хоч і не надто важливою для загального ходу війни, однак посприяла зупиненню наступу польських військ вглиб українських земель, а також стала вагомим епізодом в історії Могилівщини в цілому. Особливостями цієї битви безперечно є вдале і грамотне керівництво обороною міста Остапом Гоголем та незначні втрати серед захисників та жителів Могилева й навколишніх сіл. Облога і звільнення міста у 1660 р. вже впродовж кількох століть залишається у пам'яті могиливічан, як яскравий приклад сили, доблесті і мужності козаків, що боронили їхнє місто ціною власних життів.

### *Джерела та література:*

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России: собранные и изданные Археографическою комиссиею / ред. Н. Костомаров. – С-Пб: Изд. археографич. комиссии, 1872. – Т. 7: 1657 – 1663, 1668 – 1669. – 398 с.
2. Малов А. В. Русско-польская война 1654 – 1667. / А. В. Малов, – М.: Экспринт-Цейхгауз, 2006. – 48 с.
3. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676): Україна кризь віки. – К., 1999. – Т. 7. – 352 с.
4. Степанков В. С. Могилівська оборона 1660 / В. С. Степанков // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл – О. – С. 15.

*Юрій СТЕПАНЧУК*

**УЧАСТЬ НАУКОВЦІВ ПОДІЛЛЯ  
У ФОРМУВАННІ НОВІТНЬОГО ОБРАЗУ  
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО  
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ П'ЯТИХ  
ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ  
«УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:  
ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО  
РОЗВИТКУ»)**

У пропонованій статті проаналізовано образ Б. Хмельницького, окреслений у матеріалах П'ятих Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», що проходили на базі Черкаського державного педагогічного інституту в 1995 році й були приурочені 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. Особливістю наукових матеріалів є те, що фактично жодна з досліджуваних тем не оминула постаті Б. Хмельницького. Історіографічне значення цього збірника полягає й у тому, що в ньому позначені риси образу Б. Хмельницького як історичної особи, полководця, державного діяча і як людини.

У матеріалах П'ятих Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» всебічно репрезентовано коло важливих теоретичних питань і схарактеризовано фактографію Української ре-

волюції середини XVII ст. Усі представлені результати наукових досліджень певною мірою стосуються життя та діяльності Б. Хмельницького, що в контексті нашої публікації викликає неабиякий історіографічний інтерес.

Постать фундатора Української козацької держави Б. Хмельницького, представлена в аналізованому збірнику, охоплює всі сторони його багатогранної діяльності. Як слушно зауважив В. С. Степанков, не існувало жодної з державних галузей, на функціонуванні якої не позначився б вплив гетьмана [1, с. 6].

Тільки в умовах незалежної України стало можливим характеризувати діяльність Б. Хмельницького як політика та державотворця. Його титанічні зусилля та праця на цьому поприщі отримали, нарешті, належну оцінку. За визначенням С. В. Корновенка, найвищою формою прояву консолідації етносу є утворення національної держави [2, с. 191]. Тому в новітній українській історіографії роль гетьмана у творенні Української державності та її інституцій у середині XVII ст. є науково обґрунтованою, хоча й дискусійною.

Наріжні принципи української державної ідеї, визначені Б. Хмельницьким, виокремив В. С. Степанков. Найголовнішими серед них є такі: право українців на існування в них власної держави на теренах етнічних меж їх розселення; незалежність утвореної Української держави від влади польського короля; її соборність [1, с. 7].

Політичний і соціальний аспект діяльності Б. Хмельницького охарактеризував В. А. Смолій. За його висновками, гетьман при творенні соборної Української держави використовував державотворчий досвід Речі Посполитої й інших країн Європи, однак Козацька держава мала самобутні етнічні риси, які були притаманні ще княжій Русі [3, с. 4]. Історик відзначив, що у внутрішній політиці Б. Хмельницький проводив лінію унеможливлення розв'язання громадянської війни в суспільстві [3, с. 5].

Важливим є спостереження С. В. Корновенка про те, що Б. Хмельницький першим з українських політичних діячів доби середньовіччя поставив і практично виконав завдання створення незалежної держави. Не зважаючи на те, що ставлення до повсталих у феодальній Європі завжди було вкрай негативним, гетьман за короткий час зумів домогтися нейтралітету від провідних європейських країн і Туреччини [2, с. 193].

Про об'єднавчі зусилля й організаторський талант Б. Хмельницького пише А. Г. Морозов. Лише йому, на відміну від попередників, удалося практично об'єднати всі стани і верстви українського суспільства, що й стало результатом створення Української держави [4, с. 102].

Компетенції українського гетьмана як глави держави окреслив В. М. Мойсієнко. Гетьман очолював весь державний апарат, він безпосередньо скликав загальну раду та раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань і винесенні рішень ради. За його власноручним підписом виходили всі найважливіші розпорядження і накази. Він також брав участь у вищому суді, де розглядав скарги на рішення нижчих інстанцій, організовував фінанси, керував військом і вів мирні переговори; керував дипломатичними зв'язками з іншими державами [5, с. 13]. Широкі політичні прерогативи гетьманської влади детально описав і Л. Г. Мельник. Він, посилаючись на висновки О. Лазаревського, зазначає, що жодна з тогочасних держав не вважала таке становище ненормальним [6, с. 115].

У досліджуваному науковому виданні є висновки, які заперечують наявність у Б. Хмельницького планів боротьби за незалежність козацької України. На думку С. І. Горошка, усі вчинки і діяльність українського гетьмана засвідчують його прагнення лише помститися за кривду й шкоду, яких він зазнав особисто від шляхти [7, с. 24]. Автор переконаний, що форма мислення Б. Хмельницького відповідала формі свідо-

ності козацької верстви українського населення й не дозволяла думати про незалежність чи про окреме самовладне правління [7, с. 24].

Стосунки Б. Хмельницького з одіозним Д. Чаплинським дослідив В. В. Гоцуляк. Він, через біографію цього польського шляхтича, показав якісно новий політичний портрет тодішньої польської правлячої еліти. Адже до 1990-х років історіографічний типаж польської знаті представлявся великою мірою образом, сформованим у радянському історично-пропагандистському фільмі «Богдан Хмельницький» режисера І. Савченка. В. В. Гоцуляк неупереджено засвідчив, що Б. Хмельницький розпочав боротьбу проти розумного, досвідченого, вірного своїм державним і становим ідеалам супротивника [8, с. 26].

Однією з суспільно-політичних характеристик Б. Хмельницького є його конфесійна діяльність, зокрема, захист прав Української церкви та прихильне ставлення до представників духовенства. Гетьман завжди прагнув міцніше заручитися підтримкою православної церкви, розуміючи її вагу і вплив серед населення. На переконання М. В. Харишина, отримати підтримку церкви та її духовенства, особливо чорного, можна було тільки шляхом збереження та розширення монастирського землеволодіння [9, с. 34].

Н. А. Головата помітила ревну охорону гетьманом прав Української православної церкви, головним чином через підтвердження давніх земельних володінь монастирів і видання універсалів про заборону записувати монастирських підданих у козаки. Протягом 1648 – 1654 років Хмельницький постійно видавав універсали про «послушенство» селян монастирям і виконання на їх користь повинностей відповідно «звичаю давнього» [10, с. 53]. На міжнародній арені в інструкціях своїм послам гетьман завжди наголошував на необхідності зрівняння прав української церкви з римо-като-

лицькою, вимагав повернення православним захоплених унітатами церков і монастирів тощо [10, с. 53].

За допомогою складеної таблиці М. В. Харишин довів, що гетьманський уряд Б. Хмельницького не тільки не збирався ліквідувати систему монастирського землеволодіння, а й, навпаки, намагався її зміцнити й розширити [9, с. 38].

Н. А. Головата звернула увагу на те, що церковні ієрархи відчували значущість очолюваної ними інституції в соціальній політиці Б. Хмельницького й повною мірою користувалися гетьманськими преференціями. Так, коли київський митрополит Сильвестр Косів письмово поскаржився Хмельницькому про втручання окремих старшин у церковні справи, завдання шкоди маєтностям і навів факти побиття священників, то гетьман запровадив санкції, які «карали на горло» не лише за тілесні uszkodження, а й за найменшу словесну зневагу до духовних осіб [10, с. 52]. Разом з тим, Н. А. Головата наголосила, що державні інтереси гетьмана не завжди збігалися з інтересом церкви, зокрема, з митрополичим прагненням незалежності від світської влади [10, с. 53]. Як зазначає В. С. Степанков, не зважаючи на всебічну підтримку Б. Хмельницьким православного духовенства, його верхівка до кінця 1648 року по відношенню до національно-визвольної боротьби продовжувала займати вельми помірковану позицію, домагаючись замирення гетьмана з польським урядом. Лише після його тріумфального повернення у грудні до Києва вона стала рішуче підтримувати політику українського уряду [11, с. 30].

М. В. Харишин спростовує твердження деяких істориків про негативне ставлення Б. Хмельницького до Київської митрополії та її ієрархів і доводить, що український уряд, розбудовуючи державу, великою мірою покладався на духовенство як свого соратника та духовного наставника в процесі становлення нових порядків. Розглядаючи Українську православну церкву невід'ємним інститутом державності, гетьман-

ський уряд спрямував свої зусилля на зміцнення автокефальних засад Київської митрополії, не допускав її економічного занепаду, постійно піклуючись про церковні та монастирські володіння [9, с. 38].

Певної критики зазнала соціальна політика Б. Хмельницького, зокрема, стосовно селян. В. М. Мойсієнко звернув увагу на подвійні стандарти уряду в цій соціальній галузі: були непоодинокими приклади, коли гетьман одночасно підписував заклики до «покозачення» селян і універсали про виконання «звиклого послуху» [5, с. 14].

У досліджуваному науковому збірнику Б. Хмельницький постає як геополітик, який намагався вирішувати на користь України різні міждержавні військово-політичні комбінації. Так, В. А. Брехуненко означив суть «донської проблеми» для гетьмана, яка до 1654 року залишалася важливим аспектом його зовнішньополітичної діяльності. На початковому етапі війни проблема полягала в тому, щоб залучити донських козаків до військового союзництва проти Польщі. Донські козаки, виконуючи політичні та військові накази з Москви, не пристали на пропозиції українського гетьмана та почали напади на кримські території, розхитуючи, таким чином, українсько-татарський союз. Історик на фоні багатьох геополітичних факторів показав часто ситуативні та суперечливі дії Б. Хмельницького щодо донського козацтва: у певний час він домагається їхнього союзництва, в інший – готує проти них військовий похід. Наболіла для гетьмана донська проблема була врегульована після січня 1654 року, коли до Березневих статей вноситься пункт про координацію заходів Війська Запорозького і Донського стосовно татар. Тільки після цього донці беруть участь у боротьбі на польському фронті [12, с. 43].

Я. О. Федорук через призму українсько-молдавської політики охарактеризував зносини Б. Хмельницького з австрійським урядом у 1654 році. Учений довів, що розв'язання війни



з придунайськими країнами руками козацької України було вигідним насамперед Австрії. Проте гетьман, уміло використовуючи політичне хитросплетіння багатьох європейських держав, не піддався на цю провокацію [13, с. 30]. Я. О. Федорук розкрив кримсько-турецьку політику Б. Хмельницького на початку повстання. Важливою видається думка вченого про розуміння гетьманом ненадійності українсько-татарського союзу, який був нетрадиційним і незвичним. Уже після перших перемог Хмельницький обдумував питання про те, як позбутися татар [14, с. 110]. Щодо стосунків з Портою, то, на думку В. М. Мойсієнка, Б. Хмельницький розглядав переговори з Туреччиною лише як своєрідний «запасний варіант» на той випадок, коли російський цар не дасть позитивної відповіді на його пропозицію про військовий союз [5, с. 15].

С. Д. Федака та В. Є. Задорожний обґрунтували шведську політику Б. Хмельницького. Причиною стала безперспективна триадичність України з її трьома зовнішньополітичними орієнтирами: Правобережжя було зорієнтоване на компроміс із Польщею, Лівобережжя – на союз з Росією, Запоріжжя – на «гру на суперечностях» між Росією-Польщею, з одного боку, і Туреччиною-Кримом, з іншого [15, с. 187].

Зовнішня політика Б. Хмельницького та його уряду висвітлені в публікації В. М. Герасименка та Г. І. Трофанчука. Історики доводять, що гетьманом була вироблена важлива концепція зовнішньої політики української держави – уникати збройних конфліктів із сусідніми країнами [16, с. 21]. На їх думку, Переяславська рада обмежувала зовнішньополітичні функції Української держави. Натомість підвищився її авторитет [16, с. 22].

На початку 1990-х років українські вчені активно працювали над новою концепцією подій середини XVII ст. На сторінках досліджуваного історіографічного джерела містяться окремі статті, присвячені цій темі. Зокрема, В. Й. Борисенко

вказав на низку докорінних суспільно-політичних перетворень, що відбулися в Україні в 1648 році. За його висновками, Б. Хмельницький очолив не визвольну війну, як це трактувалося більшістю тодішніх вітчизняних і зарубіжних учених, а Національно-визвольну революцію, яка мала сильні елементи буржуазної революції [17, с. 50].

Потребу переосмислення концепції Визвольної війни засвідчив і В. С. Степанков, який вказує на коло розв'язуваних питань повстання під проводом Б. Хмельницького й називає ознаки Української революції. Учений закликав дослідників до подолання радянських ідеологічних стереотипів і догм в українській медієвістиці [11, с. 28]. Поряд з цим, історик порушив питання формування української державної еліти, на яку опирався у своїй політиці гетьман. В. С. Степанков з'ясував джерела формування національної еліти, вказав на три старшинські угруповання навколо Б. Хмельницького – помірковане, національно-патріотичне й радикальне. Останнє було безкомпромісно розгромлене гетьманом наприкінці 1651 – на початку 1652 рр. [11, с. 28].

Непрості стосунки гетьмана зі створеною ним же державною елітою описали О. Г. Перехрест та О. О. Перехрест. Вони свідчать про фактичне захоплення козацькою старшиною всієї влади в кінці гетьманування Б. Хмельницького [18, с. 149]. Сильною була старшинська опозиція союзу гетьмана з Москвою, про яку пише О. І. Гуржій. Учений доводить, що відмова присягати на вірність цареві була масовою не тільки серед старшини, а й серед рядового козацтва, міщан і духовенства [19, с. 196]. Посилення опозиційних настроїв до гетьмана документально доводять Ю. А. Мицик та М. В. Кравець [20].

В. С. Степанков вказує на розуміння Б. Хмельницьким небезпеки посилення впливу козацької старшини, посилення її міжусобиць, зокрема, після напливу правобережної старшини на Лівобережжя після 1656 року. Тому він спочатку

добився фіксації в договорі з Москвою пункту про позитивність гетьманської влади, а в останній рік свого правління домігся згоди старшинської ради на впровадження монархічної форми правління, передавши гетьманську булаву 16-річному сину Юрію [1, с. 9]. В. М. Мойсієнко відзначає, що цей вчинок Б. Хмельницького викликав сильне невдоволення з боку старшинської групи, очолюваної І. Виговським [5, с. 14].

Історики не обійшли увагою спробу гетьмана оформити спадкову козацьку монархію. Одним із проявів монархічних тенденцій став шлюб сина Тимоша з донькою молдавського господаря, який В. М. Мойсієнко називає далекоглядною політичною комбінацією. Учений припускає, що цей шлюб полягав не лише у претендуванні Тимоша на молдавський престол, але й був спробою поєднатися шляхом посвоячення з фактичним правителем Литви – Янушем Радзивіллою [5, с. 14].

Значний науковий інтерес викликають публікації В. І. Цибульського [21] та В. М. Грома [22], які присвячені динаміці історіографічного образу Б. Хмельницького в зарубіжній історіографії та її зіставленню з висновками радянської історичної науки. Якщо в радянській історіографії, зауважує В. М. Гром, при характеристиці діяльності видатних осіб на перше місце незаперечно висувався класовий підхід з акцентом на соціально-економічних аспектах, то українські вчені в еміграції широко аргументували важливість політичних, національно-релігійних, духовних і навіть географічних аспектів історичної епохи, в якій жили і діяли видатні особи, зокрема Б. Хмельницький [22, с. 205]. В. М. Гром наголошує на якісно новому історіографічному напрямі досліджень постаті українського гетьмана – з точки зору української ментальності й етнопсихології [22, с. 205].

Зальновідомою є особлива харизматичність Б. Хмельницького. Підкреслюючи цю специфічну рису характеру сла-

ветного українського гетьмана, В. С. Степанков відзначає, що саме сильна гетьманська харизма в критичні періоди національно-визвольної боротьби вселяла віру в народні маси, сприяла консолідації еліти й розвитку ідеї монархізму, запобігала загостренню міжособної боротьби за вищу владу в Україні, пом'якшувала гостроту соціальних протиріч [1, с. 6].

В. М. Мойсієнко вважає Б. Хмельницького гарним психологом. Історик переконаний, що на ґрунті «вольностей», які кожна суспільна верства розуміла по-своєму, легко було згуртувати різні суспільні сили – козаків, селян, міщан, а ідея захисту віри закликала до боротьби й православне духовенство [5, с. 12]. Учений представляє Б. Хмельницького як сина свого неспокійного часу, чия багата натура була зіткана з багатьох суперечностей: популіст-демократ легко перетворювався у властолюбивого деспота-«самодержця», а безстрашний воїн на полі бою нерідко обертався приниженим прохачем у ханських передпокоях [5, с. 14].

І. С. Стороженко охарактеризував постать Б. Хмельницького як військово-політичного діяча, який боровся за соборність козацької України, розширюючи її етнічні кордони на захід. Історик на основі окремих військових кампаній показав стратегічні задуми Б. Хмельницького щодо Волині та Поділля як невід'ємних територій незалежної України. І. С. Стороженко обґрунтував військово доктрину українського гетьмана, яка зводилася до концепції виснаження ворога і стала головним способом боротьби проти Речі Посполитої, а саме: маневрове блокування головних комунікацій; залучення місцевого населення до протидії ворогові; проведення битви як одного з етапів виснаження та деморалізації супротивника [23, с. 31].

І. В. Кондратьєв дослідив стратегічні плани Б. Хмельницького щодо Північного Лівобережжя [24]. Л. А. Севенок звернув увагу, що, на відміну від Центральної України та Західноукраїнських земель, військово-політичні плани геть-

мана щодо Південної України малодосліджені. Учений закликав до найшвидшого заповнення цієї прогалини [25].

Цікавими є наукові висновки відомих археологів, представлені на сторінках аналізованого видання. Так, у 1990 році Л. І. Виногородська дослідила поле Пилявецької битви. На значному археологічному матеріалі вчена підтвердила, що Б. Хмельницький вибрав для розташування табору зручне місце, залишивши полякам лівий берег Ікви зі складним рельєфом, на якому не було придатного місця ні для розташування табору, ні для розгортання бойових дій важкої кінноти, яка була головною силою в польському війську. Це було важливим стратегічним рішенням, оскільки більшість у полках гетьмана складала піхота [26].

На аналізі політики Б. Хмельницького в господарчій царині зупинився В. М. Мельниченко. Учений дослідив податкову реформу, проведену українським гетьманом у 1654 році. Нова система оподаткування товарів спрямовувалася на поліпшення умов місцевої торгівлі. У відповідності з нею мито збиралося в 2,5 рази менше, ніж за тарифом 1643 р., що діяв в Україні до Національної революції [27, с. 20].

Н. А. Головата дослідила аграрну політику Б. Хмельницького, яка поступово еволюціонувала в бік визнання необхідності ліквідації кріпосницьких відносин, особистої незалежності селян та їх права на спадкове землеволодіння [10, с. 53].

Історію увіковічення пам'яті про Хмельниччину та її лідера Б. Хмельницького на Черкащині описано в публікації Н. Т. Нікітченко. У статті зацентровано на ролі образу Б. Хмельницького в національно-патріотичному вихованні населення [28].

Після проголошення державного суверенітету повертається несправедливо приховувана, проте дуже багата історіографічна спадщина революційних подій середини XVII ст. На сторінках досліджуваного наукового видання висвітлю-

ється образ Б. Хмельницького в творчості М. Грушевського [29], М. Костомарова [30], Д. Донцова [31], О. Оглоблина [32], В. Модзалевського [33], В. Мякотіна [34] та ін.

Отже, науковці Поділля разом з іншими учасниками П'ятих Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку» зробили великий внесок у розробку новітньої національної історіографічної концепції революційних подій середини XVII ст. й створення нового суспільно-політичного та військового образу Б. Хмельницького. У матеріалах П'ятих Всеукраїнських історичних читань постать Б. Хмельницького висвітлена різноаспектно й багатогранно: як історичної особи, видатного полководця та державного діяча.

### *Джерела та література:*

1. *Степанков В. С.* Роль Богдана Хмельницького в історичній долі України / В. С. Степанков // Матеріалах П'ятих Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку». – 1995. – № 5. – С. 5 – 11.

2. *Корновенко С. В.* Українська козацька держава другої половини XVII ст.: відроджена сила традицій / С. В. Корновенко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 191 – 194.

3. *Смолій В. А.* Богдан Хмельницький: політичний і соціальний аспект діяльності / В. А. Смолій // Там само. – 1995. – № 5. – С. 3 – 5.

4. *Морозов А. Г.* Посилення визвольної боротьби українського народу у кінці XVI – першій половині XVII ст. / А. Г. Морозов // Там само. – 1995. – № 5. – С. 102 – 103.

5. *Мойсієнко В. М.* Деякі аспекти становлення державності за часів Хмельниччини / В. М. Мойсієнко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 11 – 16.

6. *Мельник Л. Г.* Прерогативи гетьманської влади та їх обмеження царизмом у переяславських статтях 1659 р. / Л. Г. Мельник // Там само. – 1995. – № 5. – С. 114 – 117.

7. *Горошко І. С.* Суспільно-політичні та особисті інтереси Богдана Хмельницького напередодні та у ході Визвольної війни / І. С. Горошко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 23 – 25.

8. *Гоцуляк В. В.* Чи помстився Богдан Хмельницький Д. Чаплинському? / В. В. Гоцуляк // Там само. – 1995. – № 5. – С. 25 – 27.

9. *Харишин М. В.* Заходи гетьманського уряду Богдана Хмельницького щодо збереження та розширення монастирських володінь Київської митрополії / М. В. Харишин // Там само. – 1995. – № 5. – С. 33 – 39.

10. *Головата Н. А.* Церква у політиці Б. Хмельницького / Н. А. Головата // Там само. – 1995. – № 5. – С. 50 – 55.

11. *Степанков В. С.* Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648 – 1657). Постановка проблеми / В. С. Степанков // Там само. – 1993. – № 3. – С. 28 – 32.

12. *Брехуненко В. А.* Донський фактор у політиці Богдана Хмельницького / В. А. Брехуненко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 39 – 44.

13. *Федорук Я. О.* Молдавська політика Богдана Хмельницького 1654 р. і Габзбурги / Я. О. Федорук // Там само. – 1995. – № 5. – С. 27 – 30.

14. *Федорук Я. О.* Туреччина, Крим і політика Богдана Хмельницького: перші місяці повстання / Я. О. Федорук // Там само. – 1993. – № 3. – С. 108 – 111.

15. *Федака С. Д.* Внутрішні суперечності козацької держави Богдана Хмельницького і причини Руїни / С. Д. Федака, В. С. Задорожний // Там само. – 1993. – № 3. – С. 186 – 189.

16. *Герасименко В. М.* Держава Б. Хмельницького на міжнародній арені / В. М. Герасименко, Г. І. Трофанчук // Там само. – 1995. – № 5. – С. 21 – 22.

17. *Борисенко В. Й.* Початок війни чи революції? / В. Й. Борисенко // Там само. – 1993. – № 3. – С. 47 – 50.

18. *Перехрест О. Г.* До питання про формування козацько-старшинської еліти / О. Г. Перехрест, О. О. Перехрест // Там само. – 1995. – № 5. – С. 148 – 150.

19. *Гуржій О. І.* Переяславська угода і українсько-російські стосунки 1654 – 1657 рр. у сприйнятті народних мас України / О. І. Гуржій // Там само. – 1995. – № 5. – С. 196 – 198.

20. *Мицик Ю. А.* Статейний список І. Желябузького як джерело до історії останнього періоду гетьманства Богдана Хмельницького / Ю. А. Мицик, М. В. Кравець // Там само. – 1995. – № 5. – С. 58 – 62.

21. *Цибульський В. І.* Зборівський похід та угода 1649 р. у зарубіжній історіографії / В. І. Цибульський // Там само. – 1995. – № 5. – С. 107 – 111.

22. *Гром В. М.* Соціопсихологічна характеристика Богдана Хмельницького в українській зарубіжній історіографії / В. М. Гром // Там само. – 1995. – № 5. – С. 203 – 208.

23. *Стороженко І. С.* Волинь і Поділля у стратегічних планах Богдана Хмельницького / І. С. Стороженко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 30 – 33.

24. *Кондратьєв І. В.* Богдан Хмельницький та любецька шляхта / І. В. Кондратьєв // Там само. – 1995. – № 5. – С. 180 – 181.
25. *Севенюк Л. А.* Південна Україна часів Хмельниччини як предмет наукового вивчення / Л. А. Севенюк // Там само. – 1995. – № 5. – С. 46 – 49.
26. *Виногородська Л. І.* Про локалізацію місця Пилявецької битви / Л. І. Виногородська // Там само. – 1995. – № 5. – С. 198 – 199.
27. *Мельниченко В. М.* Політика Б. Хмельницького у господарчій сфері / В. М. Мельниченко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 19 – 20.
28. *Нікітченко Н. Т.* Пам'ятки козацької слави на Черкащині / Н. Т. Нікітченко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 194 – 196.
29. *Масненко В. В.* Міф і реальність харизми Богдана Хмельницького з погляду М. Грушевського (до постановки проблеми) / В. В. Масненко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 75 – 78.
30. *Пінчук Ю. А.* Про історичну концепцію М. І. Костомарова та його погляди на особу Богдана Хмельницького / Ю. А. Пінчук // Там само. – 1995. – № 5. – С. 66 – 69.
31. *Давидюк А. Т.* Богдан Хмельницький: образ державотворця самостійної України у творчості Д. Донцова / А. Т. Давидюк // Там само. – 1995. – № 5. – С. 70 – 73.
32. *Верба І. В.* Хмельниччина в оцінці Олександра Оглоблина / І. В. Верба // Там само. – 1995. – № 5. – С. 73 – 75.
33. *Коваленко О. Б.* Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у науковій спадщині В. Л. Модзалевського / О. Б. Коваленко // Там само. – 1995. – № 5. – С. 213 – 215.
34. *Ілько В. І.* Історик В. О. Мякотін про українсько-російський союз 1654 р. / В. І. Ілько, М. В. Оляшин // Там само. – 1995. – № 5. – С. 111 – 114.

*Петро БРИЦЬКИЙ*

## **З ІСТОРІЇ МІСТЕЧКА ЯРУГА НА МОГИЛІВЩИНІ**

Історія кожного населеного пункту потребує відповіді на питання, коли він був заснований. Щодо Яруги, то точної да-



ти не встановлено і в окремих джерелах стверджується, що невідомо.

Проте в теперішній час є ряд історичних праць, в яких дослідники, опираючись на документи, вказують на найбільш достовірну дату заснування населеного пункту Яруга. Серед них львівський історик Микола Крикун, який найбільш глибоко дослідив історію Подільського воєводства, посилаючись на збережені архівні документи. Він стверджує, що село Яруга (від XVIII ст. – містечко) існувало вже наприкінці XVI ст. Так, в 1604 р. містечко Яруга зазначено в Кам'янецькій земській книзі; в 1622 р. – в списку маєтків Язловецьких; в 1629 р. – у Подимному реєстрі; в 1636 і 1642 рр. – в Кам'янецькій земській книзі; у 1659 р. – у Перепису подільського полку, до якого входила Ярузька сотня козаків [2].

Найбільш відомою Яруга стала після наступної події. В 1617 р. Османська імперія оголосила війну Речі Посполитій. Над Дністром у південно-східній частині Яруги було зосереджено 20.000 турків, 70.000 татар, 14.000 молдаван, а з протилежного – південно-західного боку та в містечку Буші польський гетьман Жолкевський розташував 20.000 поляків. На той час, нижче по Дністру, турками і татарами вже були знищені містечко Рашків та інші населені пункти, на Поділлі – містечко Бершадь [3, S. 463]. В таких умовах гетьману Жолкевському з малою кількістю війська продовжувати війну було недоцільно, так як нависла загроза загибелі польського війська. З дозволу короля Жолкевський почав переговори з турками і татарами про укладення миру. Переговори проводилися в Ярузі з 13 по 26 вересня 1617 р. Мир було укладено 26 вересня. Згідно умовам миру, Польща зрікалася своїх прав щодо Молдавії і Волощини [1, с. 840].

Розглядаючи історію Поділля XVII і XVIII століть, треба не забувати, що Поділля було поневолено Річчю Посполитою і її населення знаходилося під гнітом польської шляхти. Через великі податки в неврожайні роки селяни часто утікали за

Дністер. Села обезлюднювались. Так, в 1733 р. в Ярузі, Михайлівці і Суботівці могло бути по 15 дворів; в інших селах Ярузького ключа – 2 – 3 двори. У зв'язку з цим власник ключа Міхал Потоцький змушений був оголосити трирічні слободи (звільнення від податків) для заселення маєтку. В Ярузі з'явилося 25 дворів, в Михайлівці – 24, Суботівці і Бандишівці – понад 20, в Петрашівці – 10, Дорошівці – 5 дворів. Більшу частину поселенців складали молдавани (волохи). Але згодом, через сарану, яка налітала на врожаї два роки поспіль, велику посуху і неврожай зернових, настав голод і людність покинула цей край: в селах залишилося по два-три господарства. Ярузький ключ знову став заселятись у середині XVIII ст. Селяни користувалися тими самими трирічними слободами і вселялися в будинки, залишені своїми попередниками. Перед поділом маєтку Потоцького в 1751 р. в селах Михайлівка і Суботівка було близько 60 дворів у кожному, в Ярузі – дещо менше [4, S. 1058].

У 1768 році з дозволу короля і маючи ухвалу сейму Теодор Потоцький здійснив обмін містечка Яруги на Смотричське староство. В 1776 р. в Ярузі нараховувалося 63 двори, в тому числі 9 єврейських [4, S. 1058].

В 1789 р. Яруга була центром Ярузького староства. До нього належали села Суботівка, Іванівка, Дорошівка, Петрашівка, Михайлівка, Флеменда і Біла, яка відійшла від Брацлавського воєводства до Подільського. Урядовець ротмістр Теодор Потоцький мав прибуток у 34123 злотих. Селяни повинні були обробляти виноградники. Спочатку вони мали працювати 7 днів на рік, а згодом 21 день на рік. Були встановлені різні розміри річного податку з підданих (від 7 до 36 злотих), з євреїв – по 100 злотих, від єврейської общини – 150 злотих. Загальний збір з містечка становив 4853 злотих [4, S. 1058].

20 травня 1790 р. сейм Речі Посполитої ухвалив постанову про скасування обміну земель, які були здійснені Тео-

дором Потоцьким у 1768 р. Тому фінансова (скарбова) комісія в 1791 р. ухвалила рішення, щоб Т. Потоцький, на той час воєвода Белзький, знову став власником Яруги з прилеглою землею. Проте, ця постанова прийшла із запізненням і Яруга перейшла у володіння держави (до Російської імперії після другого поділу Польщі в 1793 році) [5].

В останній чверті XIX ст. в Ярузі вже було 184 будинки (більшість з них дерев'яні), в яких проживало 1205 мешканців, з них половина – євреїв. У 1861 р. була побудована замість старої дерев'яної кам'яної церкви, а в 1889 р. – приміщення школи, яка була заснована у 1885 р. Також були збудовані синагога, велика пристань на Дністрі і облаштовано поромний перевіз через Дністер. Щорічно проводилося 2 ярмарки, відкрито 11 магазинів. Також в Ярузі працювали 21 ремісник, які обробляли камінь і виробляли плитку. В Ярузі існувала ферма, а при господарствах були запроваджені плантації виноградарників. Щорічно в містечку виробляли до 10.000 відер вина.

### *Джерела і література:*

1. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).
2. *Крикун Микола*. Подільське воєводство у XV – XVIII століттях: Статті і матеріали / Микола Крикун. – Львів, 2011. – 733с.
3. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. Tom III. – Warszawa, 1882. – S. 463.
4. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balinskiego i T. Lipńskiego. – T.3. Warszawa, 1886. – S. 1058 – 1059.
5. *Крикун Микола*. З історії заселення Подільського воєводства в першій половині XVIII ст. / Микола Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична (1965).

## **ЦЕРКОВНИЙ ЛІТОПИС ЯРИШЕВА**

З проголошенням незалежності України історична наука вступила в новий етап свого розвитку, намагаючись позбутися радянських комуно-ідеологічних штампів. На сьогоднішній день зріс інтерес до регіональної історії, в тому числі й до сільських населених пунктів, які під тиском сучасних глобалізаційних процесів зазнають кардинальних змін. При цьому потрібно зазначити, що ці зміни не завжди є позитивними. На превеликий жаль, тенденцією останніх десятиліть стало зникнення з карти України багатьох сіл. Незважаючи на той факт, що у 1970-х роках було видано багатотомне наукове дослідження «Історія міст і сіл УРСР» [1], воно, на нашу думку, через свою партійну заангажованість не відповідає вимогам сучасної історичної науки. Мало того, про село Яришів вміщено тільки декілька рядків газетного формату [1, с. 653]. Зрозуміло, що жодним словом не згадано й церковне життя подільян.

З огляду на вказане вище, мета цієї статті полягає у комплексному аналізі документів церкви Успіння Пресвятої Богородиці [2] та визначенню його інформаційного потенціалу як важливого джерела з історії села Яришів Могилів-Подільського району Вінницької області.

У фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника зберігається колекція церковних літописів. Загальна кількість їх становить 522 справи [3, с. 185]. Ця колекція є результатом діяльності єпархіального історико-статистичного комітету, який було створено у місті Кам'янець-Подільському 1865 року для дослідження «церковно-релігійного життя єпархії в її минулому і сучасному»

[4, с. 242]. З метою уніфікованого збору матеріалів і полегшення роботи збирачам інформації історико-статистичним комітетом було розроблено і розповсюджено спеціальні правила, а також анкетний листок, який нараховував 40 питань. Церковні літописи писалися по розділах, а саме: I – опис місцевості; II – опис приходу; III – опис храму; IV – нерухоме церковне майно; V – рухоме церковне майно; VI – відомості про священослужителів; VII – церковно-парафіяльне опікунство, братство та благодійні заклади; VIII – опис школи, бібліотеки; IX – визначні місця парафії і явища, які виходять із ряду надзвичайних [3, с. 186].

Будівничі нового світу зруйнували багато храмів, спалили безліч церковних архівів, але документи церкви с. Яришів збереглися [1]. Цей фонд складається із 84 справ за 1794 – 1929 рр. Наведемо деякі назви справ 687 фонду: книга записів надходжень церковних коштів за 1794 – 1808 рр.; сповідальні відомості за 1800 – 1802 рр.; книга записів видатків церковних коштів за 1823 р.; клірові відомості за 1837 – 1866 рр.; відомості про церкву та парафію за 1845 р.; книга записів про народження, шлюб і смерть за 1851 – 1867 рр.; книга записів шлюбних обшуків за 1916 – 1929 рр.

Автором літопису були місцеві священики, які служили в церкві с. Яришів наприкінці XIX ст. На його базі кандидат богослов'я і український патріот Юхим Сіцінський підготував статтю до енциклопедії Поділля «Приходы и церкви Подольской епархии», яка вийшла друком у 1901 р. [5, с. 583 – 584]. Podolica поповнилася географічними, історичними та етнографічними відомостями про кожне поселення краю. В книзі вміщено стислий статистично-довідковий опис парафій і церков усіх 62 благочинних округів 12 повітів Подільської губернії. Отже, подамо без купюр текст столітньої давності:

**Я Р Ы Ш Е В** местечко – на с.-з. от уездного города в 16 верстах, по почтовой дороге, в 7 верстах от ближайшей ж.-д. станции «Сулятицкая», при речке Лядаве, в глубокой долине

(яру), отчего и получил свое название. В местечке есть конно-почтовая станция, волостное правление, заводы – винокуренный, пивоваренный и кирпичный, синагога. Местность здоровая; почва черноземная, с примесью песка, а в самом местечке глинистая.

Приход состоит из собственно Ярышева, *Ярышевской Юридики*, некогда населенной крепостными, которые принадлежали костелу, и д. *Гуцуловки*, лежащей на правом берегу речки Лядавы, ниже винокуренного завода (на карте она названа Гордевкою). В исторических документах конца XVI в. Ярышев упоминается уже заселенным («Барское староство», с. 123 – 124). В одной из приходских эрекций он называется *oppidium* – городом, что совпадает и с сохранившимся в народе преданием, будто Ярышев некогда был городом, населенным греками, которые имели здесь свою церковь, выкопанную в земле на левом берегу р. Лядавы; впоследствии эту церковь в весеннее половодье размыло водою и от нее не осталось никаких следов. Место ее указывают в самой старинной части Ярышева, которая теперь называется «Зарытков».

Местечко принадлежало некогда Чуриле, потом Коссаковским, от которых в XVIII в. перешло к Дзедушицким. В конце того века здесь была типография Валериана Дзедушицкого, в которой было напечатано уложение о вольных городах. В настоящее время населения в приходе числится: православных 1352 м. и 1387 ж., католиков 203 д. об. п. и евреев 2130 д.; прихожане, за исключением 10 д. мещан и 31 д. других сословий – все крестьяне-малороссы, земледельцы; не имеющие наделов занимаются торговлею в ярмарочные дни, извозом, откармливанием свиней, сапожничеством, кушнирством и т. п. ремеслами; до недавнего времени велось обширное табаководство, но теперь прекратилось.

В настоящее время в Ярышеве существует две церкви: новопостроенная и упраздненная старая. Первая заложена на средства прихожан в 1894 г., а освящена в 1898 г. в честь Успения Пре-

святой Богородицы, деревянная; вторая, также Свято-Успенская, деревянная, с отдельной колокольнею, представляет свою характерною пятикупольною архитектурю некогда сильно развитый, но теперь уже отживающий тип южно-русских церковных деревянных сооружений. В Подолии это единственная, сохранившаяся от прежних времен, многоглавая церковь такого типа. В ней, вместе с основною мыслью постройки храма крестом, совмещается и сельская простота сооружения, не лишенная в то же время красоты и легкости архитектуры. По церковным документам, год постройки ее показан 1768-й, а освящения – 1772-й, но, по мнению некоторых исследователей церковной старины, она должна быть более ранней постройки. В основании куполов церковь стянута деревянными связями в виде перекладин, положенных, вероятно, около 1849 г., когда она ремонтировалась. В этой церкви особенного внимания заслуживает иконостас и царские врата – резные, золоченные, старинной искусной работы; над ними изображение Бога Отца в величественной позе Творца и Вседержителя с распростертыми руками, а по сторонам Его четыре раскрытых евангелия с начальными словами из них; над главою в золотом сиянии надпись "Бог" по-еврейски и по-гречески. В четырехъярусном иконостасе наместные иконы двойные: одни повседневные, а другие на время Великого поста. В крестах двух куполов сквозною вязью, окруженною венками, помещены надписи: "І. Хс." – в восточном куполе и "Мария" – в западном; в этом сказалось влияние Запада, проявившееся во время нахождения Ярышевской церкви в руках униатов.

Из церковных облачений достопримечательность этого храма составляет белая шелковая риза, пожертвованная Императрицею Екатериною II. В настоящее время эта старинная церковь, вследствие крайней ветхости, предназначена к разборке. По преданию, раньше этого храма в Ярышеве поочередно сменилось две церкви: вышеупомянутая первая греческая, на Зарыткове, а после нее другая, место которой указывают частью на почто-

вой дороге, частью же в усадьбе помещичьей экономии; как давно они существовали – никто не знает.

Древность населения этой местности подтверждается и существованием здесь четырех старинных кладбищ: одного – на горе, по дороге из села Хоньковец, другого – близ почтовой дороги в Могилеве, третьего – под горой, рядом с католическим кладбищем, и четвертого – в самом местечке, к западу от церкви. Причтовой земли 61 д. 81 с, в том числе усадебной с погост. 1 д. 953 с, пахотной в 3-х смен. 38 д. 875 с. и сен. с хутором 21 д. 875 с. Причтовые дома каменные. С 1857 г. в Ярышеве была церковная школа, преобразованная в 1864 г. в ныне существующее министерское одноклассное народное училище. С 1897 г. здесь есть еще церковная школа грамоты для девочек. В том же году Комитетом Попечительства о народной трезвости в Ярышеве открыта народная чайная с читальнею.

Римско-католический костел – в честь Успения Пресвятой Богородицы, деревянный, построен в 1723 г. помещиком Домиником Коссаковским, каштеляном подольским; прихожан к нему 737 д. об. п. На кладбище есть римско-католическая каплица.

### *Джерела та література:*

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – Київ, 1972. – 778 с.
2. Державний архів Вінницької області. – Ф. 687. – Оп. 1. – Спр. 1 – 84.
3. *Швец І. В.* Літописи як джерело вивчення релігійного життя Вінницького повіту ХІХ ст. / І. В. Швец // Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 185 – 187.
4. *Баженов Л. В.* Про історико-статистичні описи населених міст Поділля ХІХ – ХХ ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля: наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 19 – 20.
5. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква, 2008. – 996 с.



**СТАН НАРОДНОЇ ОСВІТИ У МІСТІ  
МОГИЛЕВІ ТА МОГИЛІВСЬКОМУ ПОВІТІ  
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ –  
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.  
ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНИЙ ОГЛЯД**

Впродовж ХІХ ст. освіта у Російській імперії піддавалась періодичному реформуванню, яке вносило в її зміст, структуру і функції неоднозначні зміни.

У 1860-х роках, завдячуючи ліберальній реформі, відкрились певні можливості для громадської та приватної ініціативи в освіті, дозволивши утримання навчальних закладів не лише уряду, а й громадам, станам і приватним особам.

Позитивні тенденції в розвитку системи освіти на теренах України у другій половині ХІХ ст. не могли виправити в цілому вкрай важке становище у цій галузі. Особливо критичною ситуація була в сільській місцевості, де феодально-кріпосницькі пережитки та недосконалість реформаційної політики самодержавства стояли на перешкоді розвитку системи освіти.

Кінець ХІХ ст. характеризується посиленням реакційної політики царизму в галузі освіти, що виявилось в централізації влади і здійсненні жорсткого державного контролю, відмежуванні від суспільства, відновленні становості школи, запровадженні жорсткого контролю за її внутрішньою життєдіяльністю, регламентації навчально-виховної діяльності.

Науковці в загальних рисах окреслили різні аспекти розвитку навчання і діяльності закладів освіти на Поділлі впродовж другої половини ХІХ ст. Водночас, якщо основні аспекти діяльності системи закладів початкової та середньої освіти Кам'янця-Подільського, Проскурова, Вінниці та окремих ін-

ших повітових центрів розкриті досить детально, освітнє питання XIX ст. на Могилівщині залишається недостатньо вивченим.

Створення початкових шкіл на Поділлі, як складової частини державної системи шкільної освіти сягає початку XIX століття, коли в рамках шкільної реформи у 1803 році Олександр I затвердив розроблені Головним управлінням училищ «Попередні правила народної освіти» щодо організації шкіл у Російській імперії.

На основі цих «Правил...» у 1804 році було розроблено і прийнято «Статут училищ, підвідомчих університетам», який визначав систему адміністративного керівництва народною освітою, зв'язок між навчальними закладами за принципом наступності, що мало б забезпечити можливість переходу із нижчих шкіл у середні, із середніх – у вищі [1, с. 621].

З 1804 року, коли на Поділлі з'явилися земства, частина турбот про початкову школу, особливо її матеріальне забезпечення, перейшла до їхньої компетенції.

Школи поділялися на ряд типів, які різнилися між собою правовим становищем, відомчим підпорядкуванням, джерелами фінансування, змістом навчальної програми, строками навчання тощо. Класифікація їх на той час є умовною, оскільки містить чимало винятків та проміжних варіацій, які не вписуються у прийняті рамки. Між окремими типами шкіл не існувало наступності, зв'язку. Перехід учня з однієї школи до іншої, особливо зі школи нижчого рангу до рангом вищої, був практично неможливий.

19 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища». У відповідності до нього всі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувались загальнонастановими й дістали назву початкових народних училищ. До них були віднесені елементарні школи всіх відомств, міські й сільські училища, що утримувались коштами казни, товариств і приватних осіб. Керівництво школами здійсню-

вали повітові та губернські училищні ради, а контроль за ними у межах кожної губернії стали здійснювати попечителі народних училищ. Вони почали працювати за єдиним планом і програмою, надаючи дітям елементарні знання [2, с. 35].

Поряд із народними училищами працювали навчальні заклади підпорядковані святійшому Синоду (церковно-парафіяльні школи (далі: ЦПШ) та школи грамоти). Народні училища називались парафіяльними і термін навчання у них був один рік.

До початкових шкіл відомства Міністерства народної освіти, згідно закону 1874 року, який діяв майже без змін і на початку ХХ століття, належали: парафіяльні школи, що утримувалися коштом місцевих громад та державної скарбниці; сільські училища різних назв і типів, що утримувалися коштом місцевих громад; народні училища, що засновувалися і утримувалися приватними особами [3, с. 28 – 29].

Домінуючим типом початкової школи як у Подільській губернії так і на Могилівщині залишались ЦПШ і школи грамоти. Так, у 1897 році школи цього типу становили понад 80 % усіх шкіл Поділля [4, с. 30].

«Правилами для церковно-парафіяльних шкіл» від 1884 року для однокласних (дворічних) шкіл церковного відомства передбачалося вивчення закону Божого, церковного співу, читання, письма і початкових відомостей з арифметики, а в двокласних (чотирирічних), крім того, викладалась історія церкви і Вітчизни [5, с. 68].

Слід відзначити, що переважна частина вчителів, які працювали в ЦПШ, мали низький рівень професійної підготовки або ж його зовсім не мали. Як свідчать джерела, існуюча система підготовки вчителів для початкових шкіл, народних училищ та інших навчальних закладів в Подільській губернії не відповідала вимогам часу, тим настійним потребам, які висувало життя, тим змінам, що відбувалися в країні.

Наведемо характеристику освітнього рівня вчителя церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти на основі огляду губернії за 1892 р. Цього року в цих школах навчали члени кліру і причту – 242 особи (з них 19 священників, 18 дияконів, 205 псаломщиків), нараховувалось вчителів-чоловіків – 830 і вчителів-жінок – 189. Із 1019 вчителів і вчительок, які викладали в ЦППШ і школах грамоти одержали освіту у вищих навчальних закладах – 2 (0,2 %), одержали освіту в середніх навчальних закладах – 143 (14,0 %), одержали педагогічну підготовку в учительській семінарії – 17 (1,7 %). Отже, всього 162 вчителі мали спеціальну педагогічну освіту [6, арк. 41].

Школи грамоти, як окремих особливий тип елементарної початкової школи, за своїм рівнем були нижче за парафіяльні. Навчання у них було короткочасним – один-два роки (10 – 15 навчальних місяців) та зводилося до вивчення напам'ять молитов, вміння читати священну історію і катехізис [7, с. 34]. Викладання інших предметів було просякнуте церковно-монархічною ідеологією. З поліпшенням якості церковної освіти школи грамоти у більшості випадків стали засновувати у тих населених пунктах, де не існувало окремої парафії (у селах, присілках, слободах) [8, с. 118].

У 1899 році в Могилеві діяли три ЦППШ. ЦППШ Георгіївського приходу була відкрита у 1888 році на кошти купця Леонтія Арценовича, котрий заповів на її користь капітал у 6 тис. 666 руб., з яких щорічно школа отримувала 168 руб. відсотків. Школі, яка розміщувалась у старому будинку на погості Георгіївської церкви навіть було присвоєно назву «Арценівська» [9, с. 689]. ЦППШ Соборного приходу була заснована 1897 року у непристосованому приміщенні [10, с. 689]. ЦППШ Покровського приходу була відкрита у 1899 році для дівчаток та розміщувалась в окремому кам'яному будинку [11, с. 690].

Наприкінці XIX ст. кількість ЦПШ та шкіл грамоти у Могилівському повіті поступово зростала, в середньому на одну школу припадало близько 32 – 36 учнів [12]:

Рік	1890	1891	1892	1893	1895	1896
Кількість ЦПШ та шкіл грамоти	96	101	103	106	113	116
Кількість учнів	3110	3159	3576	3837	3974	4186

Через низький рівень освіти, що її надавали ЦПШ і школи грамоти, та завдяки створенню нових міністерських шкіл селяни поступово відмовлялись від послуг перших. Тому вже із 1900 року кількість ЦПШ та шкіл грамоти в рамках губернії починає скорочуватись [13, с. 33].

Складним залишалось питання фінансування ЦПШ та шкіл грамоти Могилівського повіту. Для того, щоб зрозуміти наскільки ці навчальні заклади були забезпечені матеріально, приведемо дані про середнє щорічне утримання однієї школи і одного учня в ній та загальну суму витрат на школи у період 1890 –1896 років [14]:

Рік	Загалом використано на утримання шкіл Могилівського повіту (руб.)	Середні витрати на утримання однієї школи (руб.)		Середні витрати на утримання одного учня (руб.)	
		Могилівський повіт	Подільська губернія	Могилівський повіт	Подільська губернія
1890	6 269	65	81	2	2,3
1891	7 559	74	87	2,4	2,3
1892	10 178	98	124	2,84	3,11
1893	8 310	78	112	2,17	2,5
1895	13 794	122	171	3,5	4,1
1896	15 418	132	176	3,6	4,2

Загальні асигнування на ЦПШ і школи грамоти Могилівського повіту за період з 1890 – 1895 років зростають більш ніж вдвічі. Проте середні витрати на одну школу хоч і зростають, все ж залишаються на 30 % меншими за середньо губернський рівень. Витрати на одного учня також були нижчими за середньо губернські.

Бурхливий розвиток промисловості наприкінці XIX століття сприяв процесу заповнення церковних шкіл світськими вчителями різного чину і звання для викладання світських дисциплін. Проте їх фінансово-побутове забезпечення залишалось серйозною проблемою, а амплітуда оплати праці досить широкою в залежності від єпархії та регіону держави (в українських єпархіях – від 40 до 150 руб. на рік) [15, с. 343].

Статистика того часу засвідчує, що у початкових школах Могилівського повіту оплата праці вчителів залишалась мізерною [16]:

Рік	Кількість вчителів у Могилівському повіті (осіб)	Загальна сума витрат на утримання вчителів у Могилівському повіті (руб.)	Річне утримання одного вчителя (руб.)	
			Могилівський повіт	Подільська губернія
1890	98	4 603	47	55
1891	99	5 732	57,9	58,5
1892	103	6 573	63,8	73,3
1893	106	6 163	58	72
1895	113	7 680	68	80
1896	116	8 028	69	88

Хоч рівень грошового утримання вчителів повіту поступово зростав, проте досягти навіть середньо губернського показника не вдавалось. Ситуація покращилась лише на почат-

ку ХХ ст., коли у 1908 році було прийнято рішення про суттєве збільшення та уніфікацію оплати праці вчителів. Того ж 1908 року в однокласних ЦПШ українських епархій абсолютна більшість вчителів вже мала однаковий оклад у розмірі 360 руб. на рік [17, с. 349].

У 1898 році в Могилівському повіті функціонувало уже 114 церковних шкіл та 12 міністерських училищ, у яких одночасно навчалось 5437 дітей [18, арк. 120]:

Волості Могилівського повіту	Кількість шкіл		Кількість учнів		Річне утримання шкіл (руб.)		
	Міністерські училища	ЦПШ і школи грамоти	Хлопчики	Дівчатка	Державна скарбниця	Епархіальна училищна рада	Місцева громада
Яришівська	2	5	366	31	412	-	1780
Хоньковецька	-	9	410	35	-	-	938
Кукавська	2	7	327	34	382	-	2010
Вендичанська	-	6	251	19	-	-	1440
Сербянська	2	7	377	93	300	-	2242
Озаринецька	1	5	249	18	226	125	491
Бронницька	-	7	252	32	-	50	310
Мар'янівська	-	12	397	42	-	415	2700
Кутюжанська	1	7	283	43	226	10	970
Копайгородська	-	13	496	106	-	440	970
Лучинецька	1	3	181	18	176	-	524

Порівняння наявних статистичних даних, згідно яких на 1896 рік населення Могилівського повіту складало 220 тис. 250 осіб [19, с. 32], із матеріалами Всеросійського перепису 1897 року, за якими у повіті нараховувалось 55 тис. 437 дітей віком від 1 до 9 років та 51 тис. 449 осіб від 10 до 19 років [20, с. 55], дає підстави вважати незадовільним рівень охоплення дітей навіть такими елементарними освітніми послу-

гами. Кидається у вічі величезна перевага кількості учнів над ученицями – ознака дискримінації, нерівноправ'я у питанні здобуття освіти.

Фінансування шкіл обох типів здійснювалось в основному за рахунок місцевих бюджетів, приватних осіб. Державна підтримка хоч і поступово збільшувалась, проте була незначною. Так, якщо у 1898 році державні асигнування на початкові школи у Могилівському повіті склали 22 тис. 508 руб., то у 1902 році ці видатки зросли лише до 25 тис. 237 руб. [21, арк. 9].

Навчально-матеріальна база ЦПШ і шкіл грамоти була надзвичайно бідною. Значна частина шкіл знаходилась у старих селянських хатах, будинках священиків, церковних сторожках тощо.

Окрім міністерських, ЦПШ і шкіл грамоти у Могилівському повіті у досліджуваній період існували також школи національних меншин, зокрема, єврейські приватні школи. Так, численна єврейська громада Могилева наприкінці XIX ст. опікувалась діяльністю близько 20 початкових єврейських шкіл [22, с. 114].

Архівні джерела свідчать про наявність у Могилеві у 1860-х роках приватного чоловічого пансіону, утримувач якого дворянин І. Дульський у 1869 році клопотався про місце смотрителя і вчителя міського двокласного народного училища [23, арк. 2].

Дослідниками відзначаються факти існування у Подільській губернії польських нелегальних початкових приватних шкіл. Цілком ймовірно, що у містечках Могилівського повіту такі школи існували у місцях компактного проживання осіб польської національності (Бар, Шаргород та ін.).

Що торкається шкіл національних меншин, то станом на 1903 рік у Могилеві та повіті такі школи, за виключенням єврейських, не функціонували, у губернії такі школи діяли у Дунаївцях (120 учнів) та Ольгополі (63 учні) [24, арк. 22].



Важливим етапом розвитку освіти у Могилеві стало відкриття у 1868 році на території Покровського приходу міського двокласного народного училища Міністерства народної освіти [25, с. 687]. Двокласні училища на той час були рідкістю через тривалість навчання і порівняно великі витрати, пов'язані із їх закінченням. Загалом в Україні 84 % народних училищ становили однокласні – найбільш доступні і масові, а двокласні – лише 5,4 % [26, с. 31]. У двокласних училищах термін навчання складав 6 років, причому перші 4 роки вважались першим класом, останні 2 – другим.

Окрім двокласного училища у Могилеві, аналогічне існувало у Бару. Цей факт слід підкреслити, оскільки лише у Могилівському повіті у Подільській губернії на кінець ХІХ століття було два таких заклади.

Згідно «Положення про міські училища» від 1872 року в училищах викладалися: Закон Божий (дітям православних), читання і письмо, російська мова і церковно-слов'янське читання, арифметика, практична геометрія, географія, історія, відомості із природознавства і фізики, креслення і малювання, співи [27, с. 68].

У 1903 році у Могилів-Подільському двокласному училищі навчались 445 учнів (235 хлопчиків та 210 дівчаток), у Барському – 296 учнів (146 хлопчиків та 150 дівчаток) [28, арк. 14]. На утримання обох училищ у тому ж році було використано 17 283 руб., у тому числі: із державної скарбниці – 4177 руб., від сільського товариства – 7101 руб., пожертви приватних осіб – 434 руб., платня за навчання – 5370 руб [29, арк. 16].

Хоч училища і носили статус державних навчальних закладів, держава виділяла на їх утримання лише 25 % від необхідної суми. Основний ж тягар фінансування покладався на плечі батьків та міської громади.

Закономірним явищем з огляду на національний склад Могилева (у 1896 році 55 % населення міста склали євреї

[30, с. 56]) було існування у ньому єврейських середніх навчальних закладів. Відомо, що уже в 1854 році у Могилеві працювало казенне єврейське училище 1-го розряду [31, арк. 5]. Засноване 1873 року з ініціативи купця Рафаловича однокласне єврейське училище з підготовчим класом було одним із чотирьох однокласних єврейських училищ у Подільській губернії [32, с. 51]. Утримувалось воно за рахунок держави та приватних пожертв. Так, у 1896 році держава виділила на потреби училища 3613 руб. [33, с. 81].

Згідно «Положення про міські училища» від 1872 року при міських училищах могли створюватися ремісничі класи аби учні мали можливість займатися простими ремеслами: переплетне, токарне, слюсарне, різьба тощо. Відкриття таких відділень було поставлене у залежність від погодження міської громади або приватних осіб взяти на себе не менше половини витрат на їх утримання.

У 1880-х роках такий ремісничий клас було відкрито при Могилівському єврейському училищі. У ньому спеціально запрошені майстри навчали слюсарно-ковальському та столярному ремеслу. Учні старших класів виготовляли столи, стільці, ліжка, балконні решітки, замки, машинки для рубки цукру тощо. Чітко визначеної системи у навчанні не було, заняття у класі не були обов'язковими, навчальний рік тривав із вересня по липень. Заняття були щоденним і тривали 2 години. На утримання ремісничого класу щорічно надходили: 100 руб. із спеціальних коштів училища, частина суми із коштів коробкового збору, відсотки із особливого капіталу, який заповів купець Рафалович та кошти, які надходили від продажу учнівських виробів [34, с. 94].

На початку структура персоналу училища була наступною: почесний блюститель, завідувач училища (він же учитель), учитель, помічник учителя, училищний лікар. Оскільки училище було державним, навчання у ньому регламентувалось державними актами. Училище розвивалась і на по-

чаток 1904 року тут викладали уже 9 вчителів та навчався 231 учень [35, арк. 21].

Певний час у Могилеві працювало також жіноче приватне єврейське училище. Його власниця Мірка Бондарь одночасно була й учителем [36, с. 187].

Розвиток нових галузей господарства у Подільській губернії вимагав підготовки нових кваліфікованих кадрів. З прокладенням у 1892 році залізниці до Могилева постало питання створення навчального закладу, який би готував персонал для її обслуговування. Відкрите 1903 року у Могилеві однокласне залізничне училище стало другим після Жмеринського двокласного залізничного училища закладом підготовки робітників низького рівня кваліфікації для обслуговування залізниці [37, с. 80].

Економічне піднесення початку ХХ ст. зумовило необхідність заснування у Могилеві торгового або комерційного училища – середнього навчального закладу із терміном навчання 7 – 8 років, у створенні якого були зацікавлені місцеві торгово-промислові єврейські кола та інтелігенція міста. У лютому 1904 року постановою Могилівської міської Думи було створено комерційне семикласне училище, урочисте відкриття якого відбулося 17 жовтня 1904 року [38, с. 83; 39, с. 359]. Уже 1905 року в ньому навчалось майже 250 учнів [40, с. 135]. Комерційне училище готувало кваліфікованих спеціалістів для роботи у сфері торгівлі та підприємництва, мало власну бібліотеку та лабораторії. Рівень підготовки в училищі давав змогу вступу до вищих комерційних та технічних навчальних закладів. Для училища спорудили окремий двоповерховий просторий корпус, де сьогодні розміщується Могилів-Подільський технолого-економічний коледж Вінницького національного аграрного університету.

Таким чином, стан початкової та середньої освіти у місті Могилеві та Могилівському повіті наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. відповідав тогочасним загальногубернським реаліям.

Значний вплив на формування освітньої мережі у Могилеві справляла особлива роль міста, як одного із провідних торговельно-промислових центрів Подільської губернії, а також його національний склад.

### *Джерела та література:*

1. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / За заг. редакцією С. А. Литвинова. – К.: Рад. шк., 1961. – С. 621.
2. *Вороліс М. Г.* Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст. / М. Г. Вороліс // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського : зб. наук. пр. – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 35. – (Сер. «Історія»).
3. *Сесак І. В., Мітін Г. Д.* Освіта на Поділлі / І. В. Сесак, Г. Д. Мітін. У 2-х частинах. Ч. 1. Початкові школи Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. – К.-П., 1996. – С. 28 – 29.
4. Там само. – С. 30.
5. Там само. – С. 68.
6. ДАХМО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 4684. – Арк. 41.
7. *Сесак І. В., Мітін Г. Д.* Вказана праця. – С. 34.
8. *Перерва В. С.* Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ / В. С. Перерва. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2014. – С. 118.
9. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – К.-П., 1901. – Вып. IX. – С. 689.
10. Там само. – С. 689.
11. Там само. – С. 690.
12. Таблицю складено на основі: Обзор Подольской губернии за 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896 год.
13. *Сесак І. В., Мітін Г. Д.* Вказана праця. – С. 33.
14. Таблицю складено на основі: Обзор Подольской губернии за 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896 год.
15. *Перерва В. С.* Вказана праця. – С. 343.
16. Таблицю складено на основі: Обзор Подольской губернии за 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1896 год.
17. *Перерва В. С.* Вказана праця. – С. 349.
18. ДАХМО. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 4879. – Арк. 120.
19. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – К.-П., 1897. – С. 32.

20. *Малий В. В.* Населення Могилівського повіту за даними Всеросійського перепису 1897 р. / В. В. Малий // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – М.-П., 1996. – С. 55.
21. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 622. – Арк. 9.
22. *Струманський В. П.* Соціальне тло єврейської присутності у Могилеві-Подільському у ХІХ ст. / В. П. Струманський // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – М.-П., 1996. – С. 114.
23. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 539. – Арк. 2.
24. Там само. – Спр. 623. – Арк. 22.
25. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды Подольской епархиального историко-статистического комитета. – К.-П., 1901. – Вып. ІХ. – С. 687.
26. *Сесак І. В., Мітін Г. Д.* Вказана праця. – С. 31.
27. Там само. – С. 68.
28. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 623. – Арк. 14.
29. Там само. – Арк. 16.
30. *Малий В. В.* Вказана праця. – С. 56.
31. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 5.
32. *Сесак І. В., Мітін Г. Д.* Вказана праця. – С. 51.
33. Обзор Подольской губернии за 1896 год. – К.-П., 1897. – С. 81.
34. Обзор Подольской губернии за 1895 год. – К.-П., 1896. – С. 94.
35. ДАХМО. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 623. – Арк. 21.
36. Подольский адресс-календарь / Сост. Гульдман В. К. – К.-П., 1900. – С. 187.
37. Обзор Подольской губернии за 1903 год. – К.-П., 1904. – С. 80.
38. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – К.-П., 1906. – С. 83.
39. *Єсюнін С. М.* Могилів-Подільське комерційне училище: створення та перші роки існування (1904 – 1906) / С. М. Єсюнін // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – 2015. – С. 359.
40. Обзор Подольской губернии за 1905 год. – К.-П., 1906. – С. 135.

## **РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917 РОКУ В СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ СЕЛА КРИЧАНІВКА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ**

Період російської історії «лютий-жовтень 1917 року» має багато спільного із сучасним періодом української історії. І народ, і влада мають зрозуміти, що еволюційний шлях є кращим, ніж революційний, який веде до анархії і розвалу держави.

Сучасний російський історик Д. Фурман писав: «У той час, як континентальна Європа в XIX столітті в серії кривавих революцій йшла до демократичних інститутів, ми перебували в спокої «застою», в подібні стабільності, котра насправді була стабільністю котла, в якому дедалі більше накопичується пара, й що робить неминучим велетенської сили вибух. За стабільність самодержавної Росії в XIX столітті нам довелося розплачуватися в XX столітті кривавою нашою революцією» [1].

1917 рік став для Росії роком великих потрясінь: знищення монархії і двох державних переворотів, соціальної революції та початку громадянської війни. У радянських підручниках цю революцію називали «Лютневою буржуазно-демократичною революцією», а тепер – «лютневою». Деякі вчені-історики називають її «генеральською», «п'яною».

У той час (на початку 1917 року) в містах не вистачало хліба й палива. Йшов повний розвал економіки (зупинявся транспорт, закривалися підприємства, на вулиці опинилися тисячі робітників, знецінились гроші (за продукти розраховувалися навіть поштовими марками, зростала спекуляція), в армії зростала кількість невдоволених війною і важким економічним становищем в Росії. Все це привело до соціального

вибуху в країні. Колишній рядовий 1-го запасного полку, що розміщувався у Петрограді, Карпо Григорович Коцан зазначав: «На початку 1917 року в російській столиці скупчилось багато запасників (близько 200 тис.), які чекали відправлення на фронт. Та солдати не мали жодного бажання воювати. До нас доходило чимало чуток, що солдати покидають окопи і дезертирують. В казарми приходили більшовицькі агітатори, які роздавали листівки із закликом не їхати на фронт» [4].

23 лютого 1917 р. у Петроград через сніжні заметілі не завезли продовольство. Під вечір почалися страйки з гаслами «Хліба!», «Геть війну!», «Геть царя!». Серед страйкуючих були помічені агітатори. Проти страйкарів кинули поліцейських, які стріляли вгору і хотіли нагаями розігнати невдоволених. Та в поліцію полетіло каміння, демонстранти стали стріляти з револьверів. Поліцейські розбіглися, а страйкарі кинулися громити магазини, розтягувати продукти і горілку. Хоча на ранок хліб було завезено, але безлад не припинявся: застрайкували робітники заводів і фабрик, не їздили трамваї, зачинилися магазини. Проти страйкуючих влада кинула війська, але солдати і офіцери відмовилися стріляти в натовпи беззбройних людей. Розголос про цю подію швидко розійшовся по місту. «На другий день, вранці, до нашої казарми зайшли офіцери і наказали розібрати зброю та вишикуватись, що було й зроблено. Начальник полку сказав, що маємо наказ «зверху» розігнати «смустьянів». Проте, солдати відмовилися покинути казарму. Офіцери вихопили зброю, а полковник закричав: «Це, що бунт? Я вам покажу, як не виконувати накази командирів!». З солдатської шеренги пролунало кілька пострілів – начальника полку було вбито, кількох офіцерів поранено. «Гайда на вулицю!», – крикнули з передніх рядів. Там ми приєдналися до колони з червоними прапорами, що співала революційних пісень. Демонстранти вітали нас схвальними вигуками: «Якщо з нами й солдати, то тепер Миколашці вже каюк!». Люди шаленіли від вседозволеності: по

дорозі громили поліцейські відділення, забираючи все, що попадало під руки. Приміщення спалювали. Були й зіткнення людей з поліцією і козаками. Але солдати відкривали по них вогонь, що заставляло їх відступати. Вже були десятки вбитих і поранених з обох сторін. Отак цілий день ходили по вулицям, кричали різні гасла, стріляли. Люди ставали некерованими. Коли хотілося їсти, то вибивали двері і вікна у магазинах, лізли в середину і набирали в руки все, що траплялося. Брали, хто стільки міг. Ні одна військова частина в той час не виступила на захист царя»[4].

За наказом імператора Миколи II, який перебував у Ставці (м. Могилів у Білорусії), з фронту було направлено ешелони з вірними самодержавству військами на чолі з генералом М. Івановим, якому наказали придушити в столиці бунт будь-якими засобами. Але їх затримали залізничники, заганяючи ешелони за вигаданими причинами в тупики.

Ці війська доїхали тільки до Пскова. Ставка в особі начальника Генштабу генерала М. Алексєєва та командувача Північним фронтом М. Рузького висунули перед царем ультиматум – зректися престолу. Генерали надіялись, що після цього припиняться виступи в Петрограді. Їх підтримав комітет Держдуми на чолі з М. Родзянко. Зречення царя вимагав і народ. Назустріч царському потягу, що прямував до столиці, вирушив спеціальний ешелон солдатів імператорського залізничного полку, який перейшов на бік революції. У цьому полку служив житель с. Немія, який у 1902 році закінчив Могилівське двокласне залізничне училище, Василь Єрмолайович Войтович. Біля Могилева царський поїзд було зупинено, охорону роззброєно. У вагон зайшли кілька солдатів на чолі з В. Войтовичем та П. Дунаєвим. Вони оголосили Миколі II про його арешт і вислання в Царське Село. 9 березня солдати-залізничники доправили царя в Олександрійський палац, де й несли варту біля нього. У листі до батька Єрмолая Никаноровича Василь Войтович писав: «Одна мрія збу-



лася, батько, всемогутній цар Росії скинений, а твій Василь охороняє його під замком. Прошу нікому не розказуй – не повірять. Але це правда: Кривавий Микола, який тримав у страху таку велику країну, знаходиться під арештом, подібно розбійнику з великої дороги». Загинув В. Войтович у жовтні 1917 року при штурмі Кремля у Москві, керуючи червоногвардійським загоном. Похований на Красній площі в Москві. Його ім'я носили вагоноремонтний завод, вулиця та дитяча бібліотека Москви. А на заводі імені Кірова у Могилеві-Подільському, де він працював, було встановлено меморіальну дошку [2].

Коцан Карпо Григорович продовжує: «Одні солдати раділи, що царя вже арештовано, інші – ні. На ніч ми приходили в казарми, а на день – знову на мітинги. Далі мітинги стали відбуватися і в казармах. Їх організовували то більшовики, то якісь есери та меншовики. Офіцерів, які виступали за продовження війни освистували, стягали з трибуни, валили на землю і били ногами. Тож офіцери намагалися не з'являтися в казармі, вважаючи, що солдати накричаться, заспокоються і все стане на свої місця. Доходило до дурощів – на кожному мітингу закликали до крові. Люди захопили військові склади і озброїлися. «Тепер нам не страшний ніякий цар!», – кричали вони. На груди чіпляли червоні банти навіть князі і генерали, мов, ми також за революцію. Днів через десять ми прийняли присягу на вірність Тимчасовому уряду. Але з цим в полку не припинився безлад. Солдати і цивільні грабували горілчані лавки – набирали пляшки в руки, кишені, за пазуху, радіючи, як малі діти цукерці. Спалахували бійки між тими, кому дісталось багато і тими, хто запізнився. На вулицях валилися п'яні, як цивільні, так і військові. Спалахували сутички між п'яними солдатами і цивільними. Горілку стали приносити і в казарму, пити та грати в карти. Казарми ніхто не прибирав і вони перетворилися у «свинюшники». Солдати навіть «до вітру» ходили в кутки. Офіцери боялися зайти в

приміщення, щоб не застрелили. Стіни будинків рясніли оголошеннями про мітинги, збори, конференції, які планували проводити в різних частинах міста. П'яні солдати і матроси з гвинтівками і гранатами тинялись з одного мітингу на інший – це стало хворобою. Одних ораторів проводжали свистом, а інших – оплесками. На мітингах постійно лунало «Геть!» і «Смерть ворогам революції!». Тут роздавали газети, які йшли на «самокрутки». За участь у мітингах платили гроші. Платили й за участь у захопленні якогось приміщення чи коли треба було постріляти» [4].

Щоденно відбувалися молебні і хресні ходи за Тимчасовий уряд.

Пізніше мітингуючі стали трошити царські герби, пам'ятники та спалювали портрети царя і його родини. Оголосили й про ліквідацію дворянських титулів, замість звернення «пан» стали говорити «товариш» чи «громадянин». Солдати міняли зброю і військове майно на горілку і їжу. Вони перестали вітати офіцерів і не виконували їх наказів. В полку діяв солдатський комітет, члени якого тільки й те робили, що гасали по мітингах і їм було байдуже, що солдати «голодні і холодні». Від усіх тих зборів і тих брехунів, що виступали на них, вже вивертало. Доходило до абсурду: на вулицях солдати ображали офіцерів і цивільних нецензурними словами, а найгірше – плювали в обличчя та називали «недобитками». Офіцери плакали від образ. Ходили чутки, що п'яні матроси на Балтфлоті вбивали офіцерів та адміралів у каютах або робили з живих «поплавки». Вчиняли сваволю над генералами за відмову припинити війну з німцями, наприклад, так вчинили з головнокомандуючим російської армії генералом Духоніним. Могли побити людину тільки за те, що була в галстусі і капелюсі. Стали ходити в кашкетах, бо могли побити і обізвати «темною силою». Серед військових вкорінювалася звичка всюди лузати соняшникове насіння і плюватися лушпинням. Вона поширилась і на цивільних, які ніби хотіли цим

підкреслити, що вони також за революцію. Раніше чиста і гарна столиця тепер потонула у смітті. Другою модою стало чвиркання слиною крізь зуби і нахабна поведінка. На заклики старших дотримуватись правил моралі, солдати і матроси виправдовувались звичними словами: «А нам, папаша и мамаша, революция дала свободу, что хотим, то и делаем». Та ще й погрожували.

З тюрем було звільнено багатьох злочинців, що привело до збільшення кількості погромів і пограбувань. Люди на вулицях пересувались підтюпцем, постійно оглядаючись, чи ніхто не переслідує, щоб пограбувати чи згвалтувати, бо це стало звичною справою навіть серед білого дня. На вулицях та у підворіттях лунали крики про допомогу, але на них ніхто не звертав уваги, щоб самому не стати жертвою бандитів. Жителі столиці мали перелякані обличчя. Вони звечора закривалися в будинках і старалися нікуди не виходити.

19 липня Синод російської православної церкви у зверненні до народу правильно оцінив майбутній шлях Росії: «Хищення, разбои, насилия и обострившаяся партийная и политическая борьба стала достоянием нашей новой жизни и поселил в народе озлобление и рознь, навлекшие за собой внутреннюю братоубийственную войну, неоднократное кровопролитие. Вместо братства – охлаждение любви, упадок добрых, мирных и братских, и общественных отношений. Страна пошла по пути гибели, в будущем её ждёт та страшная бездна, которая заполнена для всех нас ужасающим отчаянием, если только прекратятся смятения, и поправия, и замешательства» [3].

Анархія охопила й фронт. Про це згадує Шевчук Маркіян Якович колишній унтер-офіцер царської армії, нагороджений Георгієвським хрестом IV ступеня: «На початку 1917 року такої армії, як в 1914 році вже й не було. Для неї стали притаманними відсутність дисципліни, дезертирство, зневіра в царську владу. В окопах тільки й розмов про те, що царський

престол оточили злодії, хабарники, зрадники і бездарні генерали, які збагачувалися на війні. Солдати за них воювати вже не хотіли. Вони у розмовах між собою постійно задавали питання: чому мовчить російська артилерія; чому не вистачає набоїв; чому у німецьких військах є всього вдосталь, а у нас ні; чому не вистачає харчів і видають прілі сухарі» [5].

Офіцери теж були не задоволені діями влади. Вони розуміли, що йде розвал влади, що може привести до революції. Вони надіялись на якесь чудо, яке має порятувати країну. У цей час на фронті і шпиталях активно діяли більшовицькі агітатори, які обіцяли підписати мир з ворогом, обіцяли краще життя. Також у листівках, які таємно роздавали солдатам, закликали не виконувати накази командирів. Стало небезпечно вимагати дисципліни від озброєних солдатів, яким війна відкрила рота, зробила жорстокими, які мріяли лише про якнайшвидше повернення додому. Ніхто вже не говорив про «царя, веру и отечество». Життя для офіцерів в окопах ставало небезпечним. Вони були розгубленими, бо їх навчали, що до підлеглих потрібно бути суворими і вимогливими, що тільки дисципліна може привести до перемоги. Офіцери розуміли, що такий безлад може привести до помсти і крові. Жорстоким офіцерам під час атаки стріляли в спину або накидали вночі на голову шинелю і лупцювали скільки хотіли. Розгос про повалення влади Миколи II дійшов і до окопів. Одні солдати задавали запитання: «А як же тепер без царя?», а інші – раділи. Солдати стали кричати до офіцерів: «Було ваше право, а тепер стало наше!». Почалися мітинги. Офіцерів стали замінювати солдатськими виборними комісарами. Сильного удару й по так ослабленій армії наніс указ про те, що солдати можуть не виконувати тепер розпорядження офіцерів, не обговоривши їх в своїм комітеті. Також солдати мали право змінити командирів і обирати нових на свій розсуд. На фронті стали з'являтися представники нової влади, які стали звільняти з армії талановитих офіцерів і генералів, призна-

чаючи на їх місце бездарних крикунів. Саме такі «горлопани» були в той час найпопулярнішими. «Але були й випадки, коли солдати захищали сміливих і талановитих командирів, коли їх намагалися підняти на багнети. Спочатку поодинокі такі випадки переростуть у справжню війну між солдатами і офіцерами. Були випадки, коли деякі з останніх не витримавши принижень, кінчали життя самогубством. Інших ми самі просили покинути фронт. Згодом втечі офіцерів стали масовими», – говорить Карпо Григорович.

Розповідь свого товариша про події на Південно-Західному фронті доповнив колишній солдат 13-ї роти 18-го полку 41-ї дивізії Семен Павлович Черкавський, кавалер Георгіївського хреста IV ступеня: «У червні 1917 року почався наступ Південно-Західного фронту поблизу Тернополя. Тривав він близько 3-х тижнів. Був він погано підготовлений. Солдати не хотіли йти в наступ, але офіцери вмовляли їх йти в останні атаки, після яких німці і австрійці обов'язково попросять перемир'я – тож війна і закінчиться! Наша артилерія провела тоді слабкий обстріл ворожих позицій. З криком «ура» рушила наша піхота на окопи противника. Але половину наших солдатів «викосили» кулеметним і артилерійським вогнем. Поле бою було встелене тілами російських воїнів. Відступ перетворився у панічну втечу, а вслід продовжувала бити німецька артилерія. Спроба офіцерів зупинити переляканих і злих солдатів закінчувалася для них фатально. Солдати втікали до залізниці. Зарослі, худі, виснажені і вошиві, вони по дорозі грабували село і навіть палили хати тих, хто прагнув чинити опір під час грабунку. Прибувши на станцію, солдати захоплювали ешелони, обліпивши вагони з усіх сторін: зверху на дахах, буферах, на паровозах. Вони вимагали їхати подалі від фронту. При спробі відмови машиністів вести потяг у тил, їм погрожували розстрілом. Тим, кому не вистачило місця, йшли пішки вздовж залізничної колії і грабували все навколо. Фронт розсипався... Зверху на даху вагона я дістав-

ся до Жмеринки, а звідти вже до Могилева-Подільського. Пішки добрався до Кричанівки. В селі вже були сотні таких як я. Щодня прибувало додому десятки нових» [6].

Події російської революції 1917 року та воєнного лихоліття, які закарбувалися в пам'яті наших земляків, назавжди стануть достовірним джерелом вивчення історичного минулого.

### *Джерела і література:*

1. Молодь України. – 2012. – 14 лютого. – С. 4.
2. Наддністрянська правда. – 1966. – 7 червня. – С. 2.
3. Секретные материалы. – 2012. – № 18. – С. 2 – 3.
4. Запис автора 7 жовтня 1977 р. від Коцана Карпа Григоровича, 1889 р. н., жителя села Кричанівка Могилів-Подільського району Вінницької області.
5. Запис автора 11 липня 1980 р. від Шевчука Маркіяна Яковича, 1894 р. н., жителя села Кричанівка Могилів-Подільського району Вінницької області.
6. Запис автора 11 липня 1980 р. від Черкавського Семена Павловича, 1892 р. н., жителя села Кричанівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

*Віктор АДАМСЬКИЙ*

## **ІНСТИТУТ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО КОМІСАРА У ДОКУМЕНТАХ ДОБИ**

У новітній історіографічний період інститут повітових комісарів неодноразово потрапляв у поле зору дослідників [1; 2; 3; 4; 5]. Цьому факту є цілком певне пояснення, оскільки після революційних подій лютого 1917 р. у Росії у

владній моделі Тимчасового уряду він зайняв одне з центральних місць. Саме на нього покладалося завдання щодо підтримки нових інституційних структур, встановлення порядку та організаційної допомоги у реалізації нової державотворчої програми.

На сьогоднішній день не існує єдиної точки зору на функціонування цієї ланки в системі влади. Надто багато чинників впливало на це, і регіональний зокрема. У пропонованому матеріалі ми ставимо за мету мовою документів ознайомити читача з діяльністю інституту комісара у Могилів-Подільському повіті. Виявлені матеріали зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України.

### *Джерела та література:*

1. *Гай-Нижник П.* Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. CIV (104). – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 244 – 256.

2. *Матвієнко Т. О.* Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні – травні 1917 року / Т. О. Матвієнко // Історична пам'ять. – № 1. – Полтава, 2010. – С. 87 – 95.

3. *Герасименко Г. А.* Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М. : Наука, 1990. – 264 с.

4. *Лопатовський Ю.* Виконавчі комітети громадських організацій та інститут комісарів Тимчасового уряду: проблема взаємовідносин / Ю. Лопатовський // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 114. – С. 39 – 43.

5. *Нітченко А.* Інститут комісарів Тимчасового уряду та виконавчі комітети громадських організацій: проблема взаємовідносин (на матеріалах Чернігівської губернії 1917 р.) / А. Нітченко // Гілея: науковий вісник. – 2013. – Вип. 74. – С. 32 – 35.

## Додатки:

### № 1

#### ТЕЛЕГРАММА

Кам.-Под.

Губернскому комиссару  
Из Могилева-Под. № 749.

Принята 8/III. 1917 г.

Сообщаю 7 марта вступил исполнение обязанностей уездного комиссара о чем объявил исправнику и начальникам отдельных частей и ведомств точка переформирование полиции в милицию созывается чрезвычайное уездное собрание 10 марта точка изготвляется и будет опубликовано воззвание населению уезда

Уездный комиссар Скоробогач-Богущкий

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1 – 2.  
Телеграфний бланк.*

### № 2

#### УДОСТОВЕРЕНИЕ

18 марта 1917 г.

№ 9.

Предъявитель сего представитель Могилев-Подольской Уездной Управы Феодосий Ильич Скоробогач-Богущкий состоит Могилев-Подольским Уездным Комиссаром.

Прошу подлежащие железнодорожные и гражданские власти оказывать Ф. И. Скоробогач-Богущкому всевозможное содействие к беспрепятственному в разного рода поездах.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3. Рукопис.  
Копія.*



### № 3

Могилев-Подольскому Исполнительному Ком. Общ.  
Организаций

13 апреля 1917 г.

№ 8055.

На отношение от 8 сего апреля № 35 уведомляю, что я не вижу препятствий к образованию в г. Могилев-Подольском городского комиссариата, во главе которого будет стоять Ф. С. Володкович, но не считаю себя вправе сокращать круг ведения уездного комиссара, определенный распоряжением Временного Правительства, а потому полагаю необходимости согласованности деятельности и распоряжений Уездного и Городского Комиссаров по всем вопросам, касающимся города.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 4. Рукопис.  
Копія.*

### № 4

Могилевскому Уездному Комиссару  
Губернский Комиссар

Общее

13 апреля 1917 г.

№ 8056.

Сообщаю, что с моей стороны нет препятствий к образованию в г. Могилев-Под., согласно решению Могилев-Под. Исполнительного Комитета общественных организаций, городского комиссариата, во главе которого будет стоять Ф. С. Володкович, причем полагаю необходимой согласованность деятельности и распоряжений Уездного и Городского Комиссаров по всем вопросам, касающимся города.

Губернский Комиссар  
Правитель Канцелярии

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5. Рукопис.  
Копія.*

## № 5

Копия. Отправлена «4» мая 1917 г. № 813.

Ответ 10 уплачен

Лучинец Ляшкевич

Могилев-Подольский Ляшкевичу

Вследствие ухода Скоробогача-Богущкого убедительно прошу Вашего согласия на назначение Вас Уездным Комиссаром. 813.

Губернский Комиссар Александров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8. Рукопис.*

*Копія.*

## № 6

ТЕЛЕГРАММА

Кам.-Под.

Губернскому комиссару

Из Могилева-Под. № 294.

Принята 3/V. 1917 г.

Уведомляю что сильно разрушенное мое здоровье не позволяет мне дальнейшим исполнять обязанности уездного комиссара точка Заместитель председателя уездной земской управы Бочаров принять на себя обязанности комиссара категорически отказывается точка прошу телеграфировать кому передать дела комиссара точка

Уездный комиссар Скоробогач-Богущкий

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 9.*

*Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: Вх. 6205 общ. Канц. До увольнення необхідно исполнять обязанности, самое же увольнение может последовать после подачи о том письменного прошения; к подысканию Замкомиссара приступаю. П. Александров.*

№ 7

ТЕЛЕГРАММА

Каменец

Господину Губернскому комиссару

Из Лучинца. № 68.

Принята 5/V. 1917 г.

По соображениям принципиальным считаю невозможным принять ваше лестное предложение при личном свидании постараюсь выяснить подробно мотивы

Ляшкевич

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 10.  
Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: Вх. 6249 общ. Канц. Общ. П.  
Александров.*

№ 8

ТЕЛЕГРАММА

Каменец.-Под.

Губернскому комиссару

Из Могилева-Под. № 496.

Принята 5/V. 1917 г.

Уведомляю вас дополнение телеграммы моей третьего мая что состояние моего здоровья ухудшилось точка исполнять обязанности комиссара не могу прошу указать кому сдать дела

Уездный комиссар Скоробогач-Богущкий

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11.  
Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: Вх. 6256 общ. Вх. 6223. Канц. Общ.  
Канц. Просить Бочарова исполнять обязанности временно. П.  
Александров.*

**№ 9**

**ТЕЛЕГРАММА**

Могилев-Подольский

Комиссару Скоробогач-Богуцкому

До увольнения необходимо исполнять обязанности Уездного Комиссара самое же увольнение может последовать после подачи о том письменного прошения к подысканию заместителя приступаю. 824.

Губернский Комиссар Александров

5/V 1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 12.  
Машинопис. Копія.*

**№ 10**

**ТЕЛЕГРАММА**

Могилев-Подольский

Заместителю Председателя земской Управы Бочарову

Виду болезни Скоробогача-Богуцкого прошу временно исполнять обязанности Уездного Комиссара. 834.

Губернский Комиссар Александров

6/V 1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 14.  
Машинопис. Копія.*

**№ 11**

Копия. Отправлена «6» мая 1917 г. № 835.

Могилев-Подольск

Уездному Комиссару Скоробогач-Богуцкому

Сдайте временно должность Комиссара Бочарову

Губернский Комиссар Александров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 15.  
Машинопис. Копія.*

## № 12

ТЕЛЕГРАММА  
Каменец.-Под.  
Губернскому комиссару  
Из Могилева-Под. № 954.

Принята 10/V. 1917 г.

На 834 сообщаю что в согласии с уездным исполнительным комитетом и представителями солдатских депутатов я с десятого мая вступил во временное исполнение обязанностей уездного комиссара приняв дела от Скоробогача-Богущкого

Товарищ председателя исполнительного комитета  
заместитель председателя Бочаров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 16 – 17.  
Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: Вх. 636 общ. Канц.*

## № 13

Общее  
13 мая 1917 г.  
№ 8779.

В Могилевский уездный Исполнительный Комитет

Прошу наметить кандидатов на должность Могилевского уездного Комиссара и уведомляю, что Подольский Губернский Исполнительный Комитет находит весьма желательным кандидатом Н. Н. Ляшкевича, которому мной уже сделано было соответствующее предложение, но который уклонился от назначения по мотивам отсутствия общественного одобрения или избрания.

Губернский Комиссар  
Помощник Комиссара

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 18.  
Машинопис. Копія.*

## № 14

Господину Подольскому Губернскому Комиссару  
ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА  
Городского Комиссара по г. Могилеву-Под.  
Федора Степановича Володковича  
Прошение

Согласно избранию Городского Исполнительного Комитета от 7-го апреля 1917 г. я отношением Вашим от 13-го апреля за № 8055 был утвержден в должности Городского Комиссара по г. Могилеву-Под.

В настоящее время прошу освободить меня от несения этих обязанностей.

Соответственное заявление сделано мною в Могилев-Подольский Исполнительный Комитет.

Июня 11-го дня 1917 г.

Ф. Володкович

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 19.  
Машинопис. Оригінал. Підпис.*

*\*На документі резолюція: 15/VI 1917 г. Канц. Общ. Такой должности нет. П. Александров.*

## № 15

Общее

24 августа 1917 г.

№ 10903.

### УДОСТОВЕРЕНИЕ

Сим удостоверяю, что предъявитель сего Николай Павлович Бочаров состоит в должности Могилев-Подольского Уездного Комиссара.

Удостоверение за № 10903 получил Уездн. Ком. Бочаров.

За Губернского Комиссара

За правителя канцелярии

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 20.  
Машинопис. Копія.*

## № 16

### ТЕЛЕГРАММА

Винница

Губкомиссару

Из Могилева-Под. № 3147.

Принята 30/IX. 1917 г.

Виду декларации правительства желая облегчить новому Губкомиссару подбор сотрудников по уездам я с первого октября слагаю себя обязанности выборного комиссара прошу указать кому передать должность до назначения нового лица. 2373.

Укомиссар Бочаров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 35.  
Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: Вх. 9083. После распоряжен. Стах. 30/IX.*

## № 17

Военная

### МОГИЛЕВ-ПОДОЛЬСК

Уезкомиссару

Ваша отставка за для мене не зрозуміла і через те прошу Вас од роботи не одмовлятись коли ж обставини не дають можности проводити справу зберіть раду общественних організацій виберіть собі заступника і тільки тоді зможете одпочити. 1663.

Губкомісар Стаховський

Отправл.: 30-IX-1917 р.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 37.  
Машинопис. Копія.*

## № 18

Общее

13 жовтня 1917 р.

№ 12038.

В Могилів-Подільський Повітовий Виконавчий Комітет

Повідомляю, що кандидати на посаду Повітового Комісара з освітою не нижче середньої можуть бути рекомендовані Повітовим Виконавчим Комітетом Губерніяльному Комісарові з проханням об їх назначенні і що Губерніяльний Комісар вже від себе має входити з проханням до Центральної влади про затвердження рекомендованого кандидата.

Губерніяльний Комісар

Діловод

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 40.  
Машинопис. Копія.*

## № 19

ТЕЛЕГРАММА

Винница

Губкомиссару

Из Могилева-Под. № 415.

Принята 17/X. 1917 г.

Вследствие болезни категорически заявляю что не могу исполнять обязанностей комиссара прошу прислать заместителя временно разрешите передать обязанности уездкомиссара эпидемическому врачу губземства по могилевскому уезду Александру Георгиевичу Казину жду срочно ответа 2561.

Укомиссар Бочаров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 41.  
Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: 18/X. 1917. Прошу передать вр. испол. обязанностей Дадинюку, председателю Зем. Управы, при условии его согласия. [Підпис].*



## № 20

Военная

### МОГИЛЕВ-ПОДОЛЬСК

Уездкому Бочарову Копия Председателю Земуправы  
Дядинюку

2561 Прошу передать временно исполнение должности уездкома председателю земуправы Дядинюку при условии его согласия последующем сообщите 1824.

За Гукома Самошенко

Отправ.: 18-X-1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 42.  
Машинопис. Засвідчена копія.*

## № 21

### ТЕЛЕГРАММА

Винница

Губкомиссару

Из Могилева-Под.

Принята 24/X. 1917 г.

1824 – Дядинюк категорически отказался принять исполнение должности комиссара прошу прислать заместителя 2561.

Укомиссар Бочаров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 43.  
Телеграфний бланк.*

*\*На документі резолюція: 22/X. 1917. Прошу передати одному із членів земської Управи по соглашенні с Управой. О последующем срочно уведомите. Самошенко.*

## № 22

### ТЕЛЕГРАММА

ПОДОЛЬСКОГО ГУБЕРНСКОГО КОМИССАРА

Военная

Могилев-Подольск  
Узком

2561 Прошу передать одному из членов земской Управы по соглашению с Управой. О последующем срочно уведомите 1872.

За Гуком Самошенко

Отпр. 23-Х-1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 44.  
Машинопис. Засвідчена копія.*

**№ 23**

Военная

МОГИЛЕВ-ПОДОЛЬСК  
Просвіта

Могилева повідомляють розрухах повіті Бочаров негайно одмовився комісарства Просимо пропонувать діяльного освіченого свідомого ділового кандидата забезпеченого виборах зібрання громадських повітових організацій Словіщайте 1881.

За Гуком Степура

Отпр. 24-Х-1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 46.  
Машинопис. Засвідчена копія.*

**№ 24**

ТЕЛЕГРАММА

Винница

Губкомиссару

Из Могилева-Под. № 656.

Принята 24/Х. 1917 г.

1872 – Члены Управы принять должность узкома отказываются точка как председатель управы докладываю мало найти храброго человека принятия теперь должности нужны

образование развитие некоторые государственной смысла я указывал украинца эсдека доктора Казіна прошу ответа завтра 2685.

Председатель управы укомиссар Бочаров

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 47.  
Телеграфний бланк.*

## № 25

### ТЕЛЕГРАММА ПОДОЛЬСКОГО ГУБЕРНСКОГО КОМИССАРА

Военная

Могилев-Подольск

Предземуправы

2685 Прошу запропонувати лікарю Казіна кандидату Комісара негайно першим потягом прибути Вінницю для особистого ознайомлення 1914.

За Гукома Степура

Отпр. 26-Х-1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 48.  
Машинопис. Засвідчена копія.*

## № 26

### ТЕЛЕГРАММА ПОДОЛЬСКОГО ГУБЕРНСКОГО КОМИССАРА

Военная

Могилев-Подольск

Просвіта

Земці виставляють кандидатуру Узкомісара лікаря Казіна Прошу вашу думку 1915.

За Гукома Степура

Отпр. 26-Х-1917 г.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 49.  
Машинопис. Засвідчена копія.*

## № 27

Могилів-Подільська  
Повітова  
Українська Рада  
«29» жовтня 1917 року.  
№ 405.  
Могилів на Поділлі.

До Подільського Губернського Комісара

На телеграфні запитання Ваші на імя Могилів-Подільського Товариства «Просвіта» з приводу призначення комісара для Могилівського повіту, Могилів-Подільська Українська Повітова Рада, яка об'єднує всі українські організації повіту, повідомляє, що з свого боку вона рекомендує на згадану вище посаду лікаря Олександра Георгійовича Казіна, який відомий в повіті не тільки серед українського, але й серед иншого населення Могилева-Под. і його повіту.

Голова Ради Володимир Гут-Коваленко

Член ради Прокіп Адаменко

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 50.  
Машинопис. Оригінал. Підпис.*

*\* На документі резолюція: 30/X. 17 р. Кандидат прибув Вінниці для ознайомлення, після моєї депеші. Г. Степура. Кандидат цілком певний. Г. Степура.*

## № 28

Общее  
30 жовтня 1917 р.  
№ 12409.

В Могилів-Подільську повітову Українську Раду

Додатково моїх депеш, відношення Могилів-Подільської повітової Української Ради, з дня 29 жовтня року 1917, рівно ж – взаємно моїх з Олександром Юрієвичем Казіною балачок, а также, приймаючи на увагу, тяжке на мій погляд ста-

новище Могилівського повіту за браком комісара ласкаво прошу Раду взяти всемірних заходів аби як найскоріше скликати Раду Об'єднаних організацій Могилівського повіту, котрій запропонувати свого кандидата.

З свого боку маю зауважити, що кандидатура лікаря О. Ю. Казіни цілком солідна й відповідна вимогам закону і моменту.

Губерніяльний Комісар

Діловод

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 53. Машинопис. Копія.*

### № 29

Могилів Голові Земуправи Дядинюку копія капітану

Дідченко копія лікарю Казіну копія Селоспілка

Восьмого березоля мною одержана телеграма голови Управи Дядинюка якій він просить ссилаючись на одноголосне ухвалення народньої Ради призначити на посаду повіткомісара лікаря Казіна замість зрікшогося Бочарова через що мною допущено до виконання обов'язків Казіна крапка Сьогодні одержав телеграму капітана Дідченко котрий повідомляє що губкомісаром Степурою він призначений на ту ж посаду ще 17 лютого крапка Прошу негайно дати пояснення через що в телеграмі Дядинюка нічого не згадувалось про призначення Дідченка могилевським комісаром посада якого вважалась нібито вакантною за одмовленням Бочарова 243.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 68. Ручкопис. Копія.*

### № 30

Українська Народня Республіка

Г. С. В. С.

Могилів-Подільський

Повітовий  
КОМІСАР  
Березня 19 дня 1918 р.  
№ 489.  
м. Могилів-Под.

П. Подільському Губерніяльному Комісарові  
Доношу п. Комісарові, що до виконання обов'язків Мо-  
гилівського Повітового Комісара я приступив з 22 лютого  
сього року.

Викон. обов. Повітовий Комісар Дітченко  
Писар [підпис]

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 69.  
Машинопис. Оригінал. Підпис.*

### № 31

ТЕЛЕГРАММА  
Кам'янець  
Губкомиссару  
Из Могилева-Под. № 670.

Принята 16/IV. 1918 г.

Могилівський селянський з'їзд 7 квітня висловив бажан-  
ня аби комісаром на Могилівський повіт було призначено лі-  
каря Казіна вибраного кандидатом на комісара повітовою на-  
родньою управою 18 січня

Голова з'їзду Адаменко

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 70.  
Телеграфний бланк.*

### № 32

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬК  
Лікарю Казіну

Військова

Прошу приїхати Кам'янець 20 квітня справі виставлення з'їздом Вашої кандидатури на повіткомісара крапка Привезіть копію протоколу з'їзду 318.

Губкомісар Дудич

18/IV – 1918 р.

*ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 71. Машинопис. Копія.*

*Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ*

## **ПЕРЕБІГ ПОДІЙ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 – 1921 РР. НА МОГИЛІВЩИНІ ЗА СПОГАДАМИ ВОЛОДИМИРА ЛЕВИЦЬКОГО**

*У статті за маловідомими спогадами безпосереднього учасника визвольних змагань 1917 – 1921 рр., вояка УГА та 3-ї Залізної дивізії Армії УНР Володимира Левицького, розкрито перебіг події в період 1919 – 1920 рр. на теренах Могилів-Подільського району Вінницької області.*

*Ключові слова: Могилів-Подільський, Поділля, визвольні змагання 1917 – 1921 рр., Володимир Левицький, спогади.*

Для зображення історичної епохи з суб'єктивної точки зору спогади безпосередніх учасників національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., коли в огні збройної боротьби український народ відроджував і відстоював свою державність, мають значну актуальність і займають «одне з найповажніших місць», адже «справжнє життя завжди цікавіше, ніж вигадане». Мемуарист, – пише О. Воропай, – подаючи «реальну правдивість» подій [1, с. 376], «передає новому поколінню свій власний життєвий досвід» й при цьому він

щирий «своїм прагненням до точного зображення дійсності» [1, с. 374].

З-поміж значної кількості опублікованих спогадів про визвольні змагання українського народу в 1917 – 1921 рр., які розкривають перебіг бойових дій на теренах Могилівщини, досить цінними є маловідомі спогади учасника цих подій, коменданта чети УГА – начальника зв'язку 15 курія 3-ї Залізної дивізії Армії УНР Володимира Левицького. Він розкриває перебіг бойових дій УГА та Армії УНР, описує села й містечка, де йому прийшлося бувати. Зокрема, він пише, що «Яришів – це жидівське містечко в яру, передше осідок звісного в цих околицях бандита, т. зв. «большевицького командора» Івана Чабана»\*, який «зі своїм «штабом» вмів добре бавитися, влаштовував концерти та гучні пири в Могилеві... Тутешні жида ... витали його жида хлібом-сілю й цілували по руках, славлячи його своїм «защитником» [14].

В. Левицький в споминах «Останній акт трагедії Української Галицької Армії (УГА)» [2 – 6] згадує події, що відбувалися після залишення УГА Києва.

«День 30/31 серпня 1919 р. був вершком слави й подвигів для УГА, бо завершився здобуттям Золотоверхого Київа». Але «безмежна розкіш радості, яка огорнула була галицьке військо цим славним подвигом, швидко перемінилася в чорну годину для нього. Чорна зрада московських відділів ген. Денікіна, що вдарив несподівано на зади галицьких частин у Київі – замість кинутися на большевиків – була для III корпусу таким важким ударом, що його він не встиг вже більше загоїти». Більшість вояків попало в полон, а залишки, «покинувши невдячну матір українських городів, Київ, відтягнулися в район міста Козятина», де «доповнили свої ряди поборою місцевих новобранців» [2].

Далі він пише: «7/IV. Ідемо через село Серби ... Поволі доходимо до села Садової (24 в.\*\*), яке лежить у ярі та має дуже бідне населення. Кватирую в латинника, коваля, що



гостить, «чим хата богата»... 8/IV. Виходимо далі. За селом лежить доволі великий цвинтар. Оповідують люди, що на ньому від найдавніших часів ховали зі зброєю та в повнім виряді військових, які полягли в боях з турками. Я переглядав останки кам'яних плит та раніше XVIII ст. годі було відчитати, бо час затер слід на них. На 1 годину з-полудня приходимо до містечка Озаринців (10 в.). На горбку біля містечка стоять останки колишньої турецької кріпости. В місті є дві церкви і латинський костел. Латинників небагато, але латинський ксьондз-патріот цькує їх, приготує до приходу своїх. Чуємо пополудні сильну канонаду, бо фронт уже недалеко. В Озаринцях є також дуже старенька поуніятська церква, що має біля 400 років. Тепер вона замкнена і в ній не відправляється, бо є нові. Стиль будови давніх наших церков, зате нові – московського зразку. Книжок я не знайшов ніяких, бо, як говорить сторож, вже давно їх кудись забрали. Сьогодні Великий четвер і тут базар, і доволі відвідуваний околичними селянами. З грошей в обігу тут тільки «керенки» та українські гривні, німецького видання, але не «аероплани». 9/IV. Велика п'ятниця. Був у церкві на заложенню плащениці – так само, як у нас. Народу доволі було, а також наших стрільців не бракувало. Хлопці пригадують собі добрі часи, як дома було. 10/IV. Йдемо через села Віндичани (*нині – містечко Вендичани*), Старий Стругів, Немирів до Верхнього Ольчадаєва ... [3].

13/4. Великодний вівторок... 14/4. Пополудні йде друга наша стежа до Вербівця. Звідсіля принесла звідомлення, що поляки справили большевикам добру паску, впавши під селом Малою Стругою на їхні зади... Вечером стягаємо нашу стежу та йдемо в напрямі містечка Курилівців Мурованих. В ньому п'яні червоні, панічно втікаючи, оставили багацько майна, з якого і дещо ми захопили, як зброю, збіже, а все інше «захватіло населення в плін». Шість тижнів звозили червоні всього подостатком на фронт і щодня і йшов «полк»

червоних по 200 людей, а за кілька годин не стало нікого на фронті. В паніці забігли деякі босі червоноармійці аж під Могилів, де їх задержано та силою втягнуто до нових полків [4].

22/4. Стався переворот. Наші фронтові частини, значить ціла, 3 бригада перейшла в ряди ворогів червоних і звернула фронт проти них ... Ми прочистили та відкрили великий фронт для поляків, а в кожному разі наша судьба між двома боєвими лініями буде незавидна. Перед полуднем виставлено жовто-блакитні прапори, а червоні прапори і відзнаки знято, які декотрі сотні спалили прилюдно. При вивішуванні жовто-блакитного прапору співаємо гімн: «Ще не вмерла». Арештовано комісарів... 23/4. Машируємо до села Мартинівки (6 в.) ... червоні проклинають нас за «зраду» та відгрожуються кровавою пімстою всім галичанам... 24/4. В полудне відходимо через село Кузьминці до села с. Буцни (11 в.). Є це неначе відворот перед червоними на наші зади, на яких недалеко знаходяться, як кажуть, польські війська... Вислало делегацію для зв'язку до команди 11 польської армії. Завтра наш полк має зайняти запасові позиції; бригади біля села Кузьминців, а 2 і 11 полк будуть наступати рано проти большевиків на залізничну лінію Бар-Могилів [5].

26/4. Ми ще рухаємося як узброєне військо... Стоїмо на поготівлі та їмо обід; втім надлетів верховий з бригади та доносить, що прийшов наказ Начального довудзтва (*Начальної команди – А. Т.*) до 1 години зложити зброю. Позаду нас жде польська розстрільна на випадок нашої відмови... Сталося те, що було до передвидження. Клянемо зі всіх сил ініціаторів цієї останньої орієнтації. Гірка була біда блукати по широких ланах України та зносити всі терпіння і страхіття часу, але ми вже звиклі, з цим горем, воно нашим рідним зробилося, бо дорогий був нам наш ідеал, який мерехтів нам на шляху змагання до волі. ... Тут біля містечка Ялтушкова ... зрадив галицький стрілець свого друга не по добрій волі,

але силою накинених обставин. Хай історія судить тих, які привели нас до сьогоднішнього соромного дня... Роззброєних вояків УГА «запровадили до місточка Ялтушкова»... [6], а далі перевели у табір військовополонених у Проскурів (*нині – Хмельницький*).

У своїх спогадах «В рядах армії Української Народньої Республіки (УНР)» (1933) [7 – 20] В. Левицький описує вже події, що відбувалися в травні – листопаді 1920 р., тобто після того, як він 7 травня утік із табору військовополонених [7] і добрався 10 травня до Могилева, де зголосився в команді 2-ої стрілецької дивізії Армії УНР полк. О. Удовиченка, що «приділила» його до 5-ої стрілецької бригади в містечку Яришеві [8].

11.5. Після десятиднєвої примусової «голодівки» в таборах полонених в Проскуріві довелося сьогодні вперше одержати ситний український обід у своїх рідних частинах. Пополудні йде нас кілька через село Юрківці до постюю нашої нової частини в Яришеві. Юрківці – це велике, гарне та симпатично до нашої влади настроєне село. Дорогою повернув я до священика. Зпочатку перелякалися нас, бо наша влада щойно недавно прийшла, а передші «червоні повстанці», себто грабіжники, дали відчути свою «владу» грабіжю та насильствами. Голосним сміхом вибухли ми, коли після довгої балачки довідалися господарі дому, що ми Галичани, – та «випустили» із шафи свою одиначку – доню, укінчену гімназистку. Це для нас не новина, бо особливо в повстанському районі: Біла Церква – Тараща – Умань часто доводилося бачити такі новітні «сховки». По прибуттю до бригади приділено одних із нас до 14, а інших до 15 куріня. Мене призначено начальником зв'язку 15 куріня. Людей в курінях обмаль, бо тепер переводиться щойно мобілізацію в Могилівському повіті [8]. Теперішній стан курінів – це тільки старшини, підстаршини та небагато стрільців т. зв. «старої війни» (ті, що від початку української армії в її рядах); – га-

личани переважають в курінях. Яришів – це жидівське містечко в яру, передше осідок звісного в цих околицях бандита, т. зв. «большевицького командора» Івана Чабана. Опісля переніс був він свою «столицю» до м. Могилева, звідки видавав гострі прикази на повіт в часі червоного наїзду. Замітне явище, що району над Дністром не обсаджували правильні червоні частини (бо їх і так обмаль було), але оставляли «в завідування» червоних «повстанців», – які з метою грабіжі та мордів рекрутувалися із місцевих, переважно контрабандистів з-над Дністра. Чабан зі своїм «штабом» вмів добре бавитися, влаштовував концерти та гучні пири в Могилеві. Тепер він десь заховався, – мабуть в Одесі. Тутешні жиди, особливо молодь, були душею й тілом віддані на услуги Чабана. Коли він після відвороту наших військ з'явився був знову в Могилеві – витали його жиди хлібом-сіллю й цілували по руках, славлячи його своїм «за щитником». Питання тільки, перед чим та перед ким мав він їх хоронити, коли поведення відступаючих м. р. українських частин було без найменшого закиду. – В сусідньому селі Слобідці Яришівській садять господарі багацько тютюну, якого доволі закупило тепер наше постачання. В цьому селі стоїть 14 курінь. Яришів і Слобідка – прихильні Чабанові, тому, що тут має він велику родину, яку в часі своєї «влади» винагороджував награбленим майном. Командіром 5 бригади є старий козарлюга, полковник Ол. Бурковський, правдивий тип козацького полковника. Начальником штабу є полковник генерального штабу, Силін, який дуже зле говорить по нашому. Начальником інспекторського відділу є сотник Дуткевич, дуже гарна та інтелігентна людина. Командіром нашого 15 куріня є київлянин підполковник С. Єфремів. Це особливо інтелігентний чоловік та прихильний до Галичан, знаючи їхнє сучасне положення. 12.5. Сьогодні висилає мене команда бригади до Могилева з кількома козаками (так тепер звуться стрільці) по зброю, яка прийшла зі Львова... Тому, що мало підвід, їду

наніч до поблиьких сіл Серебрії та Немії, де знайшов потрібні підводи. 13.5. Повертають до Могилева, де одержав 410 рушниць (т. є. крісів), 60.000 набоїв, 3 кулемети (т. є. скоростріли) й інше майно. На вечір прибув я до Яришева. 14.5. Сотник Дуткевич назначив мене головою комісії для розділу зброї поміж куріні. До вечера вдалося закінчити цю працю та віддати акти поділу бригаді й куріням. 15.5. Щоденно прибуває до куріня доволі нових старшин, яких зачисляють в запас старшин куріня. Чекаємо на новомобілізованих, що мають незабаром прийти до курінів. Сьогодні командір куріня скликав зібрання курінних старшин, на якому обіцяв, що курінь швидко розгорнеться й зачне заняття, одержавши мобілізованих [9].

17.5. Я ходив у Могилів дещо купити (14 в.) та повертався до знайомих в Юрківцях, де гарно гостили та довго балакали про страшні переживання під червоним наїздом. Головний отаман С. Петлюра був недавно в Могилеві в переїзді до міста Ямполь. де вів важні наради з головнокомандуючим Армії УНР, ген.-полк. Омелянович-Павленком (старшим). По дорозі гостював гол. отаман в місточку Озаринцях, в постою 4 бригади. Тут витало його населення радісно та з великими почестями. Звідсіля виїхав він до Винниці, куди переїхали всі міністерства тому, що польсько-українські війська пішли з боями на Київ. До куріня прибуло біля 200 мобілізованих, однак все це босе та обдерте. Так промишляють тутешні селяни, хоч дома мають подостатком військового одіння з давних російських та українських розграблених магазинів. Доносять нам з інших курінів, що деякі мобілізовані по кількох днях втікли домів, одержавши військоове одіння. З дивізії та бригад вислано по них кінні стежі, які мають наказ на випадок невишукання дезертирів забрати в їхніх батьків живий господарський інвентар. Цей наказ має своє оправдання, бо батьки скривають своїх синів по ріжних свояках та знайомих [9].

18.5. Нині їздив я до села Ладового (*Лядова* — *А. Т.*) (3 в.), де відбулася спільна нарада начальників зв'язку цілої бригади. Предметом нарад було питання, як налагодити зв'язки бригади з дивізією та сусідніми військовими частинами на випадок відходу дивізії на фронт. Зложено вимогу технічного майна від штабу Армії, куди мають поляки його доставити.

19.5. При куріні утворено за почином Галичан комісію для перевірки старшинських степенів, бо із поведення деяких та із їхнього знання панує переконання, що деякі присвоїли собі ці степені в часі з минулої, сумнославної отаманщини. Головою комісії назначено галичанина, сотника С. Турка ... По курінях чути нарікання на постачання курінів та бригад, де мали зайняти гарні посади не дуже то надійні елементи, навіть бувші денікінці, що їх тепер випускають поляки із таборів полонених, якщо заявлять готовість вступити до української армії [9].

20.5. До Могилева приїхав бувший комендант 3 галицької бригади, сотник О. Станімір, який утік зі Львова з польського полону. Приїхав він у вагоні з мундурами, куди заховали його галичани, які вже як члени Армії УНР везли зі Львова одержане від поляків військове одіння... В Могилеві є тепер також бувший командант 3 гал. корпусу, ген.-пор. Кравс, який ... організує переважно із галичан т. зв. естонську дивізію. Багацько галичан переходить із інших частин до цієї; мовляв, лекше бути разом... В цьому районі є також змаллий відділ гал. кінноти отамана Шепаровича, який перший зробив був повстання проти большевиків... 21.5. Іду до Могилева до примірки убрання та чобіт, які одержали вже всі «штабові» в Могилеві... В місті стрінув я знайомого командира Чорних запорожців (Чорношличників) полковника Дяченка, що приїхав у військових справах до командуючого Армією. 22.5. Поляки надіслали дещо обмундирування, головно черевиків. Господар куріня, сотник Тищенко, поїхав, щоби одержати його для частини. Сьогодні скликав полков-

ник зібрання курінних старшин, на якому давав різні вказівки. Опісля сотник Турко мав лекцію-реферат про поведіння старшин між собою, до підчинених та до начальників... Під вечір переносуюся на нову квартиру до гарної, свідомої української родини п. Н. Н., завзятих ворогів червоних наїзників [10].

23.5. Уливний дощ та град знову сьогодні повторилися...  
24.5. Наші старшини поїхали до Могилева до примірки убрань. Привезли неперевірені вістки про утворення в Празі «союзу трох словянських народів»: чехів, українців, москалів. На його чолі малиб стати: Масарик, Петрушевич, Керенський. Чехи мають зажадати віддачі Східної Галичини поляками для Великої України – та опорожнення останньої із польських військ після програння большевиків та після організування сильної української армії. Бувший нач. вожд Галицької Армії, ген. Греків, має організувати українські частини на Закарпаттю, яке чехи готові опісля віддати Україні. Беремо ці вістки з резервою, бо мабуть – це самі небилиці. Сам Греків має бути особисто ворожо настроєний до гал. Отамана. Кружляють різні вістки про наміри повалення Петлюри та про недавній атентат одного галичанина на нього. Чи не є це все провокації червоних агентів, яких кількох заарештовано в Могилеві?! ... Серед моголівської української інтелігенції існує переконання, що поляки стремлять до відбудови історичної Польщі «від моря до моря» й не криються дуже з цими намірами, а сучасна українська влада – це тільки переходовий етап до здійснення великопольських задум... Закидують також, що поляки нарочно зволікають з негайною організацією сильної української армії, відмовляючи обіцяної технічної піддержки, бо, мовляв бояться майбутнього настрою українських частин. Цей стан безділля та вижидання нервує ... [10].

25.5. Нині знову уливний дощ з градом, всі дороги Яришева під водою. Нарікання на постачання не вгавають голов-

но через те, що обіцяні та примірювані мундури досі ще не надійшли ... 26.5. Хоч куріні ще не зовсім доповнені й не вишколені як слід, то однак відходимо сьогодні із Яришева в села під фронтом. Стоїть це у зв'язку зі згаданими поголосками, а ще більше із запотрібуванням частин на фронті, де стоять відділи вже довгий час без зміни. Минаємо с. Юрківці та полями доходимо до містечка Озаринців (12 в.). Тут стоїть тепер 4 бригада полковника Шандрука, вона виглядає доволі сильною, бо має багацько людей. Перед вечером прибули ми до с. Коньової (12 в.), де й заночуємо. 27.5. Виходимо далі й минаємо село Дерло, в якому селяни мають добре уряджений власний млин, і село Шкулю (9 в.). Тут народ дуже брудний та лінивий. Видко це по внутрішньому уладженні хат та по одінню селян. За те не забули розібрати фільварок, якого деревом поділилися їй поскладали на своїх подвір'ях, де воно не накрите гниє. Через с. Серби (8 в.), краще від попереднього, йдемо до с. Березівки (10 в.), де ночуємо. 28.5. Тут побудемо кілька днів, щоби довишколити сотні та одержати потрібний боєвий виряд... Команда нашої бригади знаходиться тепер в містечку Чернівцях (5 в.). 29.5. Господар куріня привіз кілька пар поганих мундурів кропив'яних (з польськими орлами на гузиках), які розділено дуже потребуючим. Краще обмундування остається в Могилеві для «штабовців», які краще одіті, як фронтовики. 30.5. Нині виїхав я до Могилева (35 в.) по технічне майно для куріня, однак нічого не одержав ... Полковник Удовиченко відвідав сьогодні нашу бригаду. Був також в нашому куріні, який уладив на його гостину велике прийняття в місцевого священика. 31.5. Прийшла телеграма, що вневдовзі відійдемо на фронт ... Вправді наш курінь під боєвим оглядом ще не надається на фронт, однак нічого вдіяти, коли нема кращих вишколених частин [10].

1, 2, 3/6. Їжджу на всі боки по бригадах та курінях, щоби одержати бодай дещо із технічного майна, бож не представляю собі, як іти на фронт, не маючи чим наладрати бодай



сякого-такого зв'язку між сотнями та курінем. Щойно на загрозу в команді бригади, що зрікаюся із начальника зв'язку 15 куріня, – одержав дещо конечно потрібне. Інше казали самому собі придбати! 4.6. Виходимо на фронт і через с. Лужок прибуваємо до м. Чернівців, де відбувся перегляд цілої бригади полковником Бурковським... [11].

15.6. Цілий ранок спокій. Щойно пополудні стрінулися наші з комуністами, які заатакували нашу кінноту, що стояла попереду нас, в селі Ігнатівці. Однак їх відбито. На лівому крилі натискають червоні на 10 курінь 4 бригади... В ночі на 16.6. заалармовано (*несподівано атаковано – А. Т.*) фронт і прийшов наказ відступати. Сотні вже відійшли, а я з хлопцями мусів ще довгий час стягати лінії. Відступаємо з задною сторожею нашої кінноти. Тому, що курінь сам не знав, куди мав відступати, й не дав мені напрямку, йду до села Ельжбетівки, де на щастя застаю відступаючий 13 курінь. Його боєвий стан ослабився, бо багацько мобілізованих втікли з цілим вирядженням домів. Довідаюся, що наш курінь вийшов через село Пилипи до села Борівки (18 в.), і дійсно тут доганяємо його... З борівської цукрівні взяли наші частини доволі цукру для кухонь. Минаємо село Саїнку (9 в.) й доходимо до села Березівки (7 в.), де ночуємо. Хоч паде дощ, то все таки червоні зі скорострілів б'ють по наших заставах і пробують підсуватися. 17.6. Рано збірка біля церкви, де командіри частин провіряють змалілий боєвий стан курінів та наповідають осталих видержати до кінця. В г. 5 пополудні ідемо полями, вкритими буйним цього року збіжем, яке – на своє лихо – оставляємо ворогови, до села Білян. Однак прийшов наказ завернути в другий бік до села Тропової (8 в.), бо цього вимагає плян відвороту. Дезерція (*дезертирство – А. Т.*) мобілізованих захопила вже й наш курінь. Цеї ночі втікли й мої два вишколені телефоністи зі зброєю, забравши пуд цукру [12].

18.6. Большевики підсунулися до села Білян, де появилася їхня сильна передня сторожа, яка попробувала наступати на село Тропову. Однак їх відбито. Наша кіннота, що криє наш відворот, захопила кількох комуністів у Білянах та їх на місці зарубала... Дезерція в наших курінях не вгає. Сьогодні втікли аж 35 козаків з одностроями та зброєю. Кількох дігнала кіннота й завершила. Відбувся військовий суд, який засудив 5 втікачів на розстріл, що й негайно виконано. Може це спинить утечу тутешніх «дядьків», які звикли так робити вже від самої революції! Вони хочуть, щоби не поносити ніяких військових тягарів, а при тому, щоби їх хтось стеріг від нападів банд. Бажання селян – зажити «в спокоїствії»: мовляв, їм все одно, яка влада буде. Свідомих та симпатичних до нас у подільській землі дуже мало... подільська земля найбільше прихильна червоним... 19.6. На фронті спокій. Наша кіннота трохи відігнала червоних взад... курінь стоїть у запасі бригади в селі Троповій. Загал селян прихильний червоним і не криє того, що жде на них. Коли питаєш дядька, чому він хоче большевиків – то сам не знає, що відповісти, а вкінці говорить напам'ять знані фрази большевиків. Є це найкращим доказом, яку пропаганду веде комунa на нашому запіллю. З огляду на такий настрій села, держимося наосторожності, а саме по кількох козаків по хатах та близько сотня біля сотні [13].

20.6. Штаб Армії переводить намічену реорганізацію і наших частин, влучивши у свій склад і давніші т. зв. повстанські групи, прим., групу от. Юрка Тютюника – як 4 київську дивізію і ін. Наша 2 дивізія – тепер стала третьою ..., а наша 5 бригада – 8 бригадою. Також змінено черги курінів і наш одержав назву: 24 стрілецький курінь... На фронті спокій... 22.6. ... червоні наступають рано на 22 курінь та його сильно обстрілюють. 2 сотня куріня була відступила, однак в час над'їхав верхом полковник Бурковський і завернув уступаючих назад на фронт... Наш 24 курінь тримається добре,

бо як командір його, так і підлеглі старшини національно свідомі та обов'язкові хлопці. Особливо гарного маємо помічника командіра куріня – сотн. Мих. Селегея; це бувший запорожець, що від часу повстання український військ до нині в їхніх рядах. Пополудні червоні поновили наступ на 2 курінь і заняли силою доброї сотні село Лозову... 23.6. 7 бригада наступає ранком на ворога, большевики втікли швидко в напрямі м. Шаргороду, оставляючи багату військову добич. За те хотіла комуна винагородити собі наглим наступом на наш як курінь, однак її відбито з втратами. 24.6. Ми йдемо на ніч до села Тропової, а на звіттія рано вертаємось на хутір Трушавець, з якого будемо завтра підпомагати наступ на село Лозову. Доносять, що кінна дивізія ген. Омелянович-Павленка (молодшого) йде в большевицьке запілля, а ми маємо піддержати з переду цей маневр [13].

25.6. Наш курінь скорим і сильним ударом заняв село Лозову... Завертаємо до села Тропової, а на фронті остається тільки наша кіннота. Також інші курені дістали наказ покищо вернутись на давні позиції... Большевики посилали в ночі сильні розвідки до села Лозової та села Теклівки. При минулому нашому наступі полонено біля 30 червоних з 368 совітського полку, а також немало їх перебила наша кіннота, особливо фроловці. 26.6. Віддыхаємо в селі Троповій, бо завтра маємо змінити 23 курінь. Нині на фронті без сутичок. 27.6. В год. 8 ранку зміняємо 23 курінь. Ліворуч нас стоїть 22 курінь, а праворуч полк ім. М. Залізняка київської дивізії. В полудне обстрілюють червоні наш участок. Ворог скупчує свої сили в селі Теклівці, куди має прийти 367 сов. полк, бо 368 і 369 полки сильно потерпіли в нашому наступі на них. В Теклівці біля церкви стоїть червона батарея, а її далекий дзвіниці. Так донесла наша розвідка. Під вечір наступають комуністи на 21 курінь ... Спільно відперто комуно... Командір куріня подав до штабу армії нагородні листки всіх старшин куріня, підвищити в степенях за минулі бої... [13].

28.6. Нині комуна на фронті віджила. Пополудні наступають червоні ... І коли нам приходиться відступати, – то не тому, що наші частини не вдержали фронту, але так диктує те прокляте польське ліве крило ... яке ... втікає. 29.6. ... остаємо в год. 2 ранку свої позиції. 1.7. Нині відпочиває наша бригада, як запас дивізії ... 2.7. Цілий день тривога, бо ... вдалося було червоним підсунутися вперед. Щойно кіннота Фролова відперла ворога та привернула передші наші позиції ... Команда дивізії стоїть в місточку Ялтушкові ... [14].

13.7. Рано опускаємо фронт, хоч червоні зовсім спокійно поводяться. Однак загальний приказ звучить: відступити за Збруч [15]. На фронті над Збручем остаються 22 і 23 куріні, – а наш іде в запас до м. Скалі, де остановлюємося в парку. Поляки для замаркування активнішої оборони своєї території підтягнули на ліве крило дві батареї. Тут чуються вони «в дома», коли ми держимо фронт. Штаб нашої армії стоїть в м. Борщеві, а уряд УНРепублики в Станиславові. Ходять погоски, що поляки перед своїм відворотом із Кам'янця-Подільського, коли він був вже загрожений червоними, віддали Поділля нашій владі [16]. Однак, вже через декілька місяців, після поразки більшовиків під Варшавою, Армія УНР знову повернулася на терени Поділля.

13.10. Від ранку б'ють наші гармати барабаним вогнем по московських позиціях. Наша дивізія також наступає. Курінь заняв знов м. Заміхів, яке треба було двічі здобувати, бо червоні бороняться завзято. Фроловці справляються добре на фронті та рубають комуна. Кінна дивізія ще з ранку прірвала червоний фронт, забравши 300 полонених, та пішла в зади...

14.10. ... кінна дивізія рушила двома кольонами вперед на м. Курилівці Муровані та м. Ялтушків... Большевики втікають панічно назад. В наші руки попало велике число полонених. Курінь іде на м. Снітків. 15.10. Рушаємо через села Воронівці (7 в.), Новосілку (4 в.), Бахтин (3 в.) до Кривохижинців (6 в.), значного з боїв галицьких частин з поляками. Тут ночуємо.

Знайшов давних знакомих, у яких якраз застав весілля. Оповідають селяни, що села Несмія (*Немія* – А. Т.) й Серебря біля Могилева зробили повстання проти комуни, яка кепсько тепер там гостила. Відомий бандит Чабан роздражнив людей наказом закрити церкви. В сутичці з червоними було також убитих 13 селян [17].

16.10. Рано минаємо нужденне, чорно-брудне, жидівське місточко Снітків (5 в.) ... Ворожа піхота, побачивши нашу кінноту, яка рубає безцеремонно, кидає рушниці та втікає, куди попало. Отже видно, що крім паніки б'є червоних і наше завзяття. 17.10. Пополудні виходимо через с. Нижній Ольчадаїв (4 в.) до с. Старого Лучинця (10 в.), де ночуємо. 18.10. Робимо тут «сход» селян, на якому подаємо до відома зарядження про мобілізацію. Забрано всіх, які осталися по селах в часі нашого попереднього відвороту. Тут захопила наша кіннота перед вчора біля 200 червоних полонених, з яких пощадила тільки наших мобілізованих. 19.10. Минаємо м. Лучинець (3 в.), с. Івашківці (8 в.), де ночуємо... наше запілля майже нічого не працює. Робиться так поволи, без енергії, начеб було доволі часу до організації. Фронт зданий на власні сили, ба навіть мобілізацію мусить сам переводити [17].

24.10. На фронті дальше перемир'я... попавши в район цукрово-горівчаних заводів – деякі наші частини в безділлі зачинають пити. Не тільки по дивізіях і бригадах, але також по курінях справляється тепер на свій лад забави з питтям. Противники алькоголю ... виступили гостро проти такого безглуздя. Силою обставин довелося мені в старшинській харчівні безпощадно скритикувати тих командирів, які дозволяють на такі шкідні в теперішній час «забави»... Дай Боже, щоби ті «забави» не вийшли на лихо нашим фронтним та іншим частинам! ... [17]. 5.11. На фронті далі спокій... 8.11. Сіра буденщина дня. Зате завтра кінчиться перемир'я з большевиками, а наші заповіли наступ, однак того не роблять...

задовгий спокій на фронті віщує звичайно бурю. З нашого боку не робиться ніяких підготовань – ні до наступу, ні до оборони проти ворожого наступу. 9.11. В ночі кінчиться перемир'я. З запертим віддихом ждемо, що станеться на фронті. А він небезпечний, бо хоч на ньому стоять наші славні хлопці – то однак те все заслабе. Резерви ще нема... [18].

10.11. В ночі скінчилося перемир'я. Та вже в полудне побачили ми ... на узгір'ях Виндичанів большевицьку кінноту, що з витягненими шаблями, з московською осоружною лайкою, у великій скількості гнала скажено на нас. Після короткої перестрілки наборзі зібраних хлопців, які ще не втікли (бо більшість їх зараз зникла по клунях та стрихах виндичанських дядьків) – відступаємо з тим, що вдалося в останню хвилину врятувати, – поспішно через с. Кукавку (6 в.) до с. Жеребилівки (5 в.). Тут задержалися ½ години. Розбитки нашого фронту – кілька кіннотчиків, що ледви встигли спаситися від комуні, оповідають про пекло, яке переживав від досвітку наш фронт. Ворог дуже раненько повів сильний наступ – прорив на цілому участку нашої дивізії. І сталося страшне. Те, що було до передбачення для кожного здорово думаючого боєвика саме тепер, – після мира наших «союзників» – з їх новим союзником – червоною Москвою, та супроти невідрадних обставин, що панували по нашому боці. Страшний, кровавий листопадовий ранок! Всі три наші бригади майже зникли зовсім, вони розбиті попали в полон. Перший удар комуні був звернений саме на 24 курінь, якого врятувалися ледви кілька кіннотчиків та чудом кілька піхотинців. Все інше лягло під ударами московських шабель. Пропали славні, любі хлопці, з якими стільки спільного перебуто... Нині рано перестав існувати наш фронт, не стало боєвих хлопців, що майже всі лягли чи не в останньому бою за Україну; – ось наслідки довгого перемир'я та безділля в нашому запіллі... Все втікає у різних напрямках... 13.11. Правдиву мішанину представляє собою все те, що сьогодні

тут зібралоя. Все розбитки, рештки й останки ще перед чотирма днями таких гарних та сильних частин... червоні використали перемир'я, щоби розбити до решти ген. Врангеля на Кримі, а опісля кинулися на нас. От до чого довело те прокляте, перемир'я... [19].

14.11. Ми відступаємо далі. Нема ніякої надії здержати прориву. Знову залле московський наїзник наші села й у пожарі сіл та міст пируватиме кроваво в них. Знов поплине море сліз і крові наших братів, а насилля та грабіж – значитимуть новий наїзд монгольських орд на нашу любу Україну...» [20].

\* збережено стиль і мову автора;

\*\* одна верста дорівнює 1.066,781 м.

### *Джерела та література:*

1. *Воропай О.* Мемуарна література / Олекса Воропай // Визвольний шлях (Лондон). – 1983. – Кн. 3. – Березень. – С. 374 – 377.

2. *Левицький В.* Останній акт трагедії Української Галицької Армії (УГА) (З моїх споминів про 2 курінь, 8 бригади, III корпусу, після його відвороту з Києва у вересні 1919 р.) / Володимир Левицький // Свобода (Джерзи Ситі). – 1932. – Ч. 239. – 13 жовтня. – С. 2.

3. *Левицький В.* Останній акт трагедії ... – Ч. 259. – 5 листопада. – С. 2.

4. *Левицький В.* Останній акт трагедії... – Ч. 260. – 7 листопада. – С. 2.

5. *Левицький В.* Останній акт трагедії... – Ч. 261. – 8 листопада. – С. 2.

6. *Левицький В.* Останній акт трагедії... – Ч. 262. – 9 листопада. – С. 2.

7. *Левицький В.* Останній акт трагедії... – Ч. 263. – 10 листопада. – С. 2.

8. *Левицький В.* В рядах армії Української Народньої Республіки (УНР) / Володимир Левицький // Свобода (Джерзи Ситі). – 1933. – Ч. 105. – 8 травня. – С. 2.

9. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 106. – 9 травня. – С. 2.

10. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 107. – 10 травня. – С. 2.

11. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 108. – 11 травня. – С. 2.
12. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 109. – 12 травня. – С. 2.
13. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 110. – 13 травня. – С. 2.
14. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 111. – 15 травня. – С. 2.
15. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 113. – 17 травня. – С. 2.
16. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 114. – 18 травня. – С. 2.
17. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 121. – 26 травня. – С. 2.
18. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 122. – 27 травня. – С. 2.
19. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 123. – 29 травня. – С. 3.
20. *Левицький В.* В рядах армії... – Ч. 124. – 31 травня. – С. 2.

*Сергій ЄСЮНІН*

## **МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗА СТАТИСТИЧНИМИ ТА АДРЕСНО- ДОВІДКОВИМИ ВИДАННЯМИ 1926 РОКУ**

*У статті зроблено огляд статистичних та довідкових матеріалів міста Могилева-Подільського на 1926 р. у його основних галузях: промисловості, торгівлі, кооперації, транспорту, комунального господарства, освіти, культурі, охороні здоров'я тощо. Подані статистичні відомості по населенню, кількості будівель, цінах на товари тощо.*

**Ключові слова:** *Могилів-Подільський, Могилевська округа, населення, промисловість, торгівля, кооперація, транспорт, освіта, культура, охорона здоров'я.*

Одним із найбільш інформативних джерел регіональної історії є статистичні та адресно-довідкові видання. Традиція подібних видань була закладена ще у середині 1830-х рр., коли у різних регіонах Російської імперії здебільше місцеві-



ми статистичними комітетами, іноді офіційними установами та органами внутрішніх справ почали видаватися різноманітні «Памятные книжки», «Адрес-календари», «Обзоры», статистичні збірники. Зміст статистичних та адресно-довідкових видань у різних регіонах мали свої особливості. Як правило, вони включали в себе адресні відомості (перелік центральних і місцевих урядових і громадських установ з їх особовим складом), адміністративний довідник (відомості про адміністративний поділ, державні установи, промислові та торговельні підприємства, лікарні та аптеки, навчальні заклади, бібліотеки та друкарні, списки населених місць тощо), статистичні відомості (статистичні дані з різних галузей господарювання), іноді календарі, аналітичні та краєзнавчі статті.

В роки революційних потрясінь 1917 – 1921 рр. подібні видання фактично припинили видавати. Але, після становлення нових радянських органів влади подібні видання були відновлені.

В радянській Україні спроби перші видавати статистичну та адресно-довідкову літературу зустрічаємо у 1922 – 1923 рр. Спочатку то були видання всеукраїнського та губернських рівнів, після того з'явилися видання по окремих містах та округах. Зокрема, у листопаді 1925 р. Рада народних комісарів України у зв'язку з останньою адміністративною реформою доручила Центральному статистичному управлінню України (ЦСУ) скласти статистичні описи округ. Після обробки статистичних даних 1925 р. ЦСУ підготувало до друку «Матеріали для опису округ УСРР» по більшості округам. Отже, у першій половині 1926 р. світ побачили 20 статистичних збірників, серед яких «Могилівська округа» [3].

Збірник «Могилівська округа. Матеріали до опису округ УСРР» має 46 сторінок, містить 11 розділів, в яких у формі таблиць подають різноманітну статистику та охоплюють всі основні галузі народного господарства округу. Окремо пода-

не пояснення до таблиць. Видання підготовлене Центральним статистичним управлінням України (м. Харків), віддруковано після травня 1926 р.

Зробимо огляд збірника, виокремивши статистику по місту Могилеву. Доповнимо її відомостями із адресно-довідкової книги «Вся Україна на 1926/27 год» [1], яку видало видавництво «Український економіст» (м. Харків) та адресно-довідкової книги «Вся Україна и АМССР на 1926 год» [2] видавництва Українського Червоного Хреста (м. Одеса). Зазначимо, що це були перші видання такого типу, де по кожному округу України подана широка адресна інформація про установи, заклади, підприємства. Адже попередні та інші видання адресно-довідкових книг у радянській Україні (у 1923 році харківського видавництва «Укрвоздухпуть», у 1925 р. вже згаданого одеського видавництва Українського Червоного Хреста) давали адресну інформацію по округах неповну та лише про державні заклади і установи.

У зазначених виданнях вказано, що місто Могилів-Подільський на початок 1926 р. є адміністративним центром Могилів-Подільської округи, яка складається з 14 районів. Принагідно зазначимо, що округа була утворена 7.03.1923 р. [4]. На 01.01.1926 р. площа округи 4752,4 кв. версти, населення – 532411 жителів. Сільрад – 238, всіх населених пунктів – 716, у т. ч. таких, що мають 1 двір – 252, від 2 до 25 дворів – 137, від 26 до 50 – 28, від 51 до 100 – 31, від 101 до 300 – 127, понад 300 – 137. Населених пунктів міського типу в окрузі – 4 (одне місто – Могилів, три поселення міського типу – Бар, Шаргород, Ямпіль) [3, с. 1]. Є відомості про площу і населення всіх районів: Бабчинецький (309,4 кв. версти / 34870 мешканців / 12 сільрад), Барський (350,6 / 45382 / 25), Джуринський (278,0 / 27329 / 11), Копайгородський (278,8 / 32168 / 17), Лучинецький (378,0 / 37653 / 15), Могилівський (276,7 / 34264 / 21), Мурафський (275,8 / 29003 / 12), Муровано-Куриловецький (329,6 / 36993 / 18), Станиславчицький

(280,0 / 32034 / 14), Чернівецький (283,0 / 35956 / 12), Шаргородський (301,4 / 31739 / 15), Ялтушковський (377,3 / 33109 / 13), Ямпільський (674,2 / 66717 / 24), Яришівський (335,4 / 34896 / 18). Площа міста Могилева – 24,2 кв. версти, населення – 20457 мешканців [2, с. 551 – 552; 3, с. 2].

У місті Могилеві розміщувались окружні державні, партійні, профспілкові та інші установи та організації. Головою Могилівського окружного виконавчого комітету (окрвиконкому) був Макаров Кузьма Микитович, заступниками – Бочок М. Т. та Бабій О. Д., секретарем президії окрвиконкому – Заставний Я. О. Той же Макаров К. М. був головою міської ради, секретарем – Шевчук Н. М. Окрвиконком та міська рада розміщувалось у адміністративній будівлі на вул. Мельника, 24. У цій саме будівлі перебувала більшість інших державних установ: Окрплан (голова – Бочок М. Т.), Окружна інспектура охорони здоров'я (інспектор – Мішура М. С.) Окркомнезам (голова – Скорук С. М.), Окружна рада фізкультури (секретар – Целинський М. П.), Окркооперком (голова – Бабій О. Д.) та ін. Окрпартком КП(б)У (секретар – Ногатович Я. Г.) та окружний комітет ЛКСМУ (секретар – Гершунін М. Є.) розміщувались за адресою вул. Леніна, 16. Окружне бюро профспілок (голова – Шнейдеров А. С.) та галузеві відділи (цукровиків, харчовиків, транспортників, швейників, друкарів, комунальників, радторгслужбовців, сільгоспробітників та ін.) розміщувались у т. зв. «Дворце Труда» (вул. Мельника, 23), Окружний адміністративний відділ (начальник – Луканенко Ю. Д.) розміщувався на вул. Троцького, 8. За цією ж адресою вказане окружне управління міліції та розшуку (начальник – Седушевський Г. Л., заступник по міліції – Безсонов В. А., заступник з розшуку – Фельдман П. Є.) та відділ ЗАГС (зав. – Караваєв). У одній будівлі по вул. Леніна, 34 розміщувались окружний суд (голова – Майоров А. Н.), окружна колегія захисників (голова – Мішура М. С., заступник – Лернер І. Ш.) та окружна прокуратура.

Але остання, так само як і деякі установи силових структур (окружний військкомат, окружний відділ ДПУ) відомостей про співробітників не надали. Серед інших важливих для міста установ: окружне статистичне бюро (вул. Леніна, 41, зав. – Доготар І. П.), окрфінвідділ (вул. Мельника, 17, зав. – Каргін Х. К.), державна нотаріальна контора (вул. Мельника, 18, нотаріус – Ласький Г. В.), районна митниця (вул. Полтавська, 63, зав. – Ящук С. Т.), лісоуправління (вул. Пушкінська, 5, зав. – Кольбе Б. В.) та ін. [1, ч. III, с. 669 – 674; 2, с. 552 – 554].

Статистика стосовно населення міста вказує, що на 01.01.1926 р. у Могилеві мешкало 20457 осіб (9660 чоловіків та 10797 жінки), з них євреїв було 47,12 %, українців – 34,58 %, росіян – 14,55 %, поляків – 2,76 %, молдован – 0,30 %, білорусів – 0,20 %, вірмен – 0,15 %, німців – 0,09 %, інших – 0,25 %. Самодіяльного населення у Могилеві було 31,38 %, яке за соціальним складом поділялось наступним чином: робітники – 30,20 %, службовці – 22,30 %, господарі – 27,87 %, інші – 19,63 %. За галузями праці самодіяльне населення міста поділялось: ремісничя і кустарна промисловість – 42,89 %, державна служба – 25,61 %, торгівля і трактирний промисел – 11,67 %, сільське господарство – 8,34 %, залізничний транспорт – 2,71 %, фабрично-заводська промисловість – 2,09 %, інший транспорт – 1,02 %, інші – 5,67 %. Для порівняння динаміки зміни населення вказано, що у 1923 р. у Могилеві було 19645 мешканців [3, с. 2].

Статистика галузі освіти свідчить, що на кінець 1925 р. у Могилеві діяло 16 закладів освіти – дитячий городок, 12 трудових шкіл, 3 професійних школи [3, с. 3].

Дошкільну освіту надавав т.зв. «Дитячий городок» – у ньому було 25 педагогів та 525 вихованців [3, с. 3].

У 12 трудових школах працював 81 вчитель, навчалось 2506 дітей. Школи поділялись на чотирирічні – 6 (21 вчитель, 673 учня, з яких 315 дівчат) та семирічні – 6 (60 вчи-

телів, 1833 учня, з яких 965 дівчат [3, с. 3]. Натомість, у адресно-довідковій книзі «Вся Украина на 1926/27 год» вміщені адреси і прізвища очільників лише 11 шкіл: № 1 – вул. Леніна, 44, зав. – Фурман О. П., № 2 – вул. Пушкінська, 33, зав. – Земляков Я. Г., № 3 – вул. Пушкінська, 33, зав. – Шеркер Б., № 4 – вул. Виноградна, 8, зав. – Ткач С. І., № 5 – вул. Селянина, 11, зав. – Годзишевська М., № 6 – пр. Жовтневої революції, 66, зав. – Сопельнюк Д., № 7 – вул. Селянина, 33, зав. – Добринін К. К., № 8 – вул. Пушкінська, 33, зав. – Іванов А., № 9 – вул. Леніна, 44, зав. – Лосятинська Н. М., № 10 – вул. Селянина, 33, зав. – Брук Б. І., № 11 – вул. Виноградна, 8, зав. – Коліхман М. [1, ч. III, с. 675].

Професійна освіта складалась з трьох закладів: педагогічного технікуму (вул. Леніна, 48, учнів – 135, педперсоналу – 13, зав. – Балицький М. А.), електротехнічної школи (вул. Леніна, 59, учнів – 159, педперсоналу – 16, зав. – Домоницький П. А.) та агрономічної школи (вул. Садова, 16, учнів – 83, педперсоналу – 7, зав. – Постоюк А. В.). Всі вони були відкриті у 1921 р., мали трирічний термін навчання [1, ч. III, с. 675; 3, с. 3].

Додамо, що у 1926 р. була відкрита ще одна профшкола – торгово-промислова, яка на грудень 1927 р. мала 129 учнів, 9 працівників педперсоналу, завідувач – Ласько Е. О., адреса – вул. Ермана, 86.

Окрему групу складали т. зв. установи політичної освіти, до яких віднесли: 5 бібліотек (загальний фонд 16437 книжок), 4 клуби, 1 сільбудинок, 2 кінотеатри, театр, 3 драмгуртки, 7 пунктів ліквідації неписьменності [3, с. 4]. Серед книгозбірень найбільшою була центральна бібліотека (вул. Леніна, 42, завідувач – Корценштейн М. І.). Головні заклади культури: театр імені Луначарського – вул. Леніна, 42, державний кінотеатр «Червоний Прапор» (зав. – Золотовський І. К.) – вул. Мельника, 2, Центральний робочий клуб (зав. – Крилова В. Г.) – вул. Мельника, 21, клуб ЛКСМУ (зав. – Гаєвський),

клуб юних піонерів – вул. Мельника, 15. Цікаво, що у статистичному збірнику у Могилеві не зазначено жодного музею, проте, у адресно-довідковій книзі «Вся Україна на 1926/27 год» вказано про існування авіаційного музею – без адреси та інших відомостей [1, ч. III, с. 676 – 677; 3, с. 4].

Зазначені деякі громадські організації, що діяли у місті: окружна рада Всеукраїнського союзу мисливців і рибалок (ВУСОР), окружний відділ «Аерохіму», окружне управління Червоного Хреста, окружний відділ товариства «Геть неписьменність» [1, ч. III, с. 676].

Статистика галузі охорони здоров'я зафіксувала у Могилеві на 30.09.1925 р. наступні заклади: окружна радянська лікарня на 39 ліжок (вул. Полтавська) та окружна робоча поліклініка (вул. Леніна, 58), в яких працювало лікарів – 15, стоматологів – 3, повитух – 2, іншого персоналу – 34. Серед показників діяльність установ охорони здоров'я за 1924-25 бюджетний рік вказано, що на лікуванні в лікарні перебувало 1258 хворих, з яких 57 померло [1, ч. III, с. 675; 3, с. 5 – 7].

Крім того у місті діяла мережа санітарно-профілактичних закладів: окружна консультація для немовлят (вул. Леніна, 58), вендиспансер, тубдиспансер, хіміко-бактеріологічна лабораторія (всі – вул. Ермана, 52), дезінфекційна і малярійна станції, дитячі ясла (вул. Леніна, 58), дитячий будинок (вул. Ермана, 80), а також установи Охматдиту, Оздоровдиту та санітарного лікаря, Будинок санпросвіти (вул. Мельника, 14). Мережа аптек включала чотири заклади: 1-ша держаптека (вул. Мельника, 21), 2-га держаптека (вул. Мельника, 47), 3-тя держаптека (вул. Жовтневої революції), робітничка аптека (робмеда, вул. Леніна, 19). У місті діяло окружне аптекоуправління (вул. Мельника, 4, зав. – Ройтенбург М. Б.), яке мало склад медичних препаратів та магазин санітарії і гігієни [1, ч. III, с. 675, 683; 3, с. 5 – 7].

Статистика комунального господарства вказує, що фонд міської землі у гектарах складає 3236,1, з якої під: будівлями

– 586,9, вулицями і майданами – 80,9, парками, скверами і бульварами – 13,7, городами, садками, вигонами та іншими господарськими угіддями – 1584,9, водяними просторами – 109,0, пустками і ярами – 500,3, кладовищами – 21,8, іншими – 338,6 [3, с. 8].

Цікавими є відомості про міські володіння і будівлі. За переписом 1923 р. кількість забудованих землеволодінь – 2690 (з них 554 – націоналізованих), кількість всіх житлових будівель – 3255 (з них мурованих – 1627, під вогнетривкою покрівлею – 1646), нежитлових будівель – 2217. Кімнат у всіх житлових будівлях було 8712, кухонь – 3427. Площа всіх житлових кімнат 90243 кв. м (житлова площа на мешканця – 4,5 кв. м). Окремо наведені дані по націоналізованому житловому фонду міста на 01.10.1925 р., з яких видно що кількість націоналізованих житлових будівель нараховувалось 503, з яких 87 були закріплені за державними, партійними і профспілковими установами, 239 за комунальним відділом, 177 здавалось у оренду [3, с. 8].

Із іншої статистики комунального господарства: у місті 95 вулиць та провулків загальною довжиною 53,6 км (з них 37,6 км забруковані), 4 майдани загальною площею 1,4 га (з них 0,9 га забруковані), на вулицях 50 електричних дугових ліхтарів. Діяли: комунальна пожежна команда (24 особового складу, 10 коней, 3 помпи), міська електростанція (потужність 165 кВт), водогін (довжина вуличної мережі 11,2 км, 373 підключених володінь, 5 водорозборів), комунальна лазня, комунальна бійня (за рік забито 8190 голів худоби) [3, с. 8 – 9].

Статистичні дані по промисловості подані станом на жовтень 1925 р. і виокремлюють групу підприємств великої (цензової) промисловості. У Могилеві до неї віднесено 13 підприємств, з яких 5 було віддано в оренду приватним особам, а 8 перебували у державній власності. Що цікаво, по-

ловина державних підприємств були недіючими – див. Табл. 1 [складено за 3, с. 23 – 25].

Табл. 1: Великі (цензові) підприємства м. Могилева на 01.10.1925 р.

Назва	Власність	Оренда /власник	Колишня власність	Робітників	Двигунів	Продукції на рік /тис. крб.
розробки вапняку	держ.	Міськ-промоб'єднання	Приватних осіб	112	-	204,3
Чавуно-ливарний завод «Відродження»	держ.	Окр-місьцгосп	Зельнер	32	2	21,5
Лісо-пилний завод (тартак)	держ.	Окр-місьцгосп	Мейліх-зон	-	1	Недіючий
млин і круподерня	держ.	Окр-місьцгосп	Койфман	-	1	Недіючий
млин № 34	Приват.	Перше борошно мельне товариство Ленер, Ліфшиць і К°	Мейліх-зон	16	1	279,2
Спиртовий склад	держ.	Укрдерж-спирт	Міністерство фінансів	-	2	Недіючий
броварня	держ.	Окр-місьцгосп	Елькінд	-	1	Недіюча
броварня	Приват.	Шейн-гарц	Нікельш-пург	?	1	16,7



Солодовий завод	Приват.	Ротенберг, Поверман і Дац	Нікельшпург	?	1	57,1
Шкіряний завод	Приват.	артіль кустарів «Енергія»	Фішман	7	-	121,6
Майстерня цигаркового паперу	Приват.	?	Шафирович	1	-	4,2
Електростанція	держ.	Окрмісьцгосп	Вольвовський	14	3	35,6
друкарня	держ.	Окрмісьцгосп	Кваша і К <sup>о</sup>	23	-	24,7

До великих (цензових) не були внесені ряд підприємств. Серед них, наприклад, три шкіряних заводи: в оренді Торчинського (річне виробництво до 1200 шкір); в оренді Ройтберга (річне виробництво до 1440 шкір); в оренді артілі кустарів «Виделка шкір» (річне виробництво до 1440 шкір) [1, ч. IV, с. 211].

Довжина залізничних шляхів у Могилівській окрузі – 140 км, станцій – 11. Одна із них – станція Могилів-Подільський – у 1924 р. прийняла 611 тис. пудів вантажів, відвантажила 524 тис. пудів. Переважали хлібні вантажі (завезено 60 тис. пудів, вивезено 245 тис. пудів), кам'яне вугілля (завезено 139 тис. пудів), сіль (завезено 124 тис. пудів, вивезено 8,1 тис. пудів) [3, с. 30 – 31]. Зазначимо, що за вантажообігом станція Могилів-Подільський поступалась станціям Сулятицька, Котужани та Бар, всі інші перевершувала.

Цікаві відомості про ціни в місті Могилеві в 1924 – 1925 рр. Зокрема, на 01.10.1924 / 01.10.1925 були наступні ціни (у копійках): жито (пуд) – 80/140, житяне борошно (пуд) – 100/155, пшениця (пуд) – 140/195, пшеничне борошно (пуд) – 400/280, житній хліб (фунт) – 4/4, овес (пуд) – 140/140, греч-

ка (пуд) – 110/120, пшоно (фунт) – 7/7, картопля (пуд) – 45/55, сало (фунт) – 30/40, олія (фунт) – 20/26, молоко (літр) – 9,6/8, масло (фунт) – 65/70, яйця (дес.) – 25/34, яловичина (фунт) – 12/15, свинина (фунт) – 20/23, оселедці (фунт) – 17/12, цукор-пісок (фунт) – 27/25, сіль (фунт) – 3,5/2,5, сірники (дес.) – 16/15, мило (фунт) – 21/17, цигарки (20 шт.) – 12/10, ситець (метр) – 56/52, сукно грубе (метр) – 915/915, чоботи (пара) – 1400/1200, гас (фунт) – 6/5 [3, с. 36]. Для того, аби зорієнтуватись у купівельній спроможності городян, наведемо середньомісячної зарплати службовців та працівників державного сектору (на травень 1925 р.): фінансових установ – 65,2 крб., працівники торгівлі – 52,6 крб., службовці адміністративних установ – 36,3 крб., працівники охорони здоров'я – 25,6 крб., освіти – 24,5 крб., культури – 17,1 крб. [розрахунки автора за 3, с. 33].

Статистика галузі торгівлі 1924 – 1925 рр. зафіксувала у Могилеві 381 торгівельний заклад II – V розряду (обіг 1995,988 тис. крб.), з них 15 державних (обіг 336,693 тис. крб.), 23 кооперативних (обіг 523,038 тис. крб.) та 298 приватних (обіг 1136,257 тис. крб.). До того ж, у місті було зареєстровано 45 торговців I розряду. Торгівельних закладів найбільшого, V розряду, було усього вісім. IV розряд мали 9 закладів, III розряд – 124 торгівельних, II – 195 [3, с. 37]. У місті діяла Товарна біржа (голова – Фішман Л. С.), торгівельне відділення «Нафтосиндикату» (вул. Вокзальна, 4, зав. – Лейких М. І.), відділення міськторгу (вул. Троцького, 3), «Цукротресту» (Червона площа), «Росавстрторгу» (пров. Стависький, 39), «Хлібопродукту» (вул. Леніна, 22), акціонерного товариства «Еге-Експорту» (вул. Мало-Грецька, 4). Найбільшим торгівельним закладом міста був універсальний магазин Церобкоопу (вул. Мельника, 23), який мав IV розряд, торгував галантерейними товарами, мануфактурою, взуттям, посудом, продовольчими товарами тощо, діяла при магазині їдальня та буфет. Два універсальних магазини IV та III

розряду мав кооператив «Об'єднання» (вул. Рибна, 28 та 43) [1, ч. III, с. 679 – 683].

Низова кооперативна мережа м. Могилева на 01.10.1925 року включала 23 кооперативні установи: споживче товариство (Центральний робочий кооператив або «ЦРК», вул. Мельника, 31, голова – Маламуд Є. Б.), 15 кустарно-промислових кооперативи, 4 сільськогосподарських товариства, 3 інвалідних кооперативи [2, с. 553; 3, с. 41 – 42]. Більшість кооперативів міста та округи були об'єднані у три потужні спілки (союзи). Найпотужніший – Могилівський районний союз споживчих товариств («Райсоюз», вул. Селянина, 8, голова – Вітенко А. Л.). Створений 21.05.1924 р., об'єднував 157 товариств і кооперативів, мав 18351 членів. Діяльність: торгівля товарами широкого вжитку і освітлювальне-мастильними матеріалами, основний капітал союзу – 6162 крб., оборотний – 35350 крб. Мав 2 склади у Могилеві, 2 бази у Бару та Мурафі, магазин у Ямполі, представництво у Києві [1, ч. V, с. 141 – 148; 3, с. 41 – 42]. Могилівський окружний сільськогосподарський союз кооперативів («Окргосподарсоюз», вул. Леніна, 32, голова – Лютий Є. І.). Створений 01.02.1922 р., об'єднував 167 кооперативів, товариств, комун і артілей, мав 16582 членів. Діяльність: постачання сільгосптехніки, збут сільгосппродукції, основний капітал союзу – 1336 крб., оборотний – 10091 крб. Мав склади і магазин у Могилеві та Бару [1, ч. V, с. 456 – 463; 3, с. 41 – 42]. Округове об'єднання інвалідів («Окрико», вул. Балабана, 12), створене 25.07.1923 р., об'єднувало 10 кооперативів, мало 100 членів [3, с. 41 – 42].

У Могилеві на 01.10.1925 р. діяли наступні фінансово-кредитні установи: відділення Держбанку (вул. Леніна, 39, управляючий – Кривов'язов Ш. М.), агентство «Українбанк» (вул. Мельника, 27, зав. – Вітенко А. Л.), державна ощадна каса (вул. Мельника), товариство взаємного кредиту (вул. Мельника, 13, голова – Крейман І. З.), 1-ше Могилівське по-

зичково-ощадне промислове кооперативне товариство (вул. Леніна, 22, голова – Ляско І. І.). На вул. Ермана, 7 розміщувалась окружна контора «Укрдержстраху» (зав. – Оріонов М. А.) [1, ч. III, с. 677; 2, с. 554].

Серед установ зв'язку у місті діяла окружна поштово-телеграфна контора (вул. Леніна, 47), центральна телефонна станція (вул. Вірменська, 18, зав. – Амброжей Ю. А.) [1, ч. III, с. 675].

Є відомості, що у Могилеві діяло відділення газети «Вісті» ВУЦВК (вул. Мельника, 25). Також у місті було відділення Держвидаву України (вул. Мельника, 18, зав. – Дувидзон У. Я.), що займалось книжковою торгівлею; окружне відділення експедиції друку, яке займалось розповсюдженням преси (вул. Мельника, 20, зав. – Траубе З. І.), [1, ч. III, с. 676; 2, с. 554].

Таким чином, для дослідників історії міста Могилева-Подільського оглянуті статистичні та адресно-довідкові джерела містять вичерпну інформацію про соціально-економічний стан міста на 1926 р. Цей рік цікавий тим, що Могилів-Подільський увійшов у нього в статусі окружного центру, у місті відбулось повне відновлення економіки та міського господарства після війн та революцій 1917 – 1921 рр., а серед городян, які успішно пристосувались до умов нової економічної політики, народилася нова верства підприємців.

### *Джерела та література:*

1. Вся Украина на 1926/27 год. Адресно-справочная книга [Год издания 1-й]. – Харьков: Украинский экономист, 1927. – В 5-ти частях.
2. Вся Украина и АМССР на 1926 год. Адресная и справочная книга. – Одесса: Издание Украинского Красного Креста, 1926. – 768 с.
3. Могилівська округа. Матеріали до опису округ УСРР. – Харків: Центральне статистичне управління України, 1926. – 46 с.
4. Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України за 1923 рік. Відділ перший. – Ч. 18 – 19. – арт. 311 «Про адміністративно-територіальний поділ Поділля».

*Анатолій ВОЙНАРОВСЬКИЙ,  
Василь ЧЕРНЯК*

## СТОРІНКАМИ «БЮЛЕТЕНЯ МОГИЛІВЩИНИ»

Перша половина 20-х рр. ХХ ст. характеризувалася значними змінами в адміністративно-територіальному устрої українських земель. Постанова ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії» ліквідувала повіти, натомість було утворено 6 округ (округів), серед яких і Могилів-Подільську. Округа існувала сім років. Згідно постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 13 червня 1930 року її територія була приєднана до Вінницької округи [1, с. 20, 22]. Окружним центром став Могилів-Подільський. За даними на 1 жовтня 1925 року, її територію складала 14 районів та 227 сільських рад. Населення становило 532 тис. осіб [2, с. 16].

3 грудня 1926 року Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет видавав свій друкований орган, який мав спочатку назву «Бюлетень», а з 1927 року – «Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини» (друкувався у Могилів-Подільській державній друкарні). У Державному архіві Вінницької області зберігається більша частина номерів видання, який видавався до ліквідації Могилівської округи. Перший номер «Бюлетеня» датований груднем 1926 року, останній (№ 37) – січнем 1930 року. Відсутні №№ 3, 4, 34, 36.

У першому номері «Бюлетеня» редакційна колегія помістила звернення до громадськості (наводимо із збереженням орфографії):

«ВІД РЕДКОЛЕГІЇ. Виход першого номера бюлетеню значно запізнився по цілій низці технічних причин.

В майбутньому бюлетень буде виходити регулярно двічі на місяць.

Випуск слідуєчого номера передбачається зробити до 1-го Січня і присвятити справі перевиборів Рад. Установам, організаціям матеріяли (статті, обіжники, дописи і т. и.) надіслати для № 2 бюлетеня до 22-го грудня. (Окрвиконком, – Оргінстр).

Весь матеріял надсилати українською мовою, бо перекладами редколегія не займається. Після переведення цілої низки заходів по поліпшенню стану друкарні розмір бюлетеня буде збільшено.

Редколегія звертається до Райвиконкомів, сільрад, Кооперативних і Громадських Організацій з проханням прийняти участь у роботі по виданню бюлетеню, надсилаючи дописи про роботу, зауваження і т. и.

Бюлетень буде також давати всі потрібні РВК і Сільрадам юридичного характеру поради.

Наявність друкарських помилок в цьому числі бюлетеню з'ясовується технічного характеру причинами, котрі в майбутньому будуть усунені. *Редколегія*» [3].

В наступних номерах «Бюлетеня» друкувалися різноманітні матеріяли, які стосувалися соціально-економічного, культурного життя Могилівщини, статистичні дані, протоколи засідань Окрвиконкому, юридичні документи тощо.

Матеріяли «Бюлетеня» цікаві для істориків і краєзнавців. На сторінках видання публікували матеріяли з геології Могилівщини відомий краєзнавець О. Кривицький [4, с. 46 – 48] та геолога Р. Виржиковський [5, с. 9 – 13]. Тут містяться цікаві матеріяли з історії освіти Могилівщини. Так, у матеріялі «Попередні підсумки шкільного перепису на Могилівщині» [6, с. 43 – 45] йдеться про підготовку, проведення та попередні результати Всесоюзного шкільного перепису 15 грудня 1927 року у Могилівській окрузі, який проводився відповідно до постанови ВЦВК та РНК СРСР від 10 серпня

1927 року. Автор дає коротку історичну довідку про шкільні переписи у Російській імперії та звертає увагу на те, що перепис вперше надав фактичні дані про стан освітніх закладів на Могилівщині, оскільки попередні переписи (1920 та 1922 років) проводилися у вкрай важких умовах і не охопили всієї освітньої мережі. Підготовка до перепису включала створення при Окрстатбюро Комісії сприяння шкільному перепису, поділ округи на 15 інструкторських дільниць, підготовку інструкторів тощо. Вчителі, задіяні у переписі, відповідно до розпорядження Наркомосвіти, отримували додаткову двотижневу відпустку влітку 1928 року. Перепис показав, що на Могилівщині станом на 17 грудня 1927 року діяло 345 установ Соцвиху, у яких навчалося 38477 учнів. У переважній більшості шкіл навчання велося українською мовою (307 шкіл, 34465 учнів). Також діяли школи, у яких викладання велося російською (3 школи, 487 учнів), єврейською (26 шкіл, 2888 учнів), польською (7 шкіл, 359 учнів) мовами. У одній школі (159 учнів) викладання велося російською, українською та польською мовами. У матеріалі наводяться ставки місячної заробітної платні педагогів. Так, завідувач 4-х річної школи отримував 43 карбованці, вчитель – 40 крб., завідувач семирічної школи – 50 крб., вчитель – від 40 до 43 крб., завідувач профшколою – 80 крб. [6, с. 43 – 45].

Дослідників історії освіти зацікавить «Порядок прийому дітей до трудшкіл Могилівщини» [7, с. 38 – 39]. Наведемо кілька цікавих пунктів цих правил.

«1. Всі громадяне, що їх дітям на 1-ше вересня цього року буде 8 – 9 років, повинні не пізніше 31-го серпня записати до школи цих дітей на підставі декрету про загальне обов'язкове навчання від 5 серпня 1925 року. В разі, коли батьки цього не виконують, їх буде притягнуто до судової відповідальности (ст. 75 КК)...

3. По постанові Раднаркому на вчителя повинна бути норма 40 учнів, але беручи на увагу умови Могилівщини, припускається на вчителя не більш 50 учнів...

6. До 2, 3, 4, 5, 6 та 7 групи приймаються: а) в першу чергу діти червоноармійців, членів КНС, всієї бідноти та середняків, членів профспілок і пенсіонерів Страхаки; б) в другу чергу приймаються діти останнього населення...

15. До 1-го жовтня належить перевести медичний огляд усіх учнів. Наколи в деяких дітей лікар знайде хворобу, що перешкоджатиме спільному життю з товаришами, то таких учнів шкільрада звільняє зі школи на термін, що вкаже лікар».

Документ підписали: заступник голови Окрвиконкому Іванов, завідувачий Окрінспектурою НО Бочок, секретар Богатська [7, с. 38 – 39].

Дослідників зацікавить обов'язкова постанова № 140 від 22 листопада 1926 року «Про єдиний державний архівний фонд». У ній, зокрема, йдеться про те, що всі справи, документи, листування ліквідованих та діючих на території Могилева та округи урядових і громадських установ становлять Єдиний Державний Архівний фонд, керівництво яким здійснює Округове Архівне Управління. Пункт 4 Постанови містить наступне: «Виявлені на базарах, в крамницях та магазинах папери зі слідами архівного походження, як з вказівками в заголовку їх чи тексті документа, які встановлюють походження документа від тієї чи другої установи, наприклад – «Земська управа, Поліцейське Управління і т. інш.», з відтисками штампів, печаток та адресою, резолюціями на документі і так. інш., рисунками та планами, особливо коли вони (документи) мають вигляд оброшюрованих справ, належать негайному вилученню» [8, с. 27]. У 1928 році на сторінках «Бюлетеня» були зроблені попередні підсумки роботи щодо збереження архівної спадщини у статті завідуючого окружним архівом Зінзюка «Археогра-



фічна робота на Могилівщині» [9, с. 13 – 15]. У ній він констатує, що «...Період, коли доводилося прямо рятувати архівні матеріали, вже минув. Не виявлених архівних матеріалів залишилося вже порівняно мало. За попередніми підрахунками, за декілька минулих років сконцентровано в архівосховищах близько 10000 окремих архівних фондів... Тепер... повинні приділити більшу увагу археографічній роботі щодо описування та видавання архівних матеріалів...» [9, с. 13 – 15]. До речі, зауваження щодо видання архівних матеріалів залишається актуальним і сьогодні.

Музейне будівництво в Могилівській окрузі представлено публікаціями О. Іванова та М. Сумного. Так, М. Сумний у критично-сатиричному дописі «Про музей» пише:

«Вже три роки в Могильові думаємо відкрити музей. Округовий музей! В Тульчині, у наших сусідів і музей є і краєзнавче Т-во працює, а в нас... музей «організовується».

Бачте все є, а кімнати не має. Кого не спитаєте: – Не має кімнати і шафи...

Могилів трохи менший від такого міста як Москва і приміщення для музею знайти можна було б, але як кажуть обшукали весь центр міста: Мойку і Капцанівку і нічого не знайшли. Ніби-то на Озаринецькій горі було щось подібне для приміщення музею, але все ж, хоч Озаринецька гора і історичне місце, а музей округовий там трохи не зручно відкривати.

Щоб переконатися як стоїть у нас музейна справа треба зайти в секретаріат планкому. Біля столу відповідального секретаря, під столом, на шафі, коло шафи звалено, як сміття досить гарну мінералогічну колекцію... Етнографічний матеріал по окремих людях, пам'ятники старовини не охороняються і точного їх обліку не має...

Та й що казати – не має взагалі ніякої роботи. Бо... кімнати не має і шафи не має.

Озаринецький вчитель бігав «марафонським бігом» з Озаринець по музейним справам, але нічого окрім обіцянок не добився і вирішив роботу продовжувати у себе.

Як що й відкриється музей через кілька років, як знайдеться кімната і шафа, то першим експонатом туди треба покласти до нього зразкову Могилівську ліню.

А в нас і культурних сил! і педтехнікум і вчительство і профактиву є!

До вас культурні Могилівчане це таж відноситься, бо так довго чухати потилицю не годиться.

Ви хочте, що б до вас прийшли і спитали: – Петровичу! Будьте ласкаві ось вам кімната, ось шафа, ось гроші, і робіть...

Тай то ви, певно б, руки від потилиці не відірвали. *М. Сумний*» [10, с. 14]. Очевидно, справа зрушилася з місця, тому що на початку 1929 року у «Бюлетені» з'являється відозва Олександра Іванова (організатора музейного та краєзнавчого руху на Могилівщині) до громадян про підтримку новоствореного музею [11, с. 27].

Цікаві матеріали про соціально-економічний стан Могилівської округи, склад населення, адміністративно-територіальний устрій міститься у статті «Могилівська округа» [12, с. 16 – 18].

Стан розвитку торгівлі в регіоні висвітлено у статті Ф. Полінковського «Торгівля Могилівщини» [13, с. 14 – 16].

Один із пунктів «Витягу з протоколу № 36 засідання Президії Окружного Виконавчого Комітету Могилівщини» від 31 серпня 1927 року містить дані про розподіл 25 пожежних машин, наданих Окрдержстрахом, між районами округи. Пожежні машини були розподілені між районами наступним чином: Могилівський, Ямпільський, Бабчинецький, Джуринський, Барський, Ялтушківський, Копайгородський, Лучинецький, Мурованокуріловецький та Мурафський райони отримали по дві машини, а Чернівецький, Станіславчицький,

Шаргородський та Яришівський райони – по одній машині [14, с. 34]. Цим же документом затверджено проект обов'язкової постанови «Про встановлення розціночних одиниць ваги», відповідно до якої заборонялося кооперативним установам та приватним особам користуватися під час торгівлі такими мірами ваги, як фунт та пуд [14, с. 35].

З «Бюлетеня» можна дізнатися, що у період з 1 жовтня 1926 року по 1 жовтня 1927 року переглянули кіно по окрузі 87582 чоловіки, або близько 20 % населення [15, с. 15], у Могилеві-Подільському значна кількість громадян незаконно користувалася електричним світлом, за що було стягнуто 1000 крб. штрафу [15, с. 15] тощо.

Таким чином, «Бюлетень Могилівщини» є цікавим джерелом з історії Могилів-Подільського району у другої половини 20-х років ХХ ст. та повинен використовуватися істориками та краєзнавцями.

### *Джерела та література:*

1. *Петренко О. С.* Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / О. С. Петренко. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 56 с.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл – О. – 728 с.: іл.
3. Бюлетень / Могилів-Под. окружний виконавчий комітет. – 1926. – № 1. – Грудень.
4. *Кривицький О.* Про розчленування покладів сеномана на Могилівщині / О. Кривицький // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1928. – № 24. – Березень.
5. *Виржиковський Р.* Короткий попередній відчит про геолого-розвідкову працю на Могилівщині у літку 1927 р. / Р. Виржиковський // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1927. – № 16. – Вересень.
6. *Лівшиць Г.* Попередні підсумки шкільного перепису на Могилівщині / Г. Лівшиць // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1928. – № 24. – Березень.

7. Порядок прийому дітей до трудшкіл на Могилівщині // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1927. – № 16. – Вересень.

8. Бюлетень / Могилів-Под. окружний виконавчий комітет. – 1926. – № 1. – Грудень.

9. *Зінзюк*. Археографічна робота на Могилівщині / *Зінзюк* // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1928. – № 28. – Серпень.

10. *Сумний М.* Про музей / *М. Сумний* // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1928. – № 21. – Лютий.

11. *Іванов Ол.* Відозва до громадян Могилівщини / *Ол. Іванов* // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1929. – № 31 – 32. – Січень – Лютий.

12. *Лівшиць Г.* Могилівська округа (адм.-тер. склад на 1-е Січня 1928 р.) / *Г. Лівшиць* // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1928. – № 25. – Травень – Червень.

13. *Полінковський Ф.* Торгівля Могилівщини / *Ф. Полінковський* // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1927. – № 17. – Жовтень.

14. Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1927. – № 16. – Вересень.

15. По окрузі // Бюлетень округового виконавчого комітету Могилівщини. – 1927 – 1928. – № 19 – 20. – Грудень – Січень.

*Тетяна КАРОЄВА*

## **РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНзуРИ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ 1918 – 1941 РР. НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ОУНБ ІМ. К. А. ТІМІРЯЗЄВА**

Охорона державних і військових таємниць існувала завжди і в усіх країнах. Ключовим питанням було лише те, що саме вважати таємницею і хто має доступ до неї. Доволі часто держави вдавалися і вдаються до регулювання інформацій-

ного потоку з політичних, морально-етичних, релігійних мотивів тощо. У тоталітарних режимах це набуває особливо жорстких і формалізованих форм. Метою цією публікації є висвітлення розвитку радянської політичної цензури бібліотечних фондів в Україні 1918 – 1941 рр. на прикладі сучасної провідної бібліотеки Вінницької області – Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Головна увага приділяється формуванню фонду спеціального зберігання літератури – «спехрану».

На початок – кілька загальних зауважень. По-перше, у досліджуваній період Вінницька ОУНБ тривалий час виконувала функції публічної бібліотеки. Упродовж 1920 – 1930 рр. у Вінниці функціонувала наукова бібліотека – Вінницька філія Всенародної бібліотеки України при ВУАН. По-друге, перша практика застосування радянського законодавства щодо бібліотечної справи у Вінниці була реалізована у 1919 р. По-третє, перші радянські нормативні акти щодо цензури приймалися російськими владними структурами.

Хоча у програмі РСДРП 1903 р. більшовики проголошували необмежену свободу совісті, слова і друку, проте вже в першому своєму Декреті про пресу від 27 жовтня (9 листопада) 1917 р. запровадили заборону на друк видань, спрямованих проти революції та її рішень. Згідно з декретом, ця заборона мала тимчасовий характер і мала бути скасованою з настанням нормальних умов громадського життя [1, с. 24 – 25]. Зауважимо, що чекати цих «нормальних умов» довелося до 1991 р. На практиці цензурний тиск радянського уряду тільки посилювався: 21 червня 1918 р. побачило світ «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх творів друку», 23 грудня 1918 р. – «Положення про військову цензуру»; 21 травня 1919 р. офіційний орган уряду Держвидав отримав право контролювати видавничу діяльність всіх радянських установ [1]. Вважається, що нормативне оформлення цензури відбулося 6 червня 1922 р., коли за ініціативи Політбюро ЦК РКП (б) було створено головне управління зі

справ літератури і видавництв (Головліт). Це був закономірний крок у загальній лінії ідеологічної політики нової держави.

Паралельно ще з 1918 р. Народний комісаріат освіти РСФРР розпочав чистку фондів публічних і спеціальних бібліотек від «політично шкідливою і застарілої літератури». Так починалася політична цензура бібліотечних фондів. І на тих українських землях, куди приходила радянська влада, поступово налагоджували роботу з перегляду книжкових зібрань. У 1923 р. Головополітосвітою, що діяла при наркоматі освіти УСРР, було складено «Інструкцію про перегляд книг у складі бібліотек та вилучення контрреволюційної та антихудожньої літератури» [2]. Документ наказував вилучати «контрреволюційну і антихудожню літературу». Це були книги, що друкувалися будь-якими партіями, крім більшовицької, стара агітаційна література доби Української революції (1917 – 1920), а також друковані у дореволюційний період підручники і книги, що прославляли монархізм, церкву, тенденційні біографії державних і громадських діячів [3]. Цей реєстр «шкідливої та застарілої» літератури був офіційно надрукований і викликав досить неоднозначну реакцію різних суспільних верств, оскільки до нього потрапили імена найвідоміших світових класиків наукової й літературної думки. Хоча дію цього списку швидко припинили, проте відтоді подібні реєстри мали таємний характер.

Досі не виявлено окремого наказу про створення відділів спеціального зберігання у бібліотеках. Вочевидь, вони з'являлися поступово як результат численних розпоряджень Головліту. Наприклад, у Всенародній бібліотеці України при ВУАН (Київ), куди передавався 4-й примірник конфіскованих видань, такий відділ створили у 1923 р. [4, с. 162 – 165]. «Спецхран» створювався як один з інститутів укріплення нової влади та контролю за інформацією. Поповнення його фондів, як правило, здійснювалося трьома шляхами: книга-

ми, забороненими цензурою Головліту; виданнями з-за кордону (надісланими в бібліотеки або затриманими на кордоні), що потрапляють під цензурну заборону; книгами, які після чистки фондів бібліотек потрапили в списки забороненої літератури. Вони-то і становили більшу частину фондів «спецхрану». Згодом до них почали спрямовувати видання, на яких стояв гриф «Для службового користування», «Таємно», «Цілком таємно», «Розсилається за списком», ПРИМ № \_\_\_\_, «Продажу не підлягає», «Тільки для комсомольських організацій», «На правах рукопису» тощо.

У регіональних бібліотеках спочатку множилися закриті фонди, що існували під назвами «запасний фонд», «архів», «масам не давати» і були кроками на шляху створення «спецхрану» [5]. Перші роки на Поділлі практикували створення «архівних» фондів, що містили «контрреволюційну, релігійну та музейну літературу» [6, арк. 74 – 75]. Згодом у досліджуваній книгозбірні на книгах з'явилися написи «до дому не видавати» червоним чорнилом, а також відбиток штампу «П.Ц.Б./Ф.Ф./на дом не выдається» («Подольская центральная библиотека / фундаментальный фонд / на дом не выдається»).

Упродовж 1920-х рр. йшли «чистки» книжкових фондів публічних бібліотек (1922, 1923, 1924, 1926, 1929 рр.) від «сумнівної» літератури [7]. На Головліт УСРР було покладено функцію цензурування бібліотечних фондів. Визначальним етапом стала розробка Наркоматом освіти УСРР інструкції «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків, ринку» (1925), згідно з якою вилученню підлягали [8]:

- 1) релігійні твори, що містили елементи релігійної агітації та пропаганди, наприклад, релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо;

- 2) капітальні книги з історії філософії, релігійно-догматичні й богословські-філософські твори (наприклад, Володи-

мира Соловйова, Василя Великого, Іоанна Златоуста та ін.) залишалися в одному примірнику;

3) видання з питань філософії, психології, етики, присвячені окультним наукам, спіритизму, теософії, а також книги з хіромантії, магії, сонники тощо;

4) література, видана царською владою для народу різними урядовими установами, церковними й чорносотенними патріотичними організаціями, такими як партія «монархістів», «октябристів», «Союз русского народа», «Союз Михаїла Архангела»; друкарнями Троїцької та Києво-Печерської лаври, видавництвами Кашенка, Крушевана, «Юная Россия» тощо; «Постоянной комиссией народных чтений для фабрично-заводских рабочих»; видання Синоду, серії «Солдатского чтения»;

5) матеріали «шовіністичного характеру», що побачили світ за часів Центральної Ради, Гетьманщини та інших «контрреволюційних урядів»; білоемігрантська література;

6) агітаційні брошури проти комуністичного руху, більшовиків, які виходили під час війни 1914 – 1917 рр. та брошури меншовицького, кадетського, анархічного, есерівського напрямів, зорієнтовані проти пролетарської революції;

7) видання, що пропагували «буржуазний капіталістичний устрій, ідеї феодалізму» (твори Суворова, Шульгіна, Мещерського), а також популярна література, що видавалася до жовтневої революції та за своїм змістом суперечила завданням радянського економічного будівництва (наприклад, «Кооперативное движение в России» Прокоповича);

8) документи антисемітського характеру;

9) застарілі юридичні довідники, збірники та виклади не діючих законів царського та Тимчасового урядів;

10) педагогічні видання про виховання в дусі основ старого ладу (релігійність, монархізм, націоналістичний патріотизм, мілітаризм, «жадоба до знатності та багатства»); старі підручники з усіх галузей знань;



11) природознавча література (підручники, видані протягом XIX ст.);

12) наукові твори, в яких розглядалися питання науки та релігії, критично висвітлювалися засади дарвінізму та матеріалізму;

13) видані за царських часів історичні матеріали, що підносили монархізм, царську династію та міністрів, церкву, війни; твори біографічного характеру, присвячені державним, суспільним діячам дореволюційного періоду, діяльність яких спрямовувалася проти інтересів трудящих;

14) белетристика та дитяча література, що своїм загальним змістом «збуджують і розвивають низькі, тваринні й антисоціальні почуття, нав'язують шкідливий ідейний зміст»;

15) «фахово-шкідницькі» видання».

Саме на основі цієї інструкції і почала формуватися стала система «спецхранів» публічних бібліотек після 1925 р. Тоді ж було прийнято «Положення про спецхран у бібліотеці». Згідно з ним два примірники вилученого видання зберігалися в центральній губернській (повітовій) бібліотеці у запертих шафах і видавалися виключно для наукової та літературної роботи. На всі ці книги мав бути складений каталог. Решта книг знищувалася. Згаданими документами радянська держава визнала самий факт існування «спецхрану» у бібліотеках.

Хоча ці відділи мали бути сформованими до 1 грудня 1926 р., у Вінницькій окружній бібліотеці ім. К. А. Тімірязєва його почали формувати у 1928 р. [9, арк. 37], відбираючи літературу на власний розсуд. Через відсутність головлітовських списків 1928-1932 рр. не вся заборонена література була вилучена, на чому наголосила обкомівська перевірка 1935 р. Так, на полицях залишилися стояти твори Б. Грінченка, М. Тобілевич, І. Карпенка-Карого, Г. Козаченка, підручники Ю. Бочарова, Ц. Фрідлянда, М. Каришева, збірник «За 10 років кооперації» зі статтями О. Чайнова, О. Залкінда [9, арк. 37]. Слід зауважити, що у Вінницькій філії Всенародної бібліо-

теки України при ВУАН також мав існувати «спецхран», проте досі серед книг з цього книжкового зібрання, що зберігаються у Вінницькій ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, не вдалося виявити примірники з відповідними позначками.

Утвердження монополізму на ідеологію та культуру вимагало подальшої перебудови бібліотечної діяльності, чому сприяла Постанова ЦК ВКП(б) «Про покращення бібліотечної роботи» (1929), в якій йшлося про необхідність очистити бібліотечні фонди «від ідеологічно шкідливої, застарілої... літератури» [10]. До неї віднесли твори колишніх керівників жовтневого перевороту, яких перетворили на «ворогів народу», твори українських репресованих авторів, яких було звинувачено у буржуазному націоналізмі та відході від марксистсько-ленінського вчення.

Число інструкцій по «чистці» книжкових фондів від «ідеологічно невитриманою і шкідливою літератури» росло рік від року, що в кінцевому підсумку призвело до різкого скорочення фондів бібліотек. На місцях невідповідно члени комісій вилучали навіть твори класиків марксизму-ленінізму, друковані під псевдонімами. З 1926 до 1931 рр. було вилучено до 60 % книжкових ресурсів країни [11]. Особливим масштабом вирізнялися чистки 1930 – 1932 рр. Врешті-решт у справу втрутилося Політбюро ЦК ВКП(б), яке в своєму рішенні «Про "чистки" бібліотек» від 23 жовтня 1932 р. постановило: «З огляду на абсолютно неприпустимий, по суті антирадянський характер, який придбала чистка бібліотек за останні два роки, негайно припинити чистку, переведення і перепродаж книг з усіх бібліотек» [12]. Аналогічне рішення дублювалося ЦК КП(б)У. Повальна чистка фондів бібліотек з цього часу дійсно зупинилася, але вилучення книг через їх цензурну заборону Головлітом і відповідних його розпоряджень тривало, поповнюючи тим самим фонди «спецхранів».

Відповідно до наказу № 208 від 1 грудня 1933 р. наркома освіти В. Затонського про утворення державних обласних

бібліотек, було розроблено положення, в якому вперше офіційно фонд заборонених видань іменувався спецфондом. Підкреслювалося, що «в кожній бібліотеці мусить бути спецфонд книжок, де зберігається література, що не підлягає оголошенню. На чолі спецфонду стоїть зав. спецфонду, кандидатуру якого директор погоджує з начальником спецсектора Обл. В[ідділу] Н[ародної] О[світи]» [13, с. 70].

Цілком очевидно, що наповнення спецфондів відбивало всі зміни політичної лінії партії. Велику частку забороненої літератури склали в 1930-ті рр. праці репресованих діячів культури, вчених, філософів. У цьому випадку за причину приймався персоніфікований мотив: в «спецхран» прямували книги репресованих авторів, а також книги, в яких згадувалися «вороги народу». Дійшло до того, що заарештовувалися книги, друковані в «друкарні ім. товариша Бухаріна».

Для врегулювання огульних чисток практику вилучень було узагальнено Головлітом УСРР у кількох «Зведених списках літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів» (1934 – 1915), так звані списки № 1, 2 та 3. Масштаби терору були настільки величезними, що органи цензури не встигали фіксувати всіх змін політичної кон'юнктури. Якщо спочатку в списках вказували прізвище автора, назву твору, видавництво, рік видання й мову, то згодом цензори перейшли до повної «уніфікації», позначаючи після прізвища: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами».

У 1937 р. Головліт звернув увагу на те, що багато книг у масових бібліотеках містять передмови, листи або промови «ворогів народу», тому пропонувалося вирізати конкретні аркуші, викреслювати конкретні прізвища, в примірниках «спецхрану». Водночас усвідомивши розмах вилучень 1936 – 1938 рр., коли виникла загроза залишитися взагалі без навчальної та наукової книги, Головліт поширив практику «викреслення й виправлення» на усі книги, що залишалися у загальних фондах бібліотек.

Разом з тим українська дослідниця О. Федотова вказує, що ці списки складалися недбало, чимало репресованих імен було пропущено. Водночас, на її думку, більша частина видань, що ввійшли до цих списків, зовсім не містила будь-якого політичного або ідеологічного «криміналу» [14, с. 151 – 152].

На місцях головлітовські списки забороненої літератури розширялися й за власної ініціативи, адже бібліотекарі боялися кримінальної відповідальності за пропаганду творів «ворогів народу». У Вінницькій ОУНБ на 1935 р. функціонував фонд з «ідеологічно шкідливої літератури» [9, арк. 37]. Він містив не тільки видання, що вилучалися згідно з списками Головліту № 1, 2, 3, контрреволюційну троцькістсько-зинов'ївську літературу, а й дореволюційну монархічну, релігійну та антирадянську літературу, відібрану на розсуд бібліотекарів [9, арк. 37зв]. Фонд не був облікований. Доступ читачів був вкрай обмеженим, лише 7 осіб, згідно з «Положенням про спецфонд», могли користуватися зібранням [9, арк. 37зв]. Розмір зібрання не відомий. На 1935 р., час перевірки, ще додаткових 3 – 4 тис. книг було вилучено із загального користування і проходило перевірку. Комісія Вінницького обкому КП(б)У, що працювала у 1935 р., дійшла висновку, що вилучення шкідливої літератури проводилося систематично та своєчасно, тільки документально не оформлювалося належним чином [9, арк. 37зв]. Подібна ситуація тривала до воєнних подій 1941 р., оскільки книги «спецфонду», за переглядом *de visu*, пройшли бібліотечну обробку вже після Другої світової війни. Згідно з інвентарними книгами Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва у відділі спецфонду упродовж 1948 – 1990 рр. перебувало 8212 примірників друкованих видань [15, арк. 18], значна частина яких зберігалася ще з довоєнних часів. Для того щоб уявити масштаби вилучення, треба враховувати, що бібліотечний фонд серйозно постраждав під час нацистської окупації міста. За-

уважимо також, що на кінець 1980-х рр. в УРСР існувало 28 бібліотечних спецфондів, 10 з яких знаходилися в Києві [14, с. 283].

Отже, розвиток політичної цензури бібліотечних фондів 1918 – 1941 рр. є ще однією сторінкою зміцнення тоталітарної влади у СРСР. Саме в цей період сформувалися основні види, форми та методи політичної цензури. Вивчення її впровадження на місцях збагачує нас розумінням етапів становлення тоталітарного режиму на місцевому рівні. І приклад Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва свідчить про практики реалізації такої політики, зокрема про деякі регіональні особливості.

### *Джерела та література:*

1. Декрет про прессу // Декреты Советской власти. Москва, 1957. – Т. 1. – 436 с.
2. Інструкція по вилученню літератури з книжкових магазинів, бібліотек, книгарень тощо» Центрального управління в справах друку УСРР за 1923 р. // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 970. – Арк. 64.
3. Інструкція по пересмотру книжного состава библиотек // Красная Новь. – Москва, 1924. – С. 6 – 7.
4. Про конфіскації належних до вилучення із продажу й поширення творів : постанова РНК УСРР // Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – Київ, 1923. – № 9. – 254 с.
5. Еженедельник Наркомпроса. – 1930. – № 11. – С. 27, 28.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р – 254. – Оп. 1. – Спр. 645. – Арк. 74 – 75.
7. *Каракоз О. О.* Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917 – 1939 рр.) / О. О. Каракоз : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.08 / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2006. – 21 с.
8. *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського 1918 – 1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко / НАН України. НБУВ ім. В. І. Вернадського. – Київ, 1998. – 335 с.
9. ДАВіО. – Ф. Р – 2700. – Оп. 9. – Спр. 418. – 128 арк.

10. Справочник партийного работника. – Москва ; Ленинград, 1930. – Вып. 7. – Ч. 2. – С. 271 – 272.

11. *Новохатько Л. М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – Київ : Стилос, 1998. – 320 с.

12. Садизм воспитательной опеки над читателем // Источник. – 1996. – № 4. – С. 144.

13. Директиви про бібліотечну справу : зб. офіц. док. / Бібл. Упр. НКО УСРР ; УНІК. – Київ, 1935. – 360 с.

14. *Федотова О. О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917 – 1990 рр.) / О. О. Федотова. – Київ, 2009. – 352 с.

15. Архів Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. Інвентарна книга спецфонду № 4.

*Анатолій ГУДЗЕВИЧ*

## **ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ МОГИЛІВЩИНИ: ВІД АРХАЇЧНОГО УСТРОЮ ДО ВПОРЯДКОВАНОЇ СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ**

Історія адміністративно-територіального устрою сучасного Могилів-Подільського району (Могилівщини) сягає глибин віків. Вона нерозривно пов'язана із процесом розселення на теренах Вінницької області та України. Еволюційний шлях адміністративно-територіальної структури регіону охоплює період від архаїчної родоплемінної організації доби палеоліту (100 – 13 тисяч років тому – стоянки поблизу сіл Лядова, Нагоряни, Озаринці, Суботівки, Яришів, Яруги), неоліту (Буго-Дністровська культура землеробських племен – 6 – 4 тис. років до н.е.), ієрархічно організованих об'єднань (у т. ч. й рабовласницьких) доби бронзи і заліза (III тис. до н.

е. – початок I тис. н. е. – праслов'янські поселення білогрудівської культури – XI – IX ст. до н. е. у межах сіл Кричанівки, Оленівки, Серебрії, Яришева; трипільської культури – початок IV тис. до н. е. поблизу с. Бернашівка; городища кочівників-скіфів – VII – II ст. до н. е. – с. Григорівка; ранньослов'янські поселення зарубинецької – II ст. до н. е. – II ст. н. е. та черняхівської – II – VI ст. н. е. культур;) – до віча як форми справжнього народовладдя з нечітким територіальним вираженням у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві (до середини XIII ст.).

Татаро-монгольська навала XIII ст. спричинила зміни в організації феодального управління регіону. Територія сучасного Могилів-Подільського району на 100 років відійшла до Кам'янецької тьми Подільського улусу. Останій також включав Брацлавську і Сокальську тьми [11]. З другої половини XIV ст. територія району потрапила під владу Великого князівства Литовського, а згодом польських феодалів. Удільний устрій українських земель польською владою було ліквідовано. Натомість регіон став складником, утвореного у 1434 році Подільського воєводства Польської корони.

У 1595 році засновано поселення Могилів (Могилів-надністрі), яке досить швидко перетворилося на містечко зі самоврядним статусом у формі магдебурзького права (1643). Статус міста поселення здобуло лише в 1795 році.

У середині XVII ст. землі регіону потрапляють під гетьманську владу. Запроваджується новий устрій, який набував характеру військово-адміністративного. Вищою одиницею територіального устрою Гетьманської України ставали полки, які поділялися на сотні. У 1648 – 1649 рр. функціонує Подільський (Могилівський) полк. Пізніше, у 1656 – 1676 рр. – Подністрянський (Могилівський). Містечко Могилів у цей час виконує функцію центра, тобто набуває статусу полкового. Лише у 1657 – 1658 рр. полковим містом був Меджибіж.

З 1672 по 1699 роки частина території козацької України попадає під владу турків. Утворюється особлива адміністративна одиниця Турецької імперії – Кам'янецький (Подільський) еялет (провінція), який охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і, частково, Брацлавського й Уманського полків. Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці – санджаки з центрами у Кам'янці-Подільському, Барі, Язлівцях, Меджибожі, яким підпорядковувалися менші округи – нахії. З 1676 року місто Могилів стало центром невеликої адміністративної одиниці – нахії, яка входила до Кам'янецького санджаку Кам'янецького еялету [1].

З 1699 року до 1793 року – Поділля зі складу Османської імперії повертається до Польського королівства, а з ним і до відповідного адміністративно-територіального устрою – воєводсько-повітового.

Після поділу Польщі у 1793 році територія могилів-подільських земель переходить під юрисдикцію Російської імперії, зокрема, до щойно утвореного Брацлавського намісництва й у 1795 році стає одним із його повітів (Могилівським). У такому статусі вони залишаються й після територіально-адміністративної реформи 1796 року, у результаті якої Брацлавське намісництво було підпорядковане новоутвореній Подільській губернії. Зміцнюється й становище Могиліва, який майже одночасно з викупом його російським урядом здобуває волю від польського володаря, а також статуси – міста (до цього Могилів фактично був у якості містечка) й центра повіту. Нічого не змінилося для Могилівщини, у територіальному плані, й після скасування намісництв у першому десятилітті ХІХ ст., незважаючи на процес укрупнення повітів у 1797 – 1803 рр., окрім уже безпосереднього підпорядкування повіту губернії. Натомість Подільська губернія стала управлятися військовим губернатором і разом з Київською та Волинською (пізніше ще 6 [13]) утворили Південно-Західний край Російської імперії (1831 – 1917 рр.). Офі-



ційна назва нового територіального утворення, по суті військово-адміністративної одиниці – Київське генерал-губернаторство [12].

Після запровадження реформи 1861 р. повіти було поділено на дрібніші адміністративні одиниці – волості і вже з 1866 встановлюється чотириступенева система управління: центр (генерал-губернаторство) – губернія – повіт – волость). Як результат, до складу Могилівського повіту станом на 1913 рік входило 14 волостей та 2 населених пункти з правами міста (табл.).

*Таблиця*  
волості та поселення з правами міста Могилів-Подільського повіту (станом на 1913 рік)

№ з/п	Назва волості	Тип і назва центру волості	Кількість поселень	Поселення з правами міста	
1.	Бронницька	С. Бронниця	17	Повітове місто Могилів з передмістями Карантин, Карпівський Яр, Немія, Озаринецька Гора, Острови, Пологи, Шаргородська Гора	
2.	Вендичанська	С. Вендичани	6		
3.	Копайгородська	м-ко Копайгород, магд. право з 1624 р.	13		
4.	Котюжанська	с. Вищий Ольчедаїв	15		
5.	Кукавська	С. Кукавка	11		
6.	Лучинецька	М-ко Лучинець	20		
7.	Мар'янівська	С. Мар'янівка	12		
8.	Озаринецька	М-ко Озаринці	8		
9.	Сербянська	с. Біляни-Шаргород	11		Заштатне місто Бар з передмістями Балки, Барські-Комарівецькі хутори, Безщасна, Дехтярі, Івановецькі хутори, Мурафа, Стасюки, Чемериси,
10.	Снітківська	М-ко Снітків	17		
11.	Терешківська	С. Терешки	25		
12.	Хоньківецька	С. Хоньківці	14		
13.	Шаргородська	м-ко Шаргород, магд. право з 1588 р.	20		

14.	Яришівська	М-ко Яришів	10	Юзвенка
-----	------------	-------------	----	---------

*Примітка: с. – село; м-ко – містечко; магд. право – магдебурзьке право.*

У період 1917 – 1921 років Могилівщина перебувала у складі УНР, Української держави при збереженні старого устрою: губернія – повіт – волості. Такий поділ зберігався до 1923 року, коли було запроваджено новий устрій за схемою: губернія – округа – район. Постановою ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії» повіти були ліквідовані і утворено 6 округ (а не округів, як це часто пишуть. *А. Г.*), зокрема й Могилів-Подільську з 15 районів, у т.ч. й Могилів-Подільський район. У цей же час, донедавна повітове, а відтепер окружне, і водночас районне місто, отримує нову офіційну назву – Могилів-Подільський. Варто відзначити, що у Могилів-Подільській окрузі виділялися три райони на чолі з містечками-райцентрами, які є складниками сучасної Могилівщини. Так, окрім Могилева, на короткий термін (1923 – 1925 рр.) районним центром у складі 16 сіл стає і містечко Озаринці [2, с. 12]. На противагу йому, Яришівський район функціонував аж до 1931 року, коли був віднесений до Могилів-Подільського району.

З ліквідацією губерній у 1925 році округи стають найвищою адміністративною одиницею в УРСР. Вносяться зміни і до ранжування поселень: скасовується таке означення для найнижчої категорії міських поселень, як містечко та застосовується – «селище міського типу».

У 1930 році припиняється використання округової системи. Розформована Могилівська округа на короткий перехідний період (1 липня – 15 вересня 1930 року) приєднується до Вінницької округи. Після скасування Вінницької округи територія Могилівщини попадає під пряме підпорядкування

УРСР. Діє адміністративна система: центр – район – сільрада.

У 1932 році найвищою ланкою адміністративного поділу стає область [2]. Від 9 лютого 1932 року в Україні створено 5 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську та Одеську. У лютому 1932 р. місто Могилів-Подільський і навколишні території ввійшли до новоутвореної Вінницької області у якості одного із районів. Але уже зовсім швидко знову сталися організаційні й територіальні зміни Могилівщини. 26 лютого 1935 року через розукрупнення районів у складі Вінницької області відновлюється Яришівський район (скасований у 1931 році). Проте, уже в травні 1935 року він разом із іншими районами (Копайгородський, Муровано-Куриловецький, Чернівецький, Ямпільський) та містом (Могилів-Подільський) увійшов до складу Могилів-Подільської округи, однієї із чотирьох округ, які були утворені в області.

В 1937 році з утворенням Кам'янець-Подільської та Житомирської областей округи були ліквідовані, а з тим припинив функціонувати і Яришівський район, який увійшов до складу Могилів-Подільського району. Місто ж, Могилів-Подільський, з 1937 року, набуває статусу обласного значення. У Вінницькій області на той час лише м. Вінниця мала обласне підпорядкування.

У період Другої світової війни з липня 1941 року до березня 1944 року територія Могилів-Подільського району була окупована німецькими та румунськими військами. Більшість території України відійшла під управління спеціально створеного райхскомісаріату України (Reichskommissariat Ukraine) з центром у м. Рівне (керівник гауляйтер і обер-президент Е. Кох [3]). Могилів-Подільський район був розділений на дві зони впливу: німецьку та румунську. Межею стала річка Лядова. На захід від неї – територія підконтрольна німецькому генеральному округу Волинь-Поділля.

Східніше – румунська зона окупації з тимчасовою румунською цивільною управою – губернаторством Трансністрією (центр Тирасполь – з 19 серпня до 17 жовтня 1941 року, Одеса – увесь інший окупаційний період). Територіальний устрій губернаторства «Трансністрія» складався із 13 жудців (дистриктів), що поділялися на 59 плас (районів). Могилевський жудць (часто означений дослідниками повітом), як територіально-адміністративна одиниця губернаторства простягалася від Дністра на півдні до Південного Бугу та річки Рів (правої притоки Пд. Бугу) – і на півночі. Західною межею виступала р. Лядова, а східною – р. Мурафа [10]. Адміністративно жудць поділявся на вісім пласів (Могилівський, Яришівський, Шаргородський, Станіславчицький, Копайгородський, Болкхський, Краснянський і Жмеринський ) та два міста із самоуправлінням – Могилів (центр жудця й місце перебування префекта) і Жмеринку. Могилівський жудць мав таку ж кількість територіальних одиниць як і Балтський, чим обидва вигідно виділялися на тлі інших. Цікаво, що у дисертаційному дослідженні Левченко Ю. І. чомусь посилається лише на шість пласів [9, с. 291]. Зовсім не згадує Могилівський та Болкхський пласи, а також міста як території з особливим статусом. При цьому, карта, на яку посилається автор, свідчить про інше (рис.).



*Рис. Фрагмент карти «Трансністрія» (за Ю. І. Левченко, 2015).*

Німецька зона окупації нинішнього Могилів-Подільського району включала лише Яришівський район, який разом із Барським, Муровано-Куриловецьким і Ново-Ушицьким формував Барський гебіт – один із складників генерального округу «Волинь-Поділля».

Структура управління адміністративно-територіальними одиницями мала певні особливості у залежності від окупаційної зони впливу. Зокрема, німецьку систему цивільної адміністрації складала: рейхскомісаріат – генерал-комісаріати – гебітскомісаріати – районні управління – міські та сільські

управи [9]. Натомість румунська система носила характер цивільно-військової адміністрації, а тому окрім цивільної структури (губернаторство – префектури – приторії – сільські та міські примарії) включала комендатури, які виконували різноманітні охоронно-безпекові (військові, охоронні, поліційні) функції.

У після окупаційний період на Могилівщині відновлюється радянська територіально-адміністративна система. Із змінами територіального характеру край зустрівся у 1962 році, коли у відповідь на указ «Про укрупнення сільських районів Української РСР» було здійснено об'єднання Чернівецького, Ямпільського та Могилів-Подільського районів в один – Могилів-Подільський. Незабаром, у січні 1965 року Ямпільський район відокремлюється і виокремлюється як самостійний район Вінницької області. Територія ж Чернівецького району залишається у складі Могилів-Подільського аж до його відновлення у листопаді 1990 року.

Останніх 27 років Могилів-Подільський район випробовував відносну стійкість стосовно якихось організаційно-структурних змін. Незначні структурні зміни в адміністративно-територіальному поділі району сталися у результаті прийняття рішення Вінницькою обласною Радою народних депутатів від 12 листопада 1993 року стосовно утворення Бернашівської сільради з центром у селі Бернашівка, а також зняття з обліку с. Теклівка (Хоньковецька с/рада). Варто відзначити, що Вінниччина за останні 16 років втратила 12 населених пунктів.

Проте Могилівщини не торкнулися процеси декомунізації у частині змін назв населених пунктів, які випробовувала Вінниччина, як і уся Україна у 2014 – 2016 рр. Проголосована Верховною Радою України 12 і 19 травня 2016 року друга частина постанови «Про перейменування окремих населених пунктів та районів» затвердила зміни назв 25 сільських населених пунктів на Вінниччині [5, с. 6]. Перейме-

новані передусім пам'яткові назви на зразок Ворошилове, Кіровка, Ленінка, Чапаєвка та інші, які з'явилися на теренах Вінниччини у ХХ ст. Могилів-Подільський район, у числі ще 8 районів Вінницької області, не випробував подібних найменувань своїх населених пунктів у недалекому минулому.

За нинішніх умов до складу Могилів-Подільського району входять 54 населених пункти, які підпорядковані одній селищній та 27 сільським радам. Усі вони підпорядковані Могилів-Подільській районній раді. Окрім того функціонує Могилів-Подільська районна державна адміністрація, яка в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території Могилів-Подільського району, а також реалізує повноваження, делеговані їй Могилів-Подільською районною радою.

Місто Могилів-Подільський – є самостійною адміністративно-територіальною одиницею – міським населеним пунктом обласного підпорядкування, в межах якого громада здійснює міське самоврядування і яка має органи міського самоврядування, свою комунальну власність та свій місцевий бюджет. У складі міськради окрім міста – два селища (Одая і Сонячне). Варто відзначити, що у Вінницькій області лише Ладижин має більше поселень (три селища) у своєму підпорядкуванні. Одночасно місто Могилів-Подільський виконує функцію районного центру, але не входить до складу району. Міста обласного значення формально прирівнюються до районів, а тому є адміністративно-територіальними одиницями другого порядку в Україні.

Відповідно до ст. 133 Конституції України «... систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села» [8]. Отож, якщо слідувати визначенням Основним Законом України рівням, то селище є щось середнє між містом та селом і в залежності від характеру зайнятості людей, які мешкають у них, може набувати відповід-

ного видового означення (сільського чи міського типу) і залишаючись у якості родового поняття є скороченим варіантом відповідної аббревіатури («селище міського типу» (сmt) чи «селище сільського типу»). Досвід використання поняття зі статусом селища з поміж іншого визначається і кількістю мешканців. Зокрема чисельність мешканців селища міського типу варіює від двох до десяти тисяч осіб. Неврахування чисельності при визначенні статусу поселень призводить до того, що селищем (сільського типу) називаємо як малочисельний за людністю населений пункт (до 10 осіб) так і великий (більше двох тисяч). До прикладу, у складі міста та Могилів-Подільського району – шість селищ. П'ять з них – поселення від 84 осіб (селище Одая) до 203 осіб (селище Сонячне). І лише у Вендичанах – 3867 осіб.

Якщо навіть переконати себе, що селище – населений пункт, який менший за село, то й тоді можна зустріти досить дивні речі. Так, села Новомикільськ, Підлісне і Вільне мають населення (станом на 01.09.17) менше ніж у найменшого селища, тобто 5, 66 і 78 осіб, відповідно. І справжнім велетнем виглядає, у порівнянні з ними, село Серебря з населенням 1442 жителів.

Причиною усього є те, що донині у законодавстві чіткого розмежування населених місць типу сіл та селищ, на жаль, немає. Поки залишається чинним у частині, що не суперечить Конституції, Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.03.81 «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР».

Суперечливі питання стосовно поняття «селище» мало б вирішити нове адміністративне законодавство, яке б реставрувало та узаконило найменшу одиницю територіального поділу – хутір. Віриться, що уже у найближчому майбутньому відповідні продумані позитивні зміни у використанні географічних назв на Вінниччині та й у всій державі таки відбудуться. До того ж, 2 вересня 2016 року на офіційному сайті



Мінрегіону опубліковано проект Закону «Про засади адміністративно-територіального устрою України», підготовлений Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Щоправда відповіді на поставлені виклики сьогодення він не дає. Певні сподівання покладаються на громади – «...адміністративно-територіальна одиниця базового рівня, яка складається з одного або декількох населених пунктів та земель за їх межами, які відповідно до закону віднесені до комунальної власності» [7].

Згідно Перспективного плану на Вінниччині планується створити 64 об'єднані територіальні громади (ОТГ) **замість 707-ми територіальних громад**. В умовах Могилівщини є прагнення до створення чотирьох спроможних ОТГ: Могилів-Подільську (без міста Могилів-Подільський), Бронницьку, Вендичанську, Яришівську. При цьому, до Вендичанської ОТГ відійдуть дев'ять населених пунктів Мурованокуріловецького району.

Отже, історія адміністративно-територіального устрою Могилівщини вступає у черговий етап новітнього розвитку. А він не позбавлений застережень, з огляду на не вирішеність багатьох питань, пов'язаних з відсутністю законодавчої бази адміністративно-територіального устрою України.

### *Джерела та література:*

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / за загальною редакцією В. Г. Яцуби. – К: Поліграфцентр Українського ДАГП Мінекоресурсів України, 2001. – 269 с.
2. *Верменич Я. В.* Могилів-Подільська округа / Я. В. Верменич // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.
3. *Гратинич С. А.* На левом берегу Днестра 1941 – 1944. Страницы совместной борьбы трудящихся смежных районов Молдавии и Украины

проти́в не́мецко-румы́нских фашистских захватчи́ков / С. А. Гратинич. – Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1985. – 186 с.

4. *Гудзевич А. В.* Просторово-часова організація сучасних ландшафтів : теорія і практика [монографія] / А. В. Гудзевич. – Вінниця : Віндрук, 2012. – 342 с.

5. *Гудзевич А. В.* Адміністративно-територіальні та топонімічні зміни на Вінниччині (станом на 01.04.2016 року) / А. В. Гудзевич // Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук. Основні наукові проблеми та перспективи дослідження : збірник наукових праць ВДПУ. – Вип. 13(18). – Вінниця, 2016. – С. 3 – 7.

6. *Гудзевич А. В.* Еволюція топонімів як наслідок соціально-політичних змін у суспільстві (регіональний аспект) / А. В. Гудзевич // Наукові записки ВДПУ. – Серія: Географія. – Вип. 29. – № 1 – 2. – 2017. – С. 124 – 133.

7. Закон України «Про засади адміністративно-територіального устрою України» (проект) [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/NT2638.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/NT2638.html)

8. Конституція України : Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 80 с.

9. *Левченко Ю. І.* Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України : дис.... канд. наук з історії України : 07.00.01 / Левченко Юрій Іванович ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 319 с.

10. *Никутьча І. Я.* Румынский оккупационный режим в Транснистрии // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 182 – 187.

11. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина / Упорядники: Ю. А. Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. – Вінниця, 2011. – 62 с.

12. Українська радянська енциклопедія (УРЕ) : в 12 томах [Електронний ресурс]. – 1974–1985. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/ure/>

13. *Шабельников В. І.* Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917 – 1940 / В. І. Шабельников. – Донецьк : Вид-во Донецького національного ун-ту, 2006. – 108 с.

# НОВІТНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ МОГИЛІВЩИНИ. ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЮ

*Анатолій СОЛЯР*

## ХОТИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 Р. ТА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНА

В історії України ХХ ст. особливе місце займає революція 1917 – 1921 рр., сторіччя з початку якої ми відзначаємо в цьому році. Однак і сьогодні багато подій того часу залишаються маловідомими. Багато фактів революції за радянської влади були фальсифіковані. Крім того, існує багато малодосліджених подій, особливо тих, що пов'язані з окремими регіонами нашої країни. Такою подією є Хотинське повстання 1919 р. та зв'язок з ним нашого Могилів-Подільського краю.

Хотинське повстання відбулося 19 січня – 2 лютого 1919 року. Це був організований виступ населення Хотинського, Бельцького і Сорокського повітів проти окупації боярської Румунії. Хотинщина і Бессарабія до листопада 1918 року перебували під владою Австро-Угорщини, яка почала розвалюватися під тиском революційних мас. Через це вже в перших числах листопада 1918 року останні вояки покинули Хотинщину. І після того настав час дикої вольності, безчинства, грабунки, насильства. Ніякої і ніде влади! То була страшна свобода. Люди самочинно розбирали, розтягували по домівках із залишених напризволяще панських садиб все, що можна було взяти, а що не могли, те трошили, ламали і палили, били прислугу, яка ставала на захист панського майна [ 3].

Ні Радянська Росія, ні Директорія УНР не зуміли своїми військами вступити на територію Бессарабії. Вони самі шукали порятунку. Тому війська королівської Румунії без жодної військової сутички тихо окупували всю колишню Бессарабську губернію. Це були зовсім інші окупанти: обідрані і бідні, у постолах і онучах, але з великими амбіціями і підтримкою країн Антанти. І за короткий період встановили режим безправного грабунку, терору і насильницької румунізації [1, с. 91 – 92].

Багато населення Бессарабії, щоб уникнути розправи з боку окупантів вимушені були тікати до Могилева-Подільського, де в цей період встановлюється влада Директорії УНР. В грудні 1918 року в нашому місті революційно налаштовані емігранти створюють революційно- демократичну організацію «Союз Бессарабців», яка ставила своїм завданням визволення краю від окупантів і об'єднання з УНР.

Втікачі з Бессарабії в Могилеві-Подільському створюють партизанські підрозділи під керівництвом Г. Барбуци і А. Старова. І. Маєвський, який на той час був отаманом «військ Могилівського району», сприяв бессарабським партизанам у забезпеченні зброєю. Також він увійшов до керівного складу повстанської Хотинської Директорії. В зв'язку з цим, до початку повстання він користувався у майбутніх повстанців досить значним авторитетом.

Маєвський обіцяв підготовчим групам і Хотинській Директорії широку підтримку з боку Директорії УНР та її військ. І саме Маєвський спонукав бессарабських партизан до більш швидкого переходу до активних бойових дій. [7, с. 221 – 223].

Г. Барбуца під тиском своїх солдат, які давно були готові до бою з окупантами і, повіривши Маєвському щодо всебічної підтримки з боку Директорії, вирішив розпочати виступ,

досить вірно розрахувавши, що його підтримає більшість населення молдавських і українських поневолених сіл.

В ніч на 19 січня 1919 року загін, керований Г. Барбуцою, який, за різними відомостями, налічував від 400 до 600 бійців, переправившись через Дністер у районі Могилева-Подільського, завдав раптового удару по румунських заставах. Штаб повстанського руху звернувся за допомогою до українських військових на лівому березі Дністра. Деякі з них відгукнулися на заклик, але іншим зробити це заборонило командування УНР, яке не бажало ускладнювати напружені стосунки з Румунією .

Однак не дивлячись на заборону, на допомогу повсталим прийшов особовий склад бронепоезда, який перебував у Могилеві і вийшов з під контролю свого командування і підтримав повстанців [ 2, с. 36 – 41].

Вночі партизани, разом з бронепоездом переправились через залізничний міст, напали на румунських вояків, розташованих в Атаках, і без жодного пострілу, в короткому бою ліквідували за допомогою населення всю їх військову частину. Загін Г. Барбуци, при підтримці бронепоезда, долаючи опір ворога, швидко рухався вперед на захід, звільняючи міста і села. Вже перед світанком захопили вузлову станцію Окниця та райцентр Сокиряни [4, с. 67 – 68].

В Атаках повстанці збільшили міць бронепоезда за рахунок захопленого румунського потягу, зробивши його також броньованим. Відразу потому, як розійшлися звістки про перші успіхи загонів Г. Барбуци, і А. Старова, почалися стихійні спалахи повстань по селах всього краю. Віри в успіх повстання їм надавала надія на підтримку з боку УНР, підкріплена переходом на їх бік бронепоезду.

Бронепоезд дійшов аж до станції Романівці, Сокирянського повіту, однак вимушений був повернутися через нестачу набоїв. Дізнавшись про ці події, Хотинська Директорія вирішила негайно підтримати розпочате повстання і 23 січня

1919 року оголосила себе Тимчасовим урядом Бессарабії і видала відозву до населення, закликаючи до повстання. [8, с. 324 – 326].

Хотинське повстання застало зненацька уряд Румунії. За повідомленнями румунського командування, ситуація вийшла з-під його контролю і становище ставало критичним. Прем'єр-міністр І. Братіану спершу висловився категорично проти застосування великих збройних формувань проти повсталих. Однак командування невдовзі переконало його в тому, що це повстання небезпечно для румунської держави і може призвести до втрати всієї Бессарабії, тому розгорнуло велику кількість військ проти повстанців.

Опинившись в складній ситуації, повстанці очікували підтримки УНР, але Директорія не могла ускладнювати напружені стосунки з Румунією, тому що в цей період вела переговори з країнами Антанти про допомогу у боротьбі з більшовиками. Небажання надавати активну допомогу повстанцям також було пов'язано і з тим, що серед повстанців, в значній мірі, були розповсюджені більшовицькі настрої [6, с. 441].

Не дивлячись на значну військову перевагу румунської армії, бойові дії набули запеклого і непоступливого характеру. Для забезпечення боєздатності своїх підрозділів повстанці користувалися ресурсами армії УНР. Однак, перебуваючи в ізоляції, вони не могли чинити опір румунській армії. Зосередивши проти повстанців додаткові жандармські підрозділи, румунське командування розпочало активні наступальні дії. В результаті 1 лютого 1919 р. вдалося захопити Хотин. Повстанці відступили через Дністер на сторону УНР. [7, с. 221 – 223].

Румуни жорстоко карали повстанців. Більше 15 тисяч повстанців і просто мирних жителів були розстріляні, спалено було більше 10 сіл.

Мешканці подільських сіл лівобережжя Дністра активно допомагали повсталим. Про це свідчить реакція румунських каральних загонів, що протягом 19 січня – 15 лютого обстрілювали з гармат, кулеметів і рушниць села Могилівського повіту. 2 лютого села Хоньковецької волості – Козлів і Нагоряни обстріляні з гармат: були вбиті та поранені, зруйновано будинки [9].

3 лютого Яришевська волосна управа повідомляла, що румунські війська почали стрілянину в с. Ляшківцях. Випущено 205 гарматних і кулеметних вистрілів, вбито двоє селян і четверо голів худоби, 9 осіб і 16 голів худоби поранено, 28 будинків зруйновано. Три снаряди влучили в місцеву церкву [10].

Обстріл повторився 8 лютого: пострілом із гармати поранено одну людину, знову забито худобу, зруйновано 13 будинків. Того ж дня по селу Лядави румунами зроблено 39 гарматних пострілів, зруйновано два будинки й вибито вікна в хатах. 10 лютого між 14-ю та 15-ю годинами дня румунські війська, розташовані на правому березі Дністра в Атаках, відкрили кулеметну стрілянину по Могилеву. В результаті поранено 4 мешканців міста, з яких двоє померли, побито скло в будинках, зокрема й в приміщенні Міської Управи. Стрілянина продовжувалася й наступного дня. По місту було випущено кілька гарматних набоїв. 12 лютого по місту Могилеву-Подільському було відкрито стрілянину з кулеметів і гармат, котра продовжувалась кілька годин. Гарматним вогнем було розбито дах на кількох будинках по вулиці Ставиській. Знервоване населення було перелякане ще й провокаційними чутками про те, що румуни займають місто. Військова влада вжила рішучих заходів, аби заспокоїти населення і нормалізувати життя. 12 лютого стріляниною з румунського боку в с. Бронниці поранено двох осіб. Постійно піддавалися обстрілам з правого берега Дністра села Хоньковецької волості Могилівського повіту 13 лютого обстрі-

ляно з кулеметів Бернашівку й Теклієвку, а 14 та 15 лютого румуни піддали обстрілу с. Козлів. Обравши наступальну тактику, румуни поєднували артилерійське бомбардування та кулеметні обстріли придністровських українських населених пунктів із ультимативними вимогами до їхніх мешканців припинити стрілянину в бік румунських військових дозорів і видати повстанців-утікачів із Бессарабії [ 11].

Стосовно ж вимоги румунів заарештувати й видати їм осіб, що вони їх вважають причетними до повстання в Хотинському повіті, то Український уряд відмовив у цьому, посилаючись на норми міжнародного права, які не передбачали видачі політичних емігрантів. Тим більше, що між Україною та Румунією жодних додаткових угод з цього приводу підписано не було.

### *Джерела та література:*

1. *Аппатов С. Й.* Українсько-румунські відносини : історія та сучасність / С. Й. Аппатов, І. М. Макан // Український історичний журнал. – К., 1999. – № 5. – С. 91 – 92.
2. Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 36 – 41.
3. *Буркут І.* Хотинське повстання проти – Великої Румунії / І. Буркут // Час. – 2003. – 9 січня.
4. *Боєчко В.* Північна Буковина і Придунав'я – споконвічний терен України / В. Боєчко // Політика і час. – Львів, 1992. – № 6. – С. 67 – 68.
5. *Бетлій О.* Українське питання в міжнародних відносинах Центральної Європи, 1919 – 1923 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук спец. 07.00.02 // Всесвітня історія / О. Бетлій. – К., 2003. – С. 1.
6. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
7. Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – С. 221 – 227.
8. *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина / О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 324 – 329.
9. Життя Поділля. – 1919. – № 18. – 2 лютого.



10. Там же; – 1919. – № 19. – 10 лютого.

11. Там же; – 1919. – № 21. – 18 лютого.

*Алла КАЛЕНСЬКА*

## **ПРИКОРДОННИЙ РЕЖИМ В МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 20 – 30 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

За всіх часів непорушність кордонів була однією з головних ознак могутності держави, її спроможності захистити свої національні інтереси, протистояти будь-яким посяганням на територіальну цілісність і суверенитет. Важливе місце серед нормативно-правових актів, які регламентували діяльність прикордонної охорони, займало Тимчасове положення, прийняте 29 вересня 1927 року. Згідно з Положенням до обов'язків прикордонної охорони входило завдання забезпечення недоторканності кордонів і боротьба з їх порушниками, політична охорона кордонів і боротьба з контрабандою, підтримка революційного порядку в межах 22-ї прикордонної зони; захист прикордонного населення від військового нападу [1, с. 261].

В 22-й прикордонній зоні та контрольованих прикордонних районах вводиться прикордонний режим, який регламентує відповідно до постанов уряду Радянського Союзу правила проживання, пересування, в'їзд, тимчасового перебування та обліку інших осіб, які не проживають в прикордонній зоні, проведення робіт, виконання і дотримання яких накладено на прикордонні загони ОДПУ-НКВС. Згідно наказу № 38857 від 16 липня 1925 року ОДПУ при СНК був створений перелік населених пунктів у межах яких встановлена 22-а кілометро-

ва прикордонна смуга [2, арк. 3]. Могилів-Подільський входив в перелік зазначених населених пунктів.

Начальники 24 прикордонного загону ОДПУ-НКВС, які паралельно займали посаду начвідділу при окружном виконкомі ОДПУ-НКВС, підтримували порядок в місті за допомогою функцій: наглядової, контролюючої, репресивної. В прикордонну зону згідно правил були пропуски, які видавалися начальником прикордонного загону, в якому прописувалась мета приїзду в місто, термін перебування. При виїзді з прикордонної зони також потрібно було на пропуску поставити підпис начальника загону.

Прикордонники контролювали життя в місті, наглядали за роботою магазинів, телеграфних станцій, шкіл, лікарень. Згідно запиту № 272155 від 7. IX. 1927 року нач. окр. відділу та 24 ПЗ Галицький звернувся до начальника Київського окружного зв'язку з відключенням телеграфної станції в місті та з метою налагодити її роботу [3, арк. 45].

Крім легальної торгівлі процвітала і контрабанда, на якій заробляли чималі гроші. Переодично в місті влаштовували облави з метою виявлення нових схованок контрабанди. Карали контрабандистів суворо, і щоб уникнути кари дехто з них погоджувався співпрацювати з прикордонниками, займаючись шпигунською діяльністю. Шпигуни виконували і пропагандистську діяльність на румунській стороні. За виявлену і здану контрабанду або донос на сусіда, вказівку його схованку він отримує грошову премію в розмірі 25 % від суми проданого контрабандного товару [4, арк. 2 – 6].

За донесеннями сексотів перевіряли прикордонники серед мешканців міста неблагонадійні небезпечні елементи, серед яких були поміщики, міщани, петлюрівські та царські офіцери. Виявивши, їх виселяли за 100 кілометрів від зони. Згідно постанови № 276274 від 30. XI.1926 року нач. окружвідділу виконкому та 24 ПЗ І. П. Зайцев дав запит секретарю окр. виконкому Алехіну: «надіслати списки бивших

помещиків, міщан, офіцерів, мешкаючих в місті та Могилів-Подільській окрузі, згідно анкетних даних, заповнених у 1924 – 1926 роках» [5, арк. 23].

Кордон умовно проходив по середині річки Дністер. Прикордонники за підписом начальника загону вивішували на дошках об'яв накази стосовно перебування біля річки Дністер: коли, в яких місцях, дозволялося купатися, прати білизну, напувати худобу, все це робилося з 10 по 16 годину у всі дні тижня крім понеділка та середі під наглядом прикордонника. Якщо мешканці міста порушували наказ і запливали далі умовної демаркаційної лінії прикордонник першим пострілом попереджував у повітря, наступний постріл був у порушника. Якщо порушника затримували і витаскували з води, йому інкримінували статтю 16-80 УК УСССР [6, арк 4].

Крім того були і інші накази, які діяли в прикордонній зоні. Згідно постанови № 11234 від 12.III. 1925 року підписаної М. Л. Доліним про заборону будівництва у нових будинках вікон, які виходили в бік кордону, а в старих будинках вікна чимось закривати [7, арк. 2].

У багатьох мешканців біля річки Дністер були земельні ділянки. Щоб обробляти наділ, потрібно було брати дозвіл в комендатурі і працювати під наглядом прикордонника. Після завершення робіт потрібно було зробити в комендатурі відмітку про повернення. В випадку втрати дозволу мешканцю грозило судове розслідування і звинувачення в ст. 54-1 п. а УК УСССР [8, арк. 10 – 12]. Ввечері після 9-ї години вводилась коменданська година до 5-ї години ранку. Гуляти по місту без поважної причини заборонялося. Робітники заводів та закладів, які працювали і поверталися додому після 9-ї години, повинні були про робочий розклад повідомляти в прикордонну комендатуру і брати дозвіл, підписаний начальником загону [9, арк. 2].

Допомагали прикордонники при стихійних лихах. Наприклад: при розливах річки Дністер створювали комісію та

контролювали її діяльність, допомагали матеріальними та людськими ресурсами мешканцям міста постраждалим від повені.

Кордон був і територією максимальної концентрації пропаганди радянського способу життя. Тому з прикордонного фонду виділялися кошти на будівництво шкіл, магазинів, клубів, дитячих садочків, будівництва доріг. Перші трактори теж відправлялися на прикордоння, щоб у Румунії заздрили успіхам радянського устрою. Діяв в Могилів-Подільську і пересувний кінематограф, в якому демонстрували розважальні та пропагандистські стрічки [10, арк. 3 – 7].

З метою залучення до охорони місцевого населення і підтримки ними самих прикордонників у травні 1931 року була затверджена “Інструкція про порядок залучення населення прикордонної смуги до охорони державного кордону”. Мешканці повинні були повідомляти про всіх підозрілих особистостей, розмови, які ведуться в місті, які можуть підірвати радянський устрій, якщо до сусідів із-за кордону приходять родичі. При повідомленні чекала нагорода, а при виявленні – чужих неблагонадійних або шпигунів чекала стаття 54-І п. “а”, стаття 54-10 і 80 УК УРСР. Завдячуючи доносу сексота “Козака” була розкрита явочна квартира в Опольських та затримані румунський агент 5 дефензиви Яків Ситник та провідник Федір Качуровський [11, арк 5 – 9].

Прикордонники виконували всі важливі постанови партії. У червні 1928 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду”, яка ознаменувалась закриттям храмів, заборонаю святкування релігійних свят та репресіями церковних діячів. В Могилів-Подільську були закриті чисельні храми, активісти під приводом прикордонників скидали з дзвіниць дзвони та хрести, які здавали як вторинну сировину для переплавки бронзи. Храми закривали, вікна забивали дошками, ікони та іконостаси розбивали та спалювали. Мешканці міста намагалися врятувати ікони

для майбутнього і ціною власного життя зберігали їх довгі роки. Прикордонники склали та передали у центральний відділ ОДПУ-НКВС списки священників міста Могилів-Подільська. Церква св. Миколи, дзвіниця і 2 церковні будинки за рішенням ВУЦВК були передані округовому музею на баланс. А влітку 1931 року за розпорядженням Могилів-Подільської міської ради місцевий комунгосп почав руйнувати пам'ятки XVI ст. – дзвіниці, однією з них була дзвіниця Миколаївської церкви. Директор окрмузею О. Іванов висловив протест. Він звернувся за допомогою до Київської крайової інспектури УКОПК та НКО УСРР, однак і їх втручання не дало бажаних результатів. Нищення пам'яток було припинене лише після того, як 8 червня 1931 року секретар ВУЦВК і одночасно голова УКОПК М. Василенко надіслав до Могилів-Подільського райвиконкому та міськради телеграму з відповідними вказівками. 10 червня 1931 року дзвіницю оглянула комісія Могилів-Подільського райвиконкому і зробила висновок: сама пам'ятка не постраждала. За пропозицією Іванова погодились зберегти її як цінний зразок культової архітектури. Однак за наполяганням начальника 24 прикордонного загону ОДПУ-НКВС О. С. Гросмана було подано нове клопотання про знесення дзвіниці. 26 червня 1931 року до Могилів-Подільська приїздив Київський крайовий інспектор Я. Струхманчук. Його клопотання протилежного змісту не дало результату. Дзвіниця була зруйнована.

Така ж доля й багатьох інших культових споруд міста [12, с. 97 – 99].

Не обминув Могилів-Подільського й голод 1932 – 1933 років, але був значно меншого розмаху чим на іншій території України. Допомогло прикордоння, запобігаючи просочуванню інформації про голодомор за кордон. Місту потрохи виділяли продукти. У політдонесеннях за січень 1930 року про політико-моральний стан 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону ОДПУ міститься інформація про те,

що розмови серед червоноармійців в основному велися стосовно наростаючого голоду, а саме: ... хліб останній забирають, а якщо не даси, сажають в ДОПР..., на селі робиться все незаконно, селян грабують, скоро заберуть останнє і скоро всі помруть з голоду..., у брата взяли 112 пудів хліба і ще повторно обклали на 45 пудів, а в нього залишилось 50 пудів на 9 їдоків, ще не хватить [13, арк. 6 – 14].

З початком голоду все більше люду почало втікати на румунську сторону, шукаючи кращу долю. Румуни найчастіше виловлювали “комуністичних диверсантів”, які були голодними, худими колгоспниками. Лише за кілька років з листопада 1929 по 1 листопада 1933 року румунські прикордонники затримали 1700 перебіжчиків. А скільки спроб були невдалими? По стежках, бродах, відомих ще за царських часів, по дну ріки люди тікали від лихоліть радянської влади.

В архівних документах згадується, що люди з боку Румунії просили радянських прикордонників, якщо не пустили їх з возами на міст за Дністер, так хоча б роздати нужденним продукти, які зберали всією громадою міста Атаки. Прикордонники факт голоду в Україні заперечували і обоз повернули.

Буковинці, які жили вздовж річки, використовували різні методи допомоги. Робили дерев'яні настили, клали пакунки і пускали на Дністер. Людяніші прикордонники могли це пропустити, а ідейні комуністи-прикордонники довгими жердинами відпихували настили допомоги від радянського берега. Натягували дрот до дна річки Дністер, по ньому передавали вузлики з допомогою, які були прив'язані до дроту. Пускали фанерні літачки з буханками хліба на інший бік. Прикордонники присікали всяку спробу допомоги [14, арк. 2 – 9].

Згідно оперативного наказу № 42167 ОДПУ від 7. II. 1930 року, підписаного Головою Державного Політичного Управління УРСР В. Балицьким, “Про організацію операції з масового виселення куркульсько-контреволюційних елементів з

території України», прикордонним загонам було дозволено проводити арешти, дізнання та виносити звинувачувальні акти. А до найбільш активної та злісної частини «куркульства», «терористів», «шпигунів», «повстанців», «організаторів масових виступів» застосовували вищу міру покарання (розстріл). Звітували прикордонники про виконані роботи кожні три дні. Ярлик контреволюціонера, шпигуна в прикордонній зоні можна було нависити будь-якій людині, і доля людини була зламана. Дозволялось прикордонникам лишати мешканців Могилів-Подільська і виборчих прав. А це у 1937 – 1938 пряма дорога в ГУЛАГ [15, арк 2 – 13].

Отже, життя у прикордонній смузі в Могилів-Подільську було сповнене підозр, боротьби за життя, репресій.

### *Джерела та література:*

1. Летопись пограничных войск КГБ СССР. – М.: Воен. Изд-во МО СССР, 1981. – 250 с.
2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. Р – 925. – Оп. 1. – Спр. 50. – 125 арк.
3. ДАВО. – Ф. Р – 489. – Оп. 4. – Спр. 22. – 960 арк.
4. ДАВО. – Ф. Р – 345. – Оп. 2. – Спр. 12. – 45 арк.
5. ДАВО. – Ф. Р – 489. – Оп. 4. – Спр. 22. – 159 арк.
6. ДАВО. – Ф. Р – 342. – Оп. 1. – Спр. 42. – 425 арк.
7. ДАВО. – Ф. Р – 343. – Оп. 1. – Спр. 15. – 154 арк.
8. ДАВО. – Ф. Р – 488. – Оп. 2. – Спр. 23. – 143 арк.
9. ДАВО. – Ф. Р – 498. – Оп. 4. – Спр. 22. – 100 арк.
10. ДАВО. – Ф. Р – 337. – Оп. 1. – Спр. 716. – 105 арк.
11. Архів УСБУ у Він. обл. – “СО”. № 42894. – П.Ф. 22519.
12. *Нестуля О.* Доля української старовини в Україні / *О. Нестуля.* – К.: Основа, 1995. – Т. 2. – 250 с.
13. ДАВО. – Ф. П – 31. – Оп. 1. – Спр. 559. – 25 арк.
14. ДАВО. – Ф. П – 35. – Оп. 5. – Спр. 132. – 104 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3120. – 413 арк.

## **ДО ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ НА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНІ**

Сучасне українське державотворення в світлі демократичних перетворень у суспільстві вимагає від нас серйозного та відповідального осмислення минулого нашого краю, виокремлення етнічного фактору в історичному поступі українського народу.

Історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі нарівні з мовою і культурними традиціями об'єднує індивідуумів, окремі групи у нації, наділяє її членів почуттям духовної спорідненості. Такі колективні уявлення про минуле є важливим соціокультурним феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації.

Як показує досвід європейських країн, держава, використовуючи засоби відповідної політики та управління, виступає впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Дана сфера діяльності органів влади у політичному та науковому аспекті отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти.

Ситуація, що склалася в сучасній Україні щодо питань, пов'язаних з формуванням історичної пам'яті, свідчить про постійно зростаючу впродовж останніх років політизованість цього сегмента суспільного життя. Причина зазначеного процесу лежить у площині не стільки об'єктивних чинників (крах комуністичної ідеології та проголошення державної не-



залежності викликали закономірну зміну оцінок історичного минулого українського народу), як суб'єктивних (відмінне трактування минувшини різними політичними силами, включення історичної тематики у контекст політичної боротьби). Дискусії щодо оцінки важливих аспектів історичного минулого України переросли не лише рамки наукових обговорень, а й державні кордони, що виявляється у цілеспрямованій позиції керівництва сусідніх країн стосовно державної політики історичної пам'яті в Україні.

Колективні уявлення про минуле набувають ціннісно-сислового виміру винятково у соціальному контексті й детермінуються «соціальними рамками». Людські спільноти реконструюють минуле на потребу сьогодення. Зміни соціально-політичного контексту неминуче тягнуть за собою перформатування колективної історичної пам'яті.

Державна політика історичної пам'яті почала формуватися з моменту розпаду СРСР і постання незалежної України й носила у цілому національно спрямоване наповнення. Політичні лідери країни намагалися не стільки сформувавши історичну свідомість громадян, як пристосувати історичну політику до ситуативних обставин. У кінці 1990-х – на початку 2000-х років під час відзначення ювілейних дат, проведення конференцій, формування календарних святкових днів відбувалося часткове повернення до традицій радянського періоду. Подібна позиція дозволяла певною мірою зберігати громадський спокій, проте переводила спірні проблеми історичної тематики у латентний стан, не розв'язуючи назрілих питань і не пориваючи з радянською традицією. Адже навіть за умов обмеженої демократії, тоталітарні методи формування історичної пам'яті вже не могли працювати.

Напружена ситуація, що періодично складається навколо трактування окремих сюжетів історії України, є результатом боротьби різних політичних сил, різних моделей державного будівництва і формування української нації. Політичний дис-

курс характеризувався гострою полемікою стосовно багатьох сторінок української минувшини. Наприклад, щодо оцінки Полтавської битви, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни, навколо тем діяльності Української повстанської армії, статусу України в складі СРСР тощо. Різновекторні репрезентації історії суттєво заважають формуванню національної пам'яті.

Сьогодні, попри розстановку, здавалося б усіх акцентів, у певних колах предметом дискусії є також тема Голодомору, не ділячись на визначену законодавством неприпустимість заперечення Голодомору.

Автору статті в силу службових обов'язків доводилось брати участь в організації дослідницької роботи стосовно подій Голодомору 1932 – 1933 років на Вінниччині.

Завдяки великим зусиллям редакційної колегиї книги «Реабілітовані історією. Вінницька область», наукового активу області та діяльності пошуково-дослідницьких груп вдалось зібрати чималий матеріал з даної тематики: архівні дані, спогади очевидців, наукові праці тощо. Результатом такої роботи став том «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область».

На основі архівних документів, спогадів очевидців тих трагічних подій вінницькими істориками та пошуківцями проаналізовано причини, механізми та наслідки тих подій в роки кмуністичного режиму, висвітлено регіональну політику радянського керівництва.

За даними різних джерел, у Могилів-Подільському районі в 1932 – 1933 роках від голоду загинуло майже сім з половиною тисяч людей. Встановлено імена 3382 чол. Села Козів, Оленівка, Яруга та колгосп «Перемога» були занесені на «чорну дошку» постановою Вінницького облвиконкому від 19 листопада 1932 року.

Хронологію архівних документів 1932 – 1933 років щодо Могилів-Подільського району можна проілюструвати нижче

наведеними фактами, які внаслідок багаторічного опрацювання цілої когорти вінницьких науковців та краєзнавців, стали підтвердженням геноциду українського народу, в тому числі на Могилів-Подільщині.

В доповідній записці секретаря Вінницького обкому КП(б)У Чернявського Косіору та Постишеву від 17 березня 1933 року зазначено, що в Могилів-Подільському районі «Голоданием пораженены... 7 сёл: Хоньковцы, Нагоряны, Борнашовка, Борщивцы, Юрковцы, Озаринцы, Кукавка...». В цьому ж документі далі зазначено, що кількість голодуючих та померлих становить тут – 58 сімейств.

Часто трапляється спостерігати в різного роду доповідних документах обласних чи районних парткерівників вищестоящим органам, що причиною, мовляв, голодування окремих селян є їх нетолерантність до радянської влади та ледарство. Однак, у доповідній записці члена бюро Вінницького обкому ЛКСМУ І. Глуценка В. Чернявському про голодування жителів села Сугаки Могилів-Подільського району від 5 квітня вже «більш благополучного» 1935 року повідомляється, що «Тепер в Сугаках є багато колгоспників із опухлих, не лише серед тих, що вступили до колгоспу останнім часом, але й серед старих, які в минулому досить активно працювали в колгоспному виробництві... Я попав в село надвечір і в цей час в управі колгоспу застав понад 50 жінок. Гадав, що прийшли на збори. Але, як потім виявилось, жінки збираються такою юрбою щоденно коло приміщення колгоспу, сподіваючись одержати макуху, чи якоїсь іншої допомоги. Настрій у селі пригнічений». Такий стан речей спонукав багатьох селян до виходу з колгоспів. В нетривалий в час і період з 1 січня по 25 червня 1932 року, за спецповідомлення заступника начальника Вінницького обласного відділу ГПУ Рахліса П. секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексееву бачимо, що в Могилівському районі з колгоспів вийшло в травні 1932 року 120 осіб, в червні цього ж року – 410.

Згодом 17 липня 1932 року Алексеєву доповів начальник Вінницького обласного відділу ГПУ В. Лєвоцький про наявність 977 заяв про вихід з колгоспів Могилівського району.

Також документи свідчать про свавілля та беззаконня місцевих активістів, яке іноді обурювало, навіть, їх керівників. Так, знову ж таки Рахліс доповідає 4 липня 1932 року Алексеєву, але вже про факти порушення революційної законності в області, де читаємо, що «В Могилёвском районе предсельсовета села Ляшевцы Мельничук незаконно производил изъятие у середняков имущества, которое присваивал себе. Так, например, из изъятого имущества он присвоил себе и отправил своей семье в село Израилевку одну пару валенок, кожух, плащ, шапку, сапоги, табак, платки и прочие вещи. Мельничук также без всяких оснований занимался изъятием продуктов муки, масла и проч., которые нигде не приходовались и присваивались Мельничуком. Уполномоченный РПК Денисов знал о незаконных действиях Мельничука, но никаких мер не к устраниению не принимал».

Зведення інформаційного сектору Вінницького обкому КП(б)У від 21 лютого 1933 року висвітлюють нам наступну ситуацію того часу по Могилевському району: «По селу Хоньковцы зарегистрировано до 50 семейств колхозников, переживающих в голодании. Имеется несколько семейств, которые на почве голода обессилены и начали опухать. В правление колхоза ежедневно группами по 10 – 15 человек приходят колхозники с требованием о выдаче хлеба. В этом районе в сёлах Нагоряны, Бернадовка, Борщинцы, Юрковцы, Озаринцы, Кукавка также отмечены факты голодования. За последнее время по селу Кукавка зарегистрировано 17 случаев смерти на почве недоедания, главным образом стариков. В этом же селе отмечены факты убоя лошадей для пищи и особенно усилились кражи продуктов у колхозников из погребов».

Про ці ж села згадується і в спецповідомленні заступника голови ГПУ УСРР З. Кацнельсона Косіору та Чубарю про голодування населення республіки від 15 лютого 1934 року.

Найбільш переконливими є свідчення очевидців тих подій. Брія розповідає, що «уже з ранньої весни 1933 року спочатку наодинці, а далі все більше і більше сімей обхватила нестача, а за тим і голодовка. Що лише не приходилось людям їсти. Варили різні бур'яни – кропиву, дикий шавель і інші. Їли цвіт акацій і інших дерев. Почалось вимирання людей, спочатку одиниці, а за цим і цілими сім'ями... дехто спасся, а дуже, дуже велика кількість сімей повністю вимерла, хати залишились зовсім пустими...»

В с. Тропове, за свідченням Сагача Є. С., «люди пухли і щодня помирали, напівживими шкапами їздили по-під хати, забирали покійних і звозили до однієї ями на кладовище... До весни поїли все: собак, котів, не кажучи вже про домашню птицю. Весною молода кропива була справжніми ласощами. Далі їли лободу, бурячиння, ловоли і їли жаб. Найбільше страждали немічні – діти, інваліди, старики».

Викладене вище підводить до висновку про актуальність та важливість реалізації в суспільстві концепції політики історичної пам'яті, як складової загальнодержавної гуманітарної політики.

Історична пам'ять повинна відігравати більш вагому роль в інтегративних процесах становлення української політичної нації, сприяти формуванню національної ідентичності, визначенню громадянами ціннісних державних орієнтацій.

### *Джерела та література:*

1. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 408 с.

## **АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОЇ ТА РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЧЧИНИ**

На сучасному етапі, коли світ та суспільство вступило в стадію інформаційних технологій, а засоби масової інформації (ЗМІ) називають четвертою гілкою влади, проблеми впливу і корегування свідомістю людини через призму пропагандистської політики, як з боку держави, так і з боку політичних сил, бачиться у новому ракурсі.

В умовах військового конфлікту на Сході України на власному досвіді переконують, що значить пропаганда та її направленість не лише в повсякденні, а в умовах розпалення національної ворожості.

Активно використовувалася вона й в роки Другої світової війни.

За останні роки з'явилося кілька праць, автори яких певною мірою висвітлювали агітаційно-пропагандистську політику в часи Другої світової війни саме в роки окупації. Зокрема, слід відмітити праці Т. Вінцьковського [1], С. Гальчака [2], О. Салати [3], С. Стельниковича [4], В. Шайкана [5], М. Мудраченка [6].

Метою статті є висвітлення напрямків ідеологічної діяльності нацистської Німеччини та Румунії на теренах Вінниччини у 1941 – 1944 рр., і вплив нацистської ідеології на українське суспільство, зміну його свідомості.

До початку Другої світової війни ставлення нацистів до розвитку культури на окупованих територіях було однозначно негативним. Так, Адольф Гітлер у другому томі книги «Моя боротьба» писав: «Раніше Німеччина виправдовувала

своє право на колонізацію своїми можливостями і бажанням поширити німецьку культуру. То була дурниця. Адже не можна поширити культуру, яка була основним виразним засобом життя конкретного народу на інший народ, із зовсім іншим складом розуму. У кращому випадку це б спрацювало з так званою інтернаціональною цивілізацією, яка має до культури таке ж відношення, як джаз до Бетховена». Гітлер вважав, що Німеччина отримала статус світової держави завдяки досягненням у всіх сферах людської культури і завдяки своїм успіхам на фронті. Тому, «арійську» культуру не повинні осягнути «нижчі» раси [7, с. 101].

Однак, після окупації України, з метою утвердження думки про позитивний характер «нового порядку», нацисти змушені були дещо змінити своє ставлення до місцевого населення і оголосити про відкриття виховних освітніх установ – дитячих садків, шкіл, гімназій, технікумів, інститутів, університетів, закладів культури для заспокоєння населення, збудованого війною і більшовицьким режимом, а також для «промивання мізків», контролю молоді та формування довіри до німецької адміністрації та її дій [5, с. 671].

У перший період окупації гітлерівці лояльно ставилися до намагання української інтелігенції відновити роботу навчальних закладів. У першій половині вересня 1941 р. у м. Вінниці було відкрито одну початкову, дві неповно-середні і 10 середніх шкіл. А з червня 1942 р. було відкрито двокласну школу для німецьких дітей віком від 6 до 14 років. Чисельність учнів школи становила 60 осіб, яких, залежно від віку, поділяли на три групи. Головним завданням у таких школі було «якнайшвидше пробудити в учнях стару спадковість крові» – тобто відчуття приналежності до німецької нації, яке за часів більшовицького режиму було значно притупленим [18]. В сільській місцевості працювали переважно 4-класні школи. Щоправда, навчання і виховання дітей здійснювалося за запропонованими окупаційною владою навчальними пла-

нами та програмами. За невідвідування школи з батьків стягували штраф у розмірі від 300 до 1000 крб. [8, с. 138]. У 78 народних школах Вінницького гебіту навчалось близько 7 тисяч учнів, навчальний процес забезпечувало 180 вчителів [9].

За наказом від 24 жовтня 1942 р. усі школи, крім народних з чотирма класами навчання, припиняли свою роботу. Спеціальним розпорядженням Коха всі вузи України не закривалися: «я вимагаю від панів генерал-комісарів закрити всі школи і інститути, в яких навчаються учні старше 15 років, а всіх учнів і викладачів з цих закладів, незалежно від статі, закритим способом відправити на роботи до Німеччини. Я вимагаю також одночасно подбати про те, щоб крім 4-класних народних шкіл не було жодної школи, не дозволеної мною. Далі я також настійно звертаю увагу на те, що й 4-класні школи можуть працювати лише в тому випадку, якщо наявні дозволені мною засоби навчання...» [11, с. 748].

Проте нацистська пропаганда у системі шкільної освіти виявила низьку результативність. У Берліні не встигли підготувати підручники, програми і методичні посібники з багатьох навчальних дисциплін, а окупаційна влада не змогла забезпечити шкільні установи канцелярським приладдям. Учні часто писали на старих газетах, а замість чорнил використовували сік бузини. Зі шкільних бібліотек масово вилучалася радянська література, праці К. Маркса, В. Леніна, Й. Сталіна, та їхніх послідовників, окрім дореволюційних класиків. Цензурі підлягали підручники початкових класів. З підручників вилучався матеріал, який будь-яким чином був пов'язаний із радянською минувиною. Учитель повинен був внести 386 правок та змін до текстів. Неприпустимими були слова «колгосп», «піонер», прізвища Ленін, Чапаєв, Горький, Щорс. Не кажучи вже й про вислів як «тов. Сталін – наш друг і вчитель», що було поширеним явищем у під-



ручниках передвоєнних часів. Ці приклади яскраво демонструють тотальний ідеологічний контроль за освітою з боку окупаційної влади, починаючи з дитинства[5, с. 672].

Великий ідеологічний вплив мала і періодика, яка стала рупором нацистської пропаганди. У газеті «Вінницькі вісті», яка висвітлювала культурне життя Вінниччини, друкувалися матеріали з історії, етнографії, культури українського народу [13, с. 229]. 31 серпня 1941 р. було видрукувано перший номер офіційної обласної газети «Вінницькі вісті». Редактором цієї газети став оунівець Володимир Нофенко. Завдяки його діяльності газета відстоювала українські національні інтереси, постійно звертаючись до проблем рідної історії, культури, мови тощо. До весни 1942 р. часопис контролювали оунівці, але під тиском окупаційної влади В. Нофенка усунули з посади й заарештували. Після цих подій «Вінницькі вісті» втратили свій національний дух [14, с. 58].

Надзвичайно цікавим і результативним методом, який використовувала німецька пропаганда, було проголошення ідеалів, тобто техніка використання закликів. Значна частина людей, особливо у сільській місцевості, і книжок майже не читала й це дало можливість нав'язувати людям думку у вигляді гасел. З цього приводу зазначимо, що більшість заголовків статей у газеті «Вінницькі вісті» та в іншій окупаційній пресі мали характер гасел. Наприклад, у газетах «Вінницькі вісті» ми бачимо яскраві заголовки «Слава Україні!», «Німеччина перемагає на всіх фронтах!», «Більшовизм – ворог українського народу!», «Слава Визволителям!» [19]. Такі гасла насамперед мали на меті продемонструвати населенню окупованих територій, які цілі переслідце гітлерівська Німеччина щодо вирішення українського питання.

У газеті «Вінницькі вісті» від 17 вересня 1941 р. у статті під заголовком «Український нарід і жида» описується боротьба українського народу з євреями, які: «перебрали до своїх рук всю торгівлю, заволоділи майже всіма багатствами

нашої землі, «обдарували» наших українців кормигною та сифілісом, довели до страшної нужди і фізичного винищення людських великих просторів української землі» [20].

Особлива увага приділялася діяльності окупантів щодо формування та підтримування антирадянських настроїв. Наприклад, вулиці міста Вінниці були перейменовані. Серед нових назв – вулиці імені українських козацьких гетьманів Хмельницького, Дорошенка, Мазепи, Полуботка, Виговського, отаманів періоду громадянської війни Шепеля, полковника Коновальця [19].

Політика румунської окупаційної влади в культурно-освітній сфері на території губернаторства "Трансністрія" мала істотні відмінності від німецької зони окупації. Вони насамперед визначалися особливостями ідеологічних настанов, які Бухарест давав окупаційній адміністрації в цьому губернаторстві, адже останні істотно відрізнялися від нацистських постулатів. [1, с. 423].

Ще під час наступу на Одесу в серпні 1941 р. маршал Антонеску розробляє перші кроки своєї політики і в "Інструкції для адміністративного управління губернаторством "Трансністрія" вимагав: "1) у галузі освіти – відкрити з 1 жовтня всі школи з учителями з місцевих кадрів. Мовою викладання може бути за вибором населення, німецька, румунська чи російська; 2) з середніх шкіл відкрити тільки початкові, ремісничі та комерційні, що стосується інших – подивимося пізніше". Однак, лише 28 листопада після "ретельної перевірки приміщень, обладнання, підбору викладачів, які проводила спеціальна комісія, що була створена у кожній районній префектурі, в місті почали працювати 50 шкіл".

С. Гальчак [2] зазначає, що між зонами окупації були істотні відмінності. Окрім вирішення "єврейського питання", румунська окупаційна влада мала "свій погляд", на деякі інші: якщо німці допускали існування лише початкових шкіл, то в Трансністрії впроваджувалася шестирічна освіта (нав-

чання не було безкоштовним); якщо німці безжалісно розстрілювали кожного, хто насмілювався користуватися радіоприймачем, то в Трансністрії здійснювалася навіть певна радіофікація окремих населених пунктів; якщо німці прихильно ставилися до «фольксдойче», то румуни деякий лібералізм проявляли до молдавського населення: якщо гітлерівці нещадно карали за найменше порушення кожного підозрілого, то в румунів за аналогічну провину жертва могла її "відкупитися" або зазнати м'якшого покарання.

Структура мережі освіти, яку почала формувати окупаційна влада, повторювала румунську: початкова школа була семирічною. Вміння читати, писати, рахувати було обов'язковим для всіх дітей та підлітків. Початкової школи оминути було неможливо, оскільки при вступі до гімназії, ліцею чи до вищого навчального закладу треба було подавати свідоцтво про попередню освіту. Що стосується наступної сходинки – середньої школи, – то бажаючих вчитися тут було небагато. Справа полягала в тому, що в умовах воєнного часу діти, особливо хлопці, матері яких виховані в умовах войовничого атеїзму, не сприймали цих предметів, як і фізичні покарання (в школах били учнів указкою по руках за погане письмо та інші провини), остаточно знеохочуючи до відвідування школи.

Влада пишалася своєю участю в розвитку культури, але не забувала про політичні орієнтири. У вересні 1943 р. відділ цензури заборонив використовувати твори радянських композиторів і композиторів-євреїв як "в інтимній обстановці, так і публічно". "Усі музичні партитури, платівки, на яких записані твори цих композиторів, мають бути зданими. Ті, хто порушить, будуть віддані до суду", – наголошувалося у відповідному наказі [1, с. 423 – 424].

Складовою частиною політики румунізації на окупованій території Вінниччини також було перейменування населених пунктів та вулиць. Так у наказі № 4122 від 28 вересня

1942 року йшлося про перейменування та заборону надалі вживати старі назви [21, арк. 71]. В центрі м. Могилів з'явилися вулиці, що носили імена Гітлера, Мусоліні, Короля Міхая I [22, арк. 33]. Крім того, кожний будинок повинен був мати відтепер національний румунський прапор [23, арк. 42].

Важливе значення у системі нацистської пропаганди відводилося кінохроніці, яка демонструвалася у межах так званих «тижневих оглядів» перед показом художніх фільмів. Провідними пропагандистськими сюжетами кінохроніки були дії Вермахту на фронтах Другої світової війни, у тому числі на території України, антирадянська пропаганда, матеріали про переваги німецького господарювання [16, с. 201].

Протягом 1 серпня 1941 р. – липня 1942 р. було показано 75 фільмів. Відповідно до повідомлення газети «Вінницькі вісті», особливе зацікавлення глядачів викликали німецькі кінофільми «Я обвинувачую», «Інтермецо», «Повернення», «Віденські історії», «Оперета», «Танок з царем», «Великі порядки», «Любов і математика» та інші [17]. Проте фільми часто постачалися несинхронізованими, під час сеансу вони мерехтіли, рвалися, титри були занадто світлими або темними і глядачі не встигали прочитувати текстовий переклад. У прокаті не вистачало сюжетів науково-популярного змісту тобто на теми завдяки яким ідеологічний вплив кінопропаганди міг би стати більш ефективним.

Отже, агітаційно-пропагандистська кампанія на Вінниччині передбачала використання тих форм і методів пропаганди, які вже пройшли апробацію Рейху в окупованих країнах Європи: періодичної преси, кінофільмів, листівок, ідеологізацію освіти та культури. На окупованій Вінниччині відбувалось відродження національно-культурно-го життя, яке на початку німецько-радянської війни було активізоване діяльністю самостійницького руху. Однак німецька і румунська пропаганда шляхом ідеологізації культури та освіти мала низьку результативність. Це пояснювалося тим, що до кін-

ця окупації населення повністю розчарувалося в соціально-економічній політиці нової влади, перестало довіряти її пропагандистським акціям і в більшості залишалося нелояльним до нового порядку, оскільки реальний стан справ не відповідав обіцянкам нацистів покращити життєвий рівень громадян. Що стосується іміджу румунів як носіїв і рятувальників культури, то наслідки війни, розграбовані навчальні заклади, музеї та бібліотеки, розвіяли його остаточно.

### *Джерела та література:*

1. *Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В.* Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія» Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. / Вінцовський Т., Кязимова Г., Михайлуца М., Щетніков В. / Книга І. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 413 – 445.
2. *Гальчак С. Д.* «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. – 344 с.
3. *Салата О. О.* Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті») / О. О. Салата // Наукові записки. Серія : історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 151 – 155.
4. *Стельникович С.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / С. Стельникович. – Ж.: Вид О. О. Євнюк.: 2015. – 591 с.
5. *Шайкан В.* Ідеологічна боротьба в Україні в роки Другої світової війни Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. / В. Шайкан / Книга І. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 659 – 682.
6. *Мудраченко М.* Друга партизанська бригада 1942 – 1944: від партизанщини до партизанства / М. Мудраченко. – Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2015. – 567 с.
7. *Гитлер А.* Моя боротьба / А. Гитлер / Вторая книга – Алекс Ман, 2013. – 148 с.
8. *Коломієць І.* Майдан Супрунівський (Підлісне). Від най давніших часів до сьогодні / І. Коломієць. – Вінниця: Вінницька газета, 2012. – 322 с.
9. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф. П-158. – Оп. 5. – Спр. 259. – Арк. 132 зв.

10. *Єржабкова Б.* Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941 – 1944 у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 269 с.

11. *Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин.* – К. : Наук, думка, 2013. – 1056 с.

12. *Коломієць І.* ОУН-УПА на Вінничині в роки боротьби за Українську самостійну соборну державу / І. Коломієць. – Вінниця: Літинська районна друкарня, 2010. – 247 с.

13. Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2004. – Вип. 26. – С. 229 – 236.

14. *Костюк О. С.* Діяльність організації українських націоналістів на Вінничині з 1941 – 1943 рр. / О. С. Костюк // XX Вінницька обласна історико-краснавча конференція. Вінниця, 1993. – 58 с.

15. *Вінницькі вісті.* – 1942. – 1 лютого.

16. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.

17. *Вінницькі вісті.* – 1942. – 22 липня.

18. *Вінницькі вісті.* – 1942. – 7 січня.

19. *Вінницькі вісті.* – 1941. – 3 вересня.

20. *Вінницькі вісті.* – 1941. – 17 вересня.

21. ДАВО. – Ф. П – 2966. – Оп. 4. – Спр. 48. – 294 арк.

22. ДАВО. – Ф. П – 2383. – Оп. 8. – Спр. 1. – 140 арк.

23. ДАВО. – Ф. П – 2383. – Оп. 8. – Спр. 1. – 155 арк.

***Анастасія РОГОЗОВСЬКА-КОСУНЕЦЬ,  
Іван РОМАНЮК***

## **РУХ КОНТИНГЕНТУ УЧНІВ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ЗБЕРЕЖЕННЯ У ЗАКЛАДИХ ОСВІТИ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ ВІННИЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.**

Серед усіх навчальних закладів області вагоме місце займають заклади професійно-технічної освіти. Саме вони забез-

печують навчання молоді різним виробничим професіям, адже на ринку праці робітничі спеціальності сьогодні найбільш затребувані. Так було і в радянські часи. Вінниччина забезпечувала робітничими кадрами не лише власний регіон, а й інші області УРСР, особливо після завершення радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр. Молодь Вінниччини, після здобуття робітничих спеціальностей, опинялася скрізь, де тривали відбудовчі процеси народного господарства країни у повоєнний період.

В історіографії вивчення процесу розвитку професійно-технічної освіти на Вінниччині у повоєнні часи практично не існує такого роду наукової праці. Основними джерелами з яких можна взяти фрагментарні відомості загального характеру становлять праці: В. І. Баранова [3], С. Я. Батишева [4], В. В. Глазірина [5], О. С. Дубинчука [6], Е. С. Котляра [7]. Що стосується в цілому освіти на Поділлі у повоєнні роки, то варто згадати праці: М. Кравця, М. Кукурудзяка [8], Б. Кузмікулкіна [9], Н. Прокоповича [10], Г. Ткачова [11], але це будуть переважно дослідження у формі статі на сторінках періодики.

Історія розвитку системи професійно-технічної освіти на Вінниччині у повоєнний період недостатньо досліджена. Автори даної статті використовували для написання дослідження документи Державного архіву Вінницької області, тому актуальність статті зумовлюється і публікацією раніше не вивчених матеріалів.

Система професійно-технічної освіти у повоєнний період мала таку структуру: найвищим виконавчим органом у системі було Міністерство трудових резервів СРСР, йому підпорядковувались Головні управління міністерства трудових резервів у республіках, яким підзвітні були обласні управління. На Вінниччині таким обласним управлінням у перші повоєнні роки керував М. Бондаренко.

По завершенні війни на теренах області двічі на рік міністерство організувало чергові примусові мобілізації молоді до закладів освіти трудових резервів. Для Вінниччини встановлювався план набору в загальному вигляді лише кількісно. Обласне управління кількість учнів за планом набирало з усієї області, з кожного району. Проте, виконати план набору це лише половина справи, потрібно було не втратити кількості набраних учнів під час навчання, адже від кількості контингенту залежало майбутнє шкіл ФЗН та училищ.

Більшість радянських праць не торкалися питання втрати контингенту, щоб не руйнувати міф того кращого і забезпеченого життя, яке пропонували для молоді училища системи трудових резервів по вій країні. Більше того, багато праць вимальовували навчання в ремісничих та залізничних училищах для молоді як справу всього їхнього життя, як обов'язок перед державою, який потрібно виконати з великої любові до країни. І згадки про втрату училищами контингенту лише руйнували ідеологію системи.

Втрати контингенту все ж були і заклади освіти Вінниччини на початку 1950-х років теж їх зазнавали. Серед причин втрати контингенту документи зазвичай вказують на декілька: по стану здоров'я, у зв'язку із відбуванням покарань за кримінальні злочини та самовільне полишення навчального процесу. Остання причина втрати контингенту була найбільш небезпечною для училищ, тому дирекції усілякими способами намагались зменшити кількість втікачів шляхом їх вилову і передачі відповідним органам. Про це свідчить лист на ім'я прокурора м. Вінниці Дзися від директора Вінницького ремісничого училищ № 1 Дудика. З листа дізнаємось, що «в вересні 1948 року у РУ №1 м. Вінниці на навчання був прийнятий Голуб Анатолій Олександрович, 1932 року народження, з міста Керч. З початку навчання робив систематичні прогули занять. З 22 грудня 1949 року в училищі не з'являвся зовсім. Залишилось йому навчатись півроку.



Держава витратила на нього великі кошти. Дирекція просить вас прийняти міри по розшуку учня» [1, арк. 22].

Схожий зміст має і інший документ, який свідчить про страх перед втратою контингенту училищем. Так, згідно наказу директора Вінницького ремісничого училища № 5 Сафронова від 29.01.1950 року «Про відповідальність учнів за порушення дисципліни та самовільне полишення навчання» директор дає розпорядження по учням Тимошенко Борису Івановичу та Шпиклеру Володимиру Матвійовичу, за самовільне полишення навчання, передати документи до прокурора за для притягнення учнів до кримінальної відповідальності [1, арк. 38].

Часто такі прохання, дійсно, завершувались кримінальними справами. Про що свідчить рішення народного суду Козятиського району Вінницької області, за яким «Кухта Антон Назарович, 1933 року народження, учень залізничного училища № 2 м. Козятин, за систематичне порушення дисципліни, а саме не виконання плану навчання та пропуски занять, був спочатку відрахований з училища, але 2.01.1950 року у нетверезому стані він з'явився знову в училищі, здійснив ряд хуліганських вчинків, побив учнів Давидова, Кирносова і лаявся нецензурно» [1, арк. 43]. Суд виніс рішення по ст.70 – з 5.03.1950 року понести покарання у вигляді позбавлення волі та перебуванням у колонії строком на 1 рік [1, арк. 44].

Даний випадок був не одиничним. Так, посилаючись на доповідного листа на ім'я заступника Міністра трудових резервів СРСР Бордадіна від начальника обласного управління трудових резервів М. Бондаренка станом на середину травня 1951 року, дізнаємося, що «у 1950 році з числа учнів системи трудових резервів було засуджено 7 осіб: Мовчан В. Д. – за проступки скоєні до початку навчання на 1 рік, 6 місяців за поломку мотики в колгоспі; Кухта А. Н. – на 1 рік за порушення правил внутрішнього розпорядку та хуліганство;

Клейнерман та Савицький Я. М. – на 3 роки за крадіжку; Гошок – на 7 років за крадіжку; Чершинюк П.М. – на 2 місяця за повторне поступлення до школи ФЗН; Бернадський К. П. – на 2 роки за крадіжку» [2, арк. 134]. В справах Мовчана, Клейнермана, Савицького, Гошака прокурор відмовив у перегляді.

Втрати контингенту для училища були одним із найгірших способів кинути тінь на діяльність усього навчального закладу. Ці втрати фіксувались і зводились у річні звіти обласним управлінням системи трудових резервів. Відповідно до такого звіту про втрату контингенту на 1.12.1950 року Вінницьке ремісниче училище № 1 втратило 6 учнів: Крешнерман Ю. Г., Савицький Я. М. – засуджені на три роки, Голуб А. А. – покинув навчання самовільно, Гошок – засуджений до 7 років за крадіжку, Колодинський – помер, Черниш М. – покинув навчання у зв'язку із хворобою [2, арк. 33].

Заболотнянське ремісниче училище № 2 втратило 10 учнів: Каплун Н. Г., Саракуз, Тимошенко, Удоденко С. А. – покинули навчання самовільно, Шпиклер – відрахований за пропуски занять, Фардигола – переведений до ремісничого училища № 5, Коломієць, Дмитрук, Муравський, Шпаченко – за станом здоров'я.

Ремісниче училище № 8 м. Вінниці втратило 2 особи: Голенко і Левченко покинули училище самовільно; залізничне училище № 2 м. Козятин втратило 2 особи контингенту: Рябцин по стану здоров'я, Кухта А.Н. засуджений на 1 рік за хуліганство, Бернадський засуджений до 2 років за крадіжку [2, арк. 33].

Систематизовуючи втрати контингенту, обласне управління трудових резервів щорічно відзначало кращих і гірших училища. На 1950 рік згідно доповідної № 445 на ім'я Міністра трудових резервів СРСР Проніна від 30.11. 1950 року, кращими училищами, без втрати контингенту, були: Він-

ницьке РУ №3, 6, Жмеринське та Козятинське ЗУ №1, 3. За «грубе порушення розпорядку» в РУ №1 покарано і відраховано 7 осіб, школі ФЗН № 2 – 2 особи, ремісниче училище № 5 – 5 осіб, залізничне училище № 2 – 1 особа. Із цього числа 5 осіб засуджено. З ремісничого училища № 8, № 5, № 2, школи ФЗН №2 самовільно покинули навчання 8 учнів [1, арк. 118].

Таким чином, втрати контингенту для системи трудових резервів руйнували всю ідейну основу, на якій базувалась система професійно-технічної освіти у повоєнні роки. Тому будь-якими способами училища намагались виправдати ці втрати. Найчастіше основною причиною полишення учнями навчання були хвороби або засудження до виправних колоній. Тих учнів, що самовільно тікали з училищ, намагались відшукати і передати правоохоронним органам, для того, щоб зменшити кількість числа самовільників. Безумовно, в історіографії радянського періоду знайти дані по втраті контингенту практично не можливо, але дослідження проблеми із першоджерел дає можливість сьогодні більш об'єктивно дивитись на процеси розвитку ремісничої освіти Вінниччини у післявоєнний період.

### *Джерела та література:*

1. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО), ф. 4767, оп. 1, спр. 46, 453 арк.
2. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 72, 432 арк.
3. *Баранов В. И., Гнедин В. Н., Гриневич Н. П.* Рабочая смена. О развитии профессионально-технического образования в Украинской ССР / В. И. Баранов, В. Н. Гнедин, Н. П. Гриневич. – К., Вища школа. – 1976. – 167 с.
4. *Батышев С. Я.* Подготовка рабочих в средних профессионально-технических училищах / С. Я. Батышев. – М., Педагогика. – 1988. – 173 с.
5. *Глазирин В. В., Гришаева В. Г.* Учащиеся СПТУ: права, обязанности / В. В. Глазирин, В. Г. Гришаева. – М.: Юрид. лит. – 1987. – 158 с.

6. *Дубинчук О. С., Хромова О. А.* Розвиток професійно-технічної освіти на Україні (1917 – 1977 рр.) / О. С. Дубинчук, О. А. Хромова // Радянська школа. – № 12. – 1977. – С. 17 – 26.

7. *Котляр Э. С.* Войной опаленная смена / Э. С. Котляр. – М., Высшая школа. – 1985. – 207 с.

8. *Кравець М., Кукурудзяк М.* Освіта на Поділлі у перші повоєнні роки: 1944 – 1951 рр. / М. Кравець, М. Кукурудзяк // Тези доповідей 15-ї Вінницької обласної краєзнавчої конференції. – Вінниця. – 1996. – С. 65 – 67.

9. *Кузмікулкін Б.* Путівка у життя (ПТУ Вінниччини) / Б. Кузмікулкін // Комсомольське плем'я. – 1966. – 20 квітня. – С. 4 – 6.

10. *Прокопович Н.* Отстали на 5 лет / Н. Прокопович // Строительная газета. – 1963. – 16 августа. – С. 3.

11. *Ткачов Г.* Юнакові дорогу в майстри / Г. Ткачов // Вінницька правда. – 1967. – 3 лютого.

*Михайло ЛОЗОВИК,  
Іван РОМАНЮК*

## **КЕРІВНИКИ ТА УЧАСНИКИ ФІЗКУЛЬТУРНО-СПОРТИВНОГО РУХУ НА ВІННИЧЧИНІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ**

Найгострішою проблемою фізкультурно-спортивного руху на Вінниччині у перші повоєнні роки був брак кваліфікованих кадрів. Практично увесь довоєнний склад фізкультурних працівників і спортсменів, був мобілізований до армії. Не всі вони повернулися з війни. Загинув на фронті П. Кузьмін, рекорди якого з бігу на 100 м – 11,0 сек. та у стрибку в довжину – 7 м – стали орієнтиром для учасників перших повоєнних спартакіад Вінниччини. Герой Радянського Союзу Василь Порик спортсмен-борець, очолював визвольний партизанський рух на території Франції. Ще в юності

житель села Соломірки (нині село Порик) Хмільницького району, полюбляв силу та спритність, опанував прийоми класичної та вільної боротьби, згуртував коло себе любителів спортивних занять. Саме навик, здобуті під час занять спортом, допомогли йому під час війни, після потрапляння в полон вистояти, організувати втечу з концтабору та створити на території Франції партизанський загін, який наводив жах на нацистських окупантів. Під час бойової операції 22 липня 1944 року відважний партизанський командир був схоплений гестапівцями та розстріляний. В пам'ять про героїзм Василя Порики його ім'я викарбувано на стіні Арраської фортеці поруч з іменами інших героїв руху Опору Франції.

Весь тягар по відбудові обласного спортивного господарства ліг на плечі тих довоєнних керівників фізкультурно-спортивного руху, спортсменів довоєнної Вінниччини, що залишилися в живих та ще не освідченої, не збагаченої досвідом молоді.

Повернувся з війни в рідне місто Гайсин Володимир Чобітько – волейболіст, який під час війни був розвідником. За мужність та відвагу на фронтах Другої світової війни він був нагороджений 7 орденами, пройшовши всю війну та у перші повоєнні роки став одним з організаторів фізкультурно-спортивного руху у Гайсинському районі Вінниччини.

Мужність і героїзм в боях з окупантами виявив завідуючий кафедрою фізичного виховання медичного інституту, один з кращих вінницьких борців класичного стилю у передвоєнні роки Павло Дмитренко, який був нагороджений 12 орденами та медалями. Його колега з педагогічного інституту Павло Свіргуненко повернувся з війни з 9 урядовими нагородами. Відзначилися в боях, за що неодноразово отримували високі нагороди, тренер з важкої атлетики Василь Токмін та перший голова облради ДССТ «Колгоспник», Герой Радянського Союзу Федір Дахновський [1, с.13 –16].

Повертати колишню славу Могилів-Подільському спорту випало одному з кращих керівників фізкультурно-спортивного руху Вінниччини Всеволоду Гумовському, людині не простої, іноді трагічної долі. Ще до війни він працював вчителем фізичної культури в залізничній школі. Саме завдяки його наполегливості та відданості спорту в районі ще до війни з'явилися непогані команди з легкої атлетики та баскетболу, інших видів спорту. В липні 1941 року, коли ворог підійшов до Могилева-Подільського, Всеволод Гумовський разом з іншими призовниками вирушив до збірного пункту в с. Серебря, де було сформовано загін у складі 400 чоловік. В результаті швидкого наступу окупаційних військ загін опинився в оточенні. Без зброї, впроголодь молодим бійцям довелося пробиватися до з'єднання з основною групою наших військ. Потім була служба в корпусній артилерії, поранення [2, с. 4]. Після війни повернувся працювати в рідну школу. Тренував спортивні команди району, виступав на засіданнях районного фізкультурного активу [3, арк. 235].

На думку дослідника фізкультурно-спортивного руху Вінниччини Ярослава Кулика, саме завдяки таким людям, як Всеволод Гумовський, Могилів-Подільський район завжди вирізнявся в області гарною постановкою фізкультурно-спортивної роботи [4, с. 34].

Фізкультурники Могилів-Подільщини в повоєнні роки стали справжніми лідерами сільського фізкультурно-спортивного руху в країні. В районі будувалися великі спортивні споруди, проводилися масштабні змагання. Керівником сільського спортивного товариства району в той час працював Михайло Трейгер – освідчена людина, автор багатьох статей з історії спорту краю.

Одним з кращих сільських фізкультурних колективів області та країни був колектив с. Серебря. Завдяки таким ентузіастам спорту, як Степан Ткач, Сергій Северин – вчитель фізичного виховання місцевої школи, брати Павло та

Григорій Будяки, Михайло Ільєв, бригадир колгоспу Іван Тамай, в селі в перші повоєнні роки був побудований один з перших сільських стадіонів, спортивні команди села успішно виступали на обласних та республіканських змаганнях сільської молоді. Команду легкоатлетів села тренував колишній інструктор республіканської ради ДССТ «Колгоспник», фронтовик Ян Шедько [5, с. 4 – 5].

Велику роботу з відновлення фізкультурно-спортивної роботи в Тиврівському районі зробив ще один фронтовик Едуард Кумар. Не зважаючи на молодий вік та відсутність досвіду роботи в фізкультурно-спортивній галузі, юнак за короткий час зумів створити в районі непогані команди з футболу, волейболу, легкої атлетики. Едуард був найбільш здібним легкоатлетом-багатоборцем. А в 1954 році, виступаючи на республіканській спартакіаді сільської молоді, він посідає почесне третє місце серед кращих сільських десятиборців України [1, с. 163].

Робота фізкультурного активу області не була б такою успішною, якби не підтримка керівника області того часу Михайло Стахурського. Фізичне виховання підростаючого покоління Михайло Стахурський вважав виключно важливим фактором державного значення [6, арк. 12]. Підбиваючи підсумки соціалістичного змагання областей України на кращу організацію роботи із фізичної культури і спорту за перше півріччя 1949 року, Рада Міністрів УРСР нагородила Вінницьку область перехідним Червоним прапором з врученням грошової премії 15 тисяч карбованців і преміюванням передовиків фізкультурної роботи [7, арк. 36]. В 1949 році в Вінниці був побудований стадіон “Локомотив”, один з кращих на той час в країні. Як свідчать очевидці того часу, Михайло Стахурський особисто вибирав місце для спорудження цього об’єкту та контролював хід його будівництва. Велику увагу Михайло Михайлович приділяв пропаганді та агітації фізичної культури та спорту. За його сприяння було опуб-

ліковано кілька книг, які розповідали про спортивне життя області. Передмову до однієї з них «500.000 фізкультурників в одной області» він написав сам [8, с. 3].

Дуже важливе місце в фізкультурному дискурсі повоєнної Вінниччини відігравали видатні спортсмени, які своїм прикладом надихали молодь до занять фізкультурою та спортом. Саме такою людиною стала для вінницького фізкультурно-спортивного руху Марія Гавриш, яка була однією з фундаторів першого в країні сільського спортивного товариства «Колгоспна нива». «Я не хочу одна репрезентувати область на всесоюзних змаганнях, – писала Марія, – мені буде дуже приємно, коли на старт змагань разом зі мною вийдуть мої сільські подруги. Товариство «Колгоспна нива» виховає хороших плавців, здатних захищати честь своєї області. В майбутньому товаристві я з великим задоволенням очолю водну секцію» [8, с. 29]. Пізніше, коли Марія вже проживала в Києві, вона не втратила зв'язок з земляками. Не в останню чергу, завдяки їй її втручанням, республіканська рада товариства «Динамо» надавала всебічну допомогу новоствореному сільському спортивному товариству в організації навчально-спортивної роботи [8, арк. 7].

Отже учасниками фізкультурно-спортивну руху на Вінниччині в повоєнні роки стали спортивні керівники та спортсмени, які повернулися з війни, та молодь області. Велике значення для успішного розвитку галузі мала діяльність керівника області Михайла Стахурського та кращих спортсменів – зірок повоєнного спорту України.

### *Джерела та література:*

1. *Лозовський І.* Спортсмени в горнілі війни / І. Лозовський. – Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2004. – 254 с.
2. *Трейгер М.* Спортивна слава нашого краю / М. Трейгер // Матеріали Могилів-Подільського краєзнавчого музею.



3. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). – Ф. Р – 5053, оп. 2, спр. 27.
4. Кулик Я. Вінниччина спортивна / Я. Кулик – Вінниця: «Логос», 1996. – 160 с.
5. Туров Б. Фізкультурники Серебрії / Б. Туров. – Москва: ФИС, 1955. – 61 с.
6. ДАВіО. – Ф. 136, оп.13, спр. 7.
7. Гвоздєв Б. 500.000 фізкультурників в одній області / Б. Гвоздєв, Н. Зарудний, Б. Виноградов. – Москва: ФИС, 1949. – 70 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 24, спр. 1/012.

*Марія МАКОВІЙЧУК*

## СПОРТИВНА СЛАВА СЕРЕБРІЇ

Красиве наше село Серебрія. Воно ніби на мить зупинилось біля швидкоплинної річки Дністер, та й так і залишилось, замилувавшись нею.

Село Серебрія Могилів-Подільського району Вінницької області славне своєю спортивною історією.

Місцевий фізкультурний колектив заявив про себе ще у 1934 році і є одним із найстаріших колективів України, має свою довоєнну та післявоєнну біографію. Про те, що в Серебрії є стадіон, писалось в «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» [1, с. 451].

Великого розмаху спорт у с. Серебрія набув у повоєнні роки. Під час фашистської окупації стадіон був зовсім зруйнований. Але сільська молодь після звільнення села (19 березня 1944 року) взялася за його відбудову. Викладач фізкультури у школі Сергій Григорович Северин силою переконання і особистого прикладу зумів підняти молодь на відбу-

дову стадіону. Крок за кроком гуртувалась фізкультурне ядро колгоспу імені Тимошенка [2, с. 9].

Незабаром в колгоспі з'явилися перші футбольні та волейбольні команди, легкоатлети, плавці та штангісти. Працювало 14 секцій. Не зразу збувались мрії сільських спортсменів бути найкращими і непереможеними, не раз приходили вони останніми до фінішу, не раз наші футболісти виходили зі свого поля переможеними. Але ніхто не кидав спорт, а навпаки – кожен спортсмен знав, що шлях до перемоги – нелегкий. «Першими в труді і спорті» – такий девіз був у наших фізкультурників. Вже в 1946 році налічувалось дванадцять перших післявоєнних «значкистів» ГПО першого ступеня. З кожним роком росло число колгоспних фізкультурників. Футбольна команда стала однією із сильніших у районі. Не поганих успіхів добилася і жіноча волейбольна команда в складі якої були: Ірина Ткач, Марія Андріуко, Софія Татаровська, Галина Томай, Віра Кукол, Тамара Даниленко. Команда в 1954 році грала на першість області. В 1948 році в колгоспі вже налічувалось більше 40 «значкистів» ГПО першого ступеня. В цьому ж році команда колгоспу на районній спартакіаді зайняла загальне 2 місце. Почуття гордості за свій спортивний колектив відчули сріблячани, коли в цьому ж році з обласної спартакіади сільської молоді вони привезли 2 грамоти. Одну за друге місце з естафети 4 400 метрів і другу за зайняте друге місце по змаганнях з футболу. В 1949 році в нашому селі одним із перших було організовано добровільне спортивне товариство «Колгоспна нива», в якому нараховувалось 300 чоловік, сотні «значкистів» ГПО і десятки розрядників. Футбольна команда колгоспу ім. Тимошенка стала одною із сильніших в районі, вона в 1954 році завоювала право брати участь у фінальних іграх на кубок України серед сільських команд, її знали скрізь, ставили в приклад.

Фізкультурники Серебрії поставили перед собою мету: бути першими у праці і спорті. Слава про наших спортсменів розійшлась далеко за межі району та області. Невдовзі з'явилися перші громадські інструктори: Ірина Ткач, Іван Будяк, Микола Кукол, Володимир Грабський, Іван Бучацький. Вони зразу ж розпочали роботу секцій. У ті роки «Спортивна газета» розмістила портрет Яна Шитька – першого тренера колективу фізкультури, різностороннього, здібного спортсмена, який одним із перших виявив бажання поїхати працювати на село. Його запросили з Республіканської ради ДСТ «Колгоспник». І в Серебрію приїхав відомий на Україні спортсмен, неодноразовий чемпіон і рекордсмен Ян Шитько. З його приїздом значно пожвавилась спортивна робота в селі. Вже на перших республіканських змаганнях спортсменів колгоспів – мільонерів учасників Виставки досягнень народного господарства СРСР Серебрія зайняла третє місце.

Пожвавилась робота і футбольної команди, беззмінним капітаном якої був Григорій Данилович Будяк. У нього удар був, як постріл із гармати – так характеризували удар капітана команди. Команда складалась з самих першорозрядників. Першим воротарем був Степан Тягульський, футболісти: Іван Томай, Іван Ткач, Олександр Северин, Михайло Янковський, Олег Будяк, Григорій Мельник, Дмитро Загородський, Володимир Гаєвський, Микола Витушинський, Володимир Грабський, Валентин Негай, Григорій Лупашко, Володимир Слободянюк, Василь Андронатій, Леонід Вусатий, Григорій Татаровський. Не одну почесну нагороду вони привозили з футбольних змагань. Все село гордилось ними.

В 1970-х роках Республіканська Рада ДСТ «Колос» проводила розиграш кубку серед футбольних команд колективів фізкультури, учасників Всеукраїнських спортивних сільських ігор. В Серебрію на фінальну гру прибула команда Дніпропетровської області. Зустріч виграла команда з Серебрії [3].

Ян Шитько організував жіночу лижну команду з членів ланки Люби Шаповалової, яких прозвали «Льжное звено», сюди входили Люба Слободянюк та Марія Татаровська [2, с. 36].

Бойовою була зима 1953 – 1954 рр. для молодих лижниць колгоспу імені Тимошенко. Районні і обласні змагання, зустріч шести колгоспів-мільйонерів, агітпохід Серебрія – Атаки – Могилів-Подільський – Серебрія, зіркова естафета на відрізку Серебрія – Яришів. На обласних змаганнях Люба Шаповалова та Марія Татаровська показали результат третього спортивного розряду. Люба Слободянюк зайняла призове місце і була удостоєна другого спортивного розряду. Невдовзі на змаганнях по лижах першою перетнула фінішну лінію, незважаючи до падіння за кілька метрів від неї. «Не дівчина, а вогонь» – так писали про Любу Слободянюк [2, с. 41 – 45].

В селі організовувались різносторонні змагання серед бригад колгоспу. Систематичні тренування, змагання між бригадами, всередині бригад і загальноколгоспні, допомогли добитися добрих результатів і на більш відповідальних змаганнях. Футболісти не тільки завойовували кубки області серед сільських спортсменів, але й одержали право на участь у фіналі кубку України. Волейболісти зайняли друге місце на міських змаганнях в Могилеві-Подільському. Іван Ткач став чемпіоном району з бігу на 100 метрів, непоганий результат з бігу на 1500 метрів показав Леонід Будяк, завоювавши друге місце на районних змаганнях. Чемпіонами району з важкої атлетики стали штангісти: Валентин Зеленчук, Іван Катруца та Микола Любчик. Успішно виступили на районних змаганнях борці, завоювавши загальнокомандне друге місце. Не відставали від своїх товаришів велосипедисти Анатолій Вербський, Олександр Юсипець, Віра Кукол, Тетяна Слободянюк, плавці – Зінаїда Негай, Віктор Калашніков, Володимир Будяк та інші.

Колгосп імені Тимошенка по праву гордився своїми фізкультурниками. Три роки у фізкультурному колективі зберігався перехідний червоний прапор «Кращому сільському колективу області».

Велосекція у фізкультурному колективі була одна з найбільш чисельніших – більше 50 фізкультурників займалися в ній під керівництвом другорозрядника Анатолія Вербського. Це його вихованці Тетяна Слободянюк, Віра Кукол і Олександр Фіщук привезли з районних змагань кубок і грамоти за зайняті перші місця, Віра Вусата та Майя Аліксеєва брали участь в республіканських спортивних змаганнях, були чемпіонками області і сільських спортивних ігор на гоночних велосипедах. А. Вербський почав тренувати Катериною Піскун. Через декілька місяців тренувань Катерина Піскун взяла участь в районних змаганнях і зайняла перше місце. Згодом вона ставала чемпіонкою області. Вона не покидала тренувань, щодня проїжджала не менше 20 – 30 км. 1951 рік приніс Катерині Піскун ще більший успіх. На республіканських змаганнях серед сільської молоді вона зайняла перше місце і завоювала звання чемпіонки Республіканської Ради ДСТ «Колгоспник». Третє призове місце на Всесоюзних змаганнях – такий був результат наполегливих тренувань знатної ланкової колгоспу імені Тимошенка Катерини Піскун.

Славились спортсмени Серебрії і з інших видів спорту: це борець Валентин Грішин, штангіст Валентин Зеленчук, мисливці Олексій Катруца, Михайло Вербський та Степан Вербський, фехтувальник Іван Бучацький (з його ініціативи з'явилась секція фехтування, члени якої брали участь у обласних змаганнях). Першими майстрами спорту з боротьби стали Микола Мардигіза і Леонід Вусатий. Звання абсолютної чемпіонки з плавання серед сільської молоді області завоювала зоотехнік колгоспу Галина Рязанова.

У 1957 році була створена нова волейбольна команда у складі Тетяни Томай, Зінаїди Маклай, Марії Маковійчук, Те-

тяни Вусатої, Галини Кукол, Тетяни Анічкиної та Галини Скорбанської. У фіналі на Перших сільських спортивних іграх України, які відбулися у місті Черкаси у 1960 році, волейболістки зайняли перше місце. Капітаном команди була Тетяна Томай, яка, крім золотої медалі, отримала державну нагороду – медаль «За доблестный труд».

У колгоспі випускалась багатотиражна газета «Колгоспний спортсмен».

Великої честі удостоївся фізкультурний колектив села Серебрії – він став учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки в Москві.

Велику допомогу фізкультурникам надавав тодішній голова колгоспу Іван Мартинович Кульчицький, який вивів колгосп з відстаючих у мільйонери. Мабуть завдяки такому мудрому і умілому керівникові і дісталась слава нашому фізкультурному колективу.

Про спортивні досягнення наших спортсменів Борис Туров написав книгу «Фізкультурники Серебрії», яка була видана в 1955 році в Москві. Кіностудія імені Довженка створила фільм про серебрійських спортсменів.

Спортивна слава села продовжується і тепер. Спорт завжди був і залишається невід'ємною частиною життя серебрійської громади. Доказом того є наш елітний стадіон імені В. О. Бедея, колишнього сільського голову, який доклав багато зусиль в його благоустрій. Його наступник – сільський голова В. А. Книш продовжував спортивні традиції села.

Ось деякі досягнення спортсменів села Серебрії: чемпіони району з футболу (2000 р.); переможці першої районної літньої спартакіада серед сільських рад з легкої атлетики, міні-футболу, настільного тенісу (2004 р.); третє місце в першості області з футболу (2008 – 2009 рр.); переможці районної спартакіади ВФСТ «Колос», приуроченої 50-річчю ВФСТ «Колос» та 55-ї річниці Великої Перемоги (2010).

В 2011 році на сільському стадіоні відбувся турнір з футболу на честь вшанування 7-ї річниці пам'яті В. О. Бедея, в якій взяли участь 4 команди. Перемога дісталась сребрійчанам. Сільський голова В. А. Книш вручив футболістам подарунки.

12 червня 2015 р. відбувся чемпіонат району з міні-футболу серед чоловічих команд. І знову перемога залишається за спортсменами Сребрії.

10 липня 2015 р. у Сребрії відбулися ігри серед сільських рад, в яких взяли участь 12 сільських рад району. На відкритті цих змагань на стадіоні було запалено чашу олімпійського вогню. Наші спортсмени показали кращий результат. Варто назвати всіх осіб, які формували команду, піднімали її імідж в ці роки – це сільський голова В. А. Книш, граючий тренер, капітан команди – А. І. Підгаєцький та гравці: В'ячеслав Боднар, Андрій Слободянюк, Євген Андреев, Владислав Вусатий, Олександр Доцюк, Петро Покима, Юрій Кашук, Богдан Шабльовський, Олександр Зіневич, Анатолій Бабецький, Євген Козак, Олександр Мельник, Андрій Кашук, Андрій Будяк, Владислав Чепелюк, Дмитро Тягульський, Сергій Мейко.

У 2016 році футбольна команда завоювала багато трофеїв, зокрема за 3-є місце в першості сільської ліги; виграли суперкубок, який проходив в селі Немія між командами села Яришева і Сребрії. Вони також виграли кубок району, обігравши у фіналі команду села Сугаки.

За гарні успіхи, за популяризацію футболу сільська футбольна команда в 2016 році була занесена на районну Дошку пошани. Теперішній сільський голова Олег Григорович Будяк і надалі підтримує уже створений колектив фізкультури села. На сільському стадіоні 19 вересня 2017 року відбулись районні сільські спортивні ігри, присвячені Дню фізкультури і спорту, в яких взяли участь сім сільських рад та Вендичанська селищна рада. На цих змаганнях фізкультурники Се-

ребрії зайняли перші місця з футболу, шашок, настільного тенісу, арм-реслінгу (жінки), гирьового спорту, легкоатлетичного кросу; другі місця з волейболу (жінки), перетягування канату; третє місце – арм-реслінг (чоловіки). Загальнокомандне перше місце зайняла Серебрійська сільська рада [4].

Футболісти села взяли участь у сільській олімпіаді серед територіальних громад, де було 13 команд, зайнявши перше місце. В даний час футбольна команда бере участь у першості області і, поки що, займає третє місце. Також вони беруть участь у півфіналі кубку району.

Спорт був, є і буде складовою частиною сільського життя. Жителі села пишаються досягненнями спортсменів і фізкультурників Серебрії. Спортивній славі Серебрії не буде кінця!

### *Джерела та література:*

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 778 с.
2. *Туров Борис*. Фізкультурники Серебрії / Борис Туров. – М., 1955. – 63 с.
3. *Трейгер М.* Спортивна слава нашого краю : [з історії спортивного руху у Могилів-Подільському районі] / М. Трейгер // Наш завод. – 2004. – 16 квітня. – С. 3.
4. *Ігор Юрченко*. Районні сільські спортивні ігри / Ігор Юрченко // «Слово Придністров'я». – № 37 від 15 вересня 2017 р. – С. 10.



## **З ІСТОРІЇ ПОШАНУВАННЯ ГЕРОЇВ ПРАЦІ. ГЕРОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРАЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬЩИНИ**

Герої – люди особливі. Це стосується як героїв війни, так і праці. Героїв праці завжди вирізняє справжній патріотизм, самовідданість, готовність до самопожертви, турбота про долю держави, народу, а ще – виняткове працелюбство, безкорисливість, воля до перемоги. Саме завдяки цим якостям більше двохсот вінничан удостоєно почесного звання Героя Соціалістичної Праці. Однак багато із них, їхні яскраві здобутки на трудовому фронті, на превеликий жаль, обійдені прискіпливою увагою як дослідників, так і широкої громадськості. Й не лише після розпаду СРСР, коли воно було скасоване.

За офіційними джерелами Герой Соціалістичної Праці – почесне звання, найвищий ступінь відзнаки за трудові досягнення в СРСР. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 грудня 1938 р.

До цього в колишньому Радянському Союзі понад десять років існувало інше звання – герой праці, запроваджене постановою Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів СРСР від 27 липня 1927 р. Проте воно було лише морально-матеріальним стимулом, а не найвищим ступенем відзнаки, про що засвідчує архівний документ:

*«Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів Союзу РСР постановляють:*

*1. Звання героя праці можна привласнювати особам, що мають особливі заслуги в царині виробництва, наукової діяльності, державної або громадської служби й що працювали в наймах не менше, як 35 років.*

*Увага 1. Постанова ця поширюється також на військових службовців Робітничо-Селянської Червоної Армії.*

*Увага 2. При обрахуванні стажу праці в наймах час, що його відбуто в лавах Робітничо-Селянської Червоної Армії, не включається.*

*Увага 3. У виїмкових випадках звання героя праці присвоюється особам з стажем меншим ніж 35 років.*

*2. Звання героя праці привласнюється постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР або президії центрального виконавчого комітету союзної республіки на подання Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок або ради професійних спілок відповідних союзних республік за належністю.*

*Клопотання про привласнення звання героя праці здійснюється перед відповідними радами професійних спілок за постановою пленуму губерніяльної округової (або відповідної) ради професійних спілок, ухваленою за власною ініціативою, або за ініціативою державних органів та громадських організацій.*

*Увага 1. Привласнення героя праці військовим службовцям переводиться за постановою Президії Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР на подання Народного Комісаріату Військових та Морських Справ.*

*Увага 2. Героя праці можна позбавити цього звання лише за постановою того органу, що привласнив йому звання героя праці.*

*3. Героям праці, що працювали в наймах не менш, як 35 років, органи соціального страхування виплачують пенсію розміром в три чверті повного заробітку, незалежно од стану працездатности та маєткового становища. У тих випадках, коли герой праці продовжує працювати в наймах, йому виплачується половина означеної пенсії.*

*Героям праці, що працювали в наймах менше, як 35 років, пенсію в зазначеному розмірі, незалежно од маєткового ста-*

новища, виплачується лише тоді, коли їх залічують до одної з перших трьох груп інвалідності.

*Увага 1.* За основу для обрахування пенсії героям праці приймають його повний пересічний місячний заробіток за три календарні попередні місяці, де привласнення йому звання героя праці, або за три останні місяці його роботи в наймах, якщо під час привласнення йому зазначеного звання він не працює в наймах.

*Увага 2.* Герої праці, які належать до тих категорій військових службовців, що на їх поширюється устава про державне забезпечення кадрового начальницького складу Робітничо-Селянської Червоної Армії з 19 березня 1926 р. (Збірн. Зак. Союзу РСР 1926 р., № 20, арт. 131), користуються правом на пенсію порядком зазначеної установи на рівних підставах з особами, що мають вислугу в 30 і більше років (частина третя арт. 11 означеної установи незалежно од довгочасності служби в лавах Робітничо-Селянської Червоної Армії).

4. Якщо герой праці помер або перебуває невідомо де, то членам родини, що перебували на його утриманні, і яких перераховано в арт. 4 установи з 28 серпня 1925 р. про забезпечення порядком соціального страхування інвалідів праці та членів родини померлих або тих, що невідомо де перебувають, застрахованих та інвалідів праці (Збірн. Зак. Союзу РСР 1925, № 57, арт. 429) виплачується пенсія, яка становить: при наявності трьох або більше осіб, що їх належить забезпечити – дві третини, при наявності двох осіб – половину і при наявності одної особи – одну третину пенсії героя праці.

Членам родини тих героїв праці, що померли або невідомо де перебувають і яким виплачувалась половина пенсії або зовсім не виплачувалась, пенсія виплачується в зазначених розмірах.

5. Герої праці звільняються від оподаткування державним відприбутковим податком, якщо прибуток їх не перевищує 6000 карбованців на рік. Якщо розмір прибутку більший, то з оподаткованого прибутку вилучається 6000 карбованців.

Пенсії, що їх одержують герої праці, не притягаються до податкування єдиним сільсько-господарським прибутком. З обрахованої суми єдиного сільсько-господарського податку з господарів, до складу яких належать герої праці, робиться знижка розміром до 20 відсотків.

6. Урядом союзних республік пропонується встановити для героїв праці житлові та інші пільги, що належать до компетенції союзних республік.

7. Пільги й переваги, що їх передбачає ця постанова, поширюються на осіб визнаних за героїв праці до видання цієї постанови лише у випадку затвердження їх в цьому званні порядком частини першої арт. 2 цієї постанови.

Голова ЦВК Союзу РСР Файзулла Ходжаєв.  
Заст. Голови РНК Союзу РСР Я. Рудзутак.  
Секретар ЦВК Союзу РСР А. Єнукідзе.

Москва – Кремль. 27 липня 1927 р.» [1].

Звання Героя Соціалістичної Праці присвоювала Президія Верховної Ради СРСР. У прийнятому 27 грудня 1938 р. Положенні про звання йшлося: «...звання Героя Соціалістичної Праці присвоюється особам, які своєю особливо видатною новаторською діяльністю в галузі промисловості, сільсько-го господарства, транспорту, торгівлі, наукових відкриттів і технічних винаходів проявили виняткові заслуги перед Радянською державою, сприяли піднесенню народного господарства, науки, культури, зростанню могутності і слави СРСР». Згідно з Положенням, Герою Соціалістичної Праці вручалися орден Леніна і Грамота Президії Верховної Ради СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 травня 1940 р. «Про додаткові відзнаки для Героїв Соціалістичної Праці» був встановлений особливий знак – золота медаль «Серп і Молот». Після цього Герою вручалися орден Леніна, золота медаль «Серп і Молот» та Грамота Президії Верховної Ради СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 березня 1947 р. конкретизовано перелік умов за успішне виконання яких звання Героя та інших нагород могли удостоїтися працівники сільського господарства у сфері рільництва:

*(Указ Президії Верховної Ради СРСР*

*«Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці і нагородження орденами і медалями СРСР колгоспників, працівників МТС і радгоспів за одержання високих урожаїв пшениці, жита, кукурудзи, цукрових буряків і бавовни».*

*Враховуючи, що підвищення врожаю є найважливішим завданням у справі відновлення і піднесення сільського господарства та з метою заохочення колгоспників, працівників МТС та радгоспів за одержання високих урожаїв пшениці, жита, кукурудзи, цукрових буряків та бавовни, Президія Верховної Ради Союзу РСР постановляє:*

*1. Встановити, що бригадирам і ланковим рільничих бригад колгоспів і радгоспів, головам колгоспів, керуючим відділками, директорам, старшим агрономам і старшим механікам радгоспів присвоюється звання Героя Соціалістичної Праці або провадиться нагородження їх орденами та медалями СРСР за одержання таких урожаїв:*

*а) звання Героя Соціалістичної Праці присвоюється за одержання фактичного збору урожаю пшениці та жита на неполивних землях не менше 30 цнт. з га, кукурудзи не менше 70 цнт. зерна з га, цукрових буряків не менше 600 цнт. з га в неполивних районах і 800 цнт. з га в поливних районах, бавовни американських сортів не менше 85 цнт. з га і єгипетських сортів не менше 60 цнт. з га. ...*

2. Присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці та нагородження орденами та медалями СРСР бригадирів і ланкових рільничих бригад колгоспів і радгоспів, голів колгоспів, керуючих відділками, директорів, старших агрономів і старших механіків радгоспів проводити при обов'язковому виконанні таких умов:

а) при одержанні врожаїв, встановлених статтею 1 цього Указу, з площі не менш –

пшениці або жита 8 гектарів, кукурудзи 3 гектарів, цукрових буряків двох гектарів і бавовни 3 гектарів – для ланкових рільничих бригад колгоспів і радгоспів;

пшениці або жита 17 гектарів, кукурудзи 6 гектарів, цукрових буряків 4 гектарів і бавовни 5 гектарів – для бригадирів рільничих бригад колгоспів та радгоспів;

пшениці або жита 40 гектарів, кукурудзи 15 гектарів, цукрових буряків 8 гектарів та бавовни 10 гектарів – для голів колгоспів і керуючих відділками радгоспів;

пшениці або жита 80 гектарів, кукурудзи 30 гектарів, цукрових буряків 20 гектарів – для директорів, старших агрономів і старших механіків радгоспів;

б) при одержанні ланковою, бригадою, колгоспом, радгоспом чи його відділком планового збору врожаю пшениці, жита, кукурудзи, цукрових буряків, бавовни на реєстрі площі посіву відповідної культури, виходячи з розрахунку площі, встановленої державним планом, та планового збору урожаю по всіх перелічених культурах в цілому по колгоспу або радгоспу, а також при умові виконання колгоспом обов'язкових поставок та натуроплати за роботу МТС, а радгоспом плану задачі державі сільськогосподарських продуктів. ...

3. Встановити, що директорам, старшим агрономам, старшим механікам і бригадирам тракторних бригад МТС присвоюється звання Героя Соціалістичної Праці або проводиться нагородження їх орденами і медалями СРСР за одержання таких урожаїв в обслуговуваних колгоспах:

*а) звання Героя Соціалістичної Праці присвоюється:*

*директорам, старшим агрономам і старшим механікам за одержання фактичного збору урожаю пшениці та жита на неполивних землях не менше 20 цнт. з га, кукурудзи не менше 40 цнт. зерна з га, цукрових буряків не менше 275 цнт. з га в неполивних районах і 375 цнт. з га в поливних районах, бавовни американських сортів не менше 50 цнт. з га та єгипетських сортів не менше 35 цнт. з га;*

*бригадирам тракторних бригад за одержання фактичного збору урожаю пшениці та жита на неполивних землях не менше 22 цнт. з га, кукурудзи не менше 50 цнт. зерна з га, цукрових буряків не менше 300 цнт. з га в неполивних районах і 400 цнт. з га в поливних районах, бавовни американських сортів не менше 55 цнт. з га та єгипетських сортів не менше 40 цнт. з га. ...*

*4. Присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці та нагородження орденами та медалями СРСР директорів, старших агрономів, старших механіків та бригадирів тракторних бригад МТС провадити при обов'язковому виконанню таких умов:*

*а) при одержанні врожаїв, встановлених статтею 3 цього Указу з площі не менше –*

*пшениці або жита 600 га, кукурудзи 300 га, цукрових буряків 250 га і бавовни 250 га – для директорів, старших агрономів та старших механіків;*

*пшениці або жита 150 га, кукурудзи 80 га, цукрових буряків 60 га та бавовни 60 га – для бригадирів тракторних бригад;*

*б) при одержанні в обслуговуваних колгоспах планового збору врожаю пшениці, жита, кукурудзи, цукрових буряків, бавовни на решті площі посіву відповідної культури і планового збору урожаю по всіх перелічених культурах у цілому по колгоспах, обслуговуваних тракторною бригадою або МТС, а*

також при умові виконання колгоспами плану здачі державі натуроплати за роботи МТС.

5. Встановити, що головам виконавчих комітетів районних Рад депутатів трудящих, секретарям районних комітетів ВКП(б), завідуючим районними відділами сільського господарства та головним агрономам цих відділів, які забезпечили своєю роботою перевиконання в цілому по району планового збору врожаю пшениці, жита, кукурудзи, цукрових буряків та бавовни не менше, ніж на 20 проц., присвоюється звання Героя Соціалістичної Праці...

6. Присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці і нагородження орденами та медалями СРСР працівників виконавчих комітетів районних Рад депутатів трудящих, районних комітетів ВКП(б) та районних відділів сільського господарства провадити при обов'язковому виконанні таких умов:

а) при виконанні в цілому по району обов'язкових поставок та натуроплати за роботу МТС по всіх видах сільськогосподарської продукції;

б) при виконанні плану виробництва по основній для даного району галузі господарства або сільськогосподарської культури.

7. Встановити, що показники врожайності і розміру площ, передбачені цим Указом, за які провадиться присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці і нагородження орденами та медалями СРСР, чинні на 1947 рік і надалі щороку визначаються Постановами Ради Міністрів СРСР.

8. Встановити, що подання на присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці та нагородження орденами та медалями СРСР у відповідності до цього Указу провадиться по колгоспах і МТС Міністерством сільського господарства СРСР, а по радгоспах – Міністерством радгоспів СРСР на підставі перевіренних державними інспекторами по визначенню урожайності матеріалів виконавчих комітетів обласних та крайових Рад депутатів трудящих, Рад міністрів союз-



*них і автономних республік за підсумками кожного сільсько-господарського року.*

*Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Шверник.  
Секретар Президії Верховної Ради СРСР О. Горкін.  
Москва, Кремль. 29 березня 1947 р. [2].*

Спочатку не передбачалося нагородження Героя Соціалістичної Праці за новий трудовий подвиг другою золотою медаллю.

Така можливість була закріплена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 березня 1949 р. Причому на відзнаку трудового подвигу двічі Герою Соціалістичної Праці або якщо йому присвоювалося звання Героя Радянського Союзу, на батьківщині героя встановлювався його бронзовий б'юст:

*(Указ Президії Верховної Ради СРСР  
«Про нагородження Героїв Соціалістичної Праці – передовиків сільського господарства другою золотою медаллю «Серп і Молот»».*

*1. Установити, що Герої Соціалістичної Праці – передовики сільського господарства, які добилися в наступні три роки підряд після присвоєння їм звання Героя Соціалістичної Праці високих показників у сільському господарстві, що дають право на присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці, нагороджуються другою золотою медаллю «Серп і Молот».*

*2. На ознаменування трудових подвигів Героя Соціалістичної Праці, нагородженого другою золотою медаллю «Серп і Молот», споруджується бронзовий бюст нагородженого з відповідним написом, що встановлюється на постаменті на батьківщині Героя.*

*3. Героїв Соціалістичної Праці, що добилися в першій і другий роки після присвоєння їм звання Героя Соціалістичної Праці показників, за досягнення яких присвоюється звання Героя Соціалістичної Праці, нагороджувати за кожний рік орденом Леніна.*

*Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Шверник.*

*Секретар Президії Верховної Ради СРСР О. Горкін.  
Москва, Кремль. 3 березня 1949 р.») [3].*

Однак другими золотими медалями відзначалися і Герої Соціалістичної Праці, які працювали в інших галузях народного господарства.

Указом від 6 вересня 1967 р. Президія Верховної Ради СРСР встановила ряд пільг Героям Соціалістичної Праці, Героям Радянського Союзу і повним кавалерам ордена Слави. Перелік пільг був розширений до 30-річчя Перемоги Указом від 30 квітня 1975 р.

У 1973 р. Указом від 14 травня затверджено Положення про звання Героя Соціалістичної Праці у новій редакції. Воно визначало, що «звання Героя Соціалістичної Праці є вищим ступенем відзнаки за заслуги в галузі господарського і соціально-культурного виробництва» і «присвоюється особам, які проявили трудовий героїзм, своєю особливо визначною трудовою діяльністю внесли значний внесок у підвищення ефективності суспільного виробництва, сприяли підйому народного господарства, науки, культури, могутності і слави СРСР». Було знято обмеження в кількості повторних нагороджень медаллю «Серп і Молот». Йшлося у ньому й про те, якщо Герой Соціалістичної Праці є одночасно Героєм Радянського Союзу, то на його батьківщині також споруджувалось бронзове погруддя. Крім того затверджувався перелік встановлених раніше пільг.

Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 22 серпня 1988 року «Про вдосконалення порядку нагородження державними нагородами СРСР» повторне нагородження медаллю «Серп і Молот» припинено. Героям Радянського Союзу, що були одночасно Героями Соціалістичної Праці, за клопотанням державних органів і громадських організацій могли споруджуватися бронзові бюсти [4].

Через три роки, в 1991 р., це звання було скасоване разом із нагородною системою СРСР [5].

Серед звитяжців праці чимало подолян, у тому числі четверо уродженців Могилів-Подільського району. Насамперед, це повний кавалер ордена Слави, Герой Соціалістичної Праці **Михайло Савович Яровий**.

Народився 25 грудня 1925 р. в с. Садки Могилів-Подільського району в селянській сім'ї. Українець.

Учасник Другої світової війни з березня 1944 р. Кулеметник 285-го гвардійського стрілецького полку 93-ї стрілецької дивізії (2-й Український фронт).

«28 серпня 1944 року в районі села Фалга-де-Сус (Румунія) тов. Яровий вогнем свого кулемета підтримав наступ стрільців, – читаємо у нагородному листі. – У цьому бою... знищив до 20 ворожих піхотинців і подавив вогонь кулеметної точки...»

20 вересня 1944 р. по дивізії було оголошено наказ про нагородження гвардії червоноармійця М. С. Ярового орденом Слави III ступеня.

Згодом брав участь у визволенні Чехословаччини. 11 травня 1945 р. за проявлені хоробрість і відвагу його було нагороджено орденом Слави II ступеня.

Останній свій ратний подвиг Михайло Савович здійснив в Австрії. Ось що писав 30 квітня 1945 р. командир полку, представляючи подолянина до нагороди:

«18 квітня цього року в бою за село Альт-Ахтенвард ворог, підтягнувши нові сили піхоти і танків, контратакував наші підрозділи. Тов. Яровий, підпустивши ворожу піхоту на відстань до 100 м, відкрив шквальний вогонь. Кулеметним вогнем знищив 28 чол. піхоти і примусив тікати інших, чим сприяв відбиттю контратак і просуванню вперед».

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1946 року нагороджений орденом Слави I ступеня.

По закінченні війни продовжив службу в армії. Демобілізувався у 1950 р. Повернувся в рідне село. Закінчив Кузьминецьке училище механізації, працював трактористом у сусід-

ній Слободі-Шлишковецькій, де містилася одна із майстерень Могилів-Подільської МТС.

У 1954 р. відгукнувся на заклик держави про освоєння цілинних і перелогових земель, переїхавши з групою добровольців у с. Татяновку Боровського району Кустанайської області (згодом радгосп імені 25-річчя цілини). Теж трудився трактористом.

Казахська земля стала для нього рідною. Тут влаштував особисте життя, збудував оселю. Тут вирости його сини.

За досягнення високих і сталих врожаїв кукурудзи в 1971 році удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений також орденом Леніна. Заслужений працівник сільського господарства Казахської РСР.

До 2000 р. працював у Кустанайському сільськогосподарському інституті.

Помер 19 липня 2007 р. Похований у м. Кустанаї [6, с. 20 – 27].

**Це і славетний Євгеній Костянтинович Завойський.**

Народився 1908 р. в м. Могилеві-Подільському в сім'ї військового лікаря. Його батько К. І. Завойський, повернувшись із російсько-японської війни, отримав призначення у полк, що був розквартирований у місті над Дністром. Мешкали тут Завойські декілька років.

Згодом, щоб дати дітям освіту, батьки Євгенія Костянтиновича вирішили перебраться у Казань. Тут Є. К. Завойський прожив значну частину свого життя. У 1932 р. одружився. У місцевому університеті здобув вищу освіту. Був залучений до розвитку оборонного потенціалу країни.

У 1947 р. переїхав до Москви. Працював у відомому Курчатівському інституті. Займався проблемами ядерної фізики. Зокрема, відкрив явище електронного парамагнітного резонансу. Багато його напрацювань лягли в основу створення ядерної зброї.

Академік, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської та Державної премій.

Помер у 1976 р. [7].

Прославився своїм працелюбством і **Віктор Іванович Попов**.

Народився 5 березня 1937 р. в с. Юрківці Могилів-Подільського району. Освіта середня. Ланковий механізованої ланки по вирощуванню кукурудзи радгоспу «Україна» с. Сребрії Могилів-Подільського району. За досягнення високих врожаїв 23 червня 1966 р. удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Учасник ВДНГ СРСР (1984), делегат XIX Всесоюзної партійної конференції. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, медалями [8].

Таким же трудолюбивим був також **Іван Іванович Рагушний**.

Народився 1921 р. в с. Ломазів Могилів-Подільського району в селянській сім'ї. Українець.

Трудову діяльність розпочинав у місцевому колективному господарстві.

Учасник бойових дій Другої світової війни. Старший сержант. За ратні подвиги нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.».

Після повернення додому тривалий час працював бригадиром тракторної бригади колгоспу імені Богдана Хмельницького с. Кукавки Могилів-Подільського району. За трудову звитягу 23 червня 1966 р. удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений орденом Леніна.

Помер 18 серпня 1991 р. [9, с. 651].

У певній мірі виявся причетним до Могилів-Подільщини **Федір Григорович Іваніцький**.

Народився 1896 р. у м. Біла Церква Київської області в бідній робітничій сім'ї. Закінчив Вінницьке профтехучили-

ще, де здобув фах слюсаря-апаратника і був направлений на Могилів-Подільський машинобудівний завод.

Учасник бойових дій Другої світової війни.

Повернувшись із фронту, призначений керівником Шаргородської машино-тракторної станції, а в 1946 р. – очолив колгосп «Праця» с. Івашківців Шаргородського району. В 1948 р. удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Помер 1957 р. [10, с. 102 – 103].

У певній мірі рідною стала Могилів-Подільщина й для **Павла Михайловича Лук'янчикова**, який народився 16 липня 1928 р. в с. Токаревому Новочихинського району Алтайського краю (Російська Федерація).

Трудову діяльність розпочав у 1944 р. колгоспником у рідному селі. В 1948 – 1949 рр. навчався у військово-авіаційній школі механіків в м. Ачинську Красноярського краю. По її закінченні служив старшим механіком 251-го гвардійського бомбардувального авіаполку в м. Борисполі. З 1952 р. на Вінниччині. Працював секретарем комсомольського бюро 145-го окремого авіатехнічного батальйону 43-ї повітряної армії, інструктором Вінницького обкому ЛКСМУ. З 1955 по 1957 р. займав посаду першого секретаря Жмеринського райкому комсомолу. Закінчивши партійні курси при ЦК Компартії України, працював інструктором Жмеринського райкому Компартії України. З 1962 р. – зав. відділом пропаганди і агітації Могилів-Подільського міському Компартії України. З 1965 році працював у Ямпільському районі другим секретарем, а згодом – першим секретарем районного комітету Комуністичної партії України. З листопада 1980 р. призначений головою обласної ради профспілок.

Нагороджений двома орденами Леніна, золотою медаллю «Серп і Молот» (13 березня 1979 р.), орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.», багатьма іншими.

Помер 2003 р. [11].

Звитяжці трудового фронту, без перебільшення, – гордість і слава району, Вінниччини, люди із золотими руками. Не забуваймо про них!

### *Джерела та література:*

1. Збірник законів та наказів Робітничо-Селянського Уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що видається при Керуванні Справами Ради Народніх Комісарів Союзу РСР і Ради Праці та Оборони. – 1927. – 11 липня. – № 45. – С. 4 – 6.
2. Сталінським шляхом (Вінниця). – 1947. – 3 квітня.
3. Вінницька правда. – 1949. – 10 березня.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 94.
5. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Герой\\_Соціалістичної\\_Праці](https://uk.wikipedia.org/wiki/Герой_Соціалістичної_Праці)
6. Гальчак С. Д. Ступені мужності / С. Д. Гальчак / 2-е вид., доповн., переробл. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 224 с.
7. Вінницька правда. – 1990. – 22 липня.
8. Наддністрянська правда (м. Могилів-Подільський). – 1988. – 28 червня.
9. Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. – Т. 4: Крижопільський район, Липовецький район, Літинський район, м. Могилів-Подільський, Могилів-Подільський район / Обл. редколегія: Спіридонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секр.), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 784 с.
10. *Нагребецький А. Н.* Іменами багата земля Шаргородська / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. – 364 с.
11. Вінниччина. – 2003. – 9 вересня.

*Олександр КОНОТОПЕНКО,  
Сергій ЛАПШИН*

## **ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ У МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОМУ РАЙОНІ**

Виборча система відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні вищих та місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування. Аналіз проведення виборів у Могилів-Подільському районі дозволить сформулювати перспективи реформування виборчої системи в Україні.

Мета даної статті: проаналізувати перспективи реформування виборчої системи в Україні на основі аналізу проведення виборів у Могилів-Подільському районі.

Дослідженню різних аспектів розвитку та функціонування виборчих систем присвячено значну кількість праць, зокрема О. Абрамової, Л. Кочубей, І. Кресіної, С. Лапшина, М. Рябця, В. Співака, В. Тимошенко, Ю. Шкурата та ін.

Одним із найдавніших інститутів людського суспільства є інститут виборів. У більшості сучасних держав вибори є невід'ємним елементом суспільно-політичного життя. Від їх характеру багато в чому залежить ступінь демократизму політичного режиму [1, с. 78].

Після отримання Україною незалежності і створення власної державності виборче законодавство зазнало змін і поступових реформвань: від мажоритарної до пропорційної і змішаної систем [8, с. 132]. На поточний момент систему чинного виборчого законодавства складають 4 групи законодавчих актів:

1. Конституція України;



2. Система спеціальних законів України про вибори: Закон "Про вибори народних депутатів України"; Закон "Про вибори Президента України"; Закон "Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів"; Закон "Про Центральну виборчу комісію";

3. Нормативно-правові акти конституційного законодавства: Закон "Про громадянство України"; Закон "Про об'єднання громадян"; Закон "Про мову" та ін.;

4. Положення нормативних актів суміжних галузей, які регулюють виборчий процес: норми адміністративного, трудового, житлового, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного, цивільно-процесуального, пенсійного, фінансового, господарського, митного, інформаційного, сімейного, екологічного законодавства, законодавства про зв'язок [2, с. 104].

Виборчий процес повинен відповідати визначеним принципам, зокрема:

Принципи виборчого права – це умови його визнання і здійснення, які разом забезпечують реальний характер волевиявлення народу, легітимність виборних органів публічної влади. Загальновизнані принципи виборчого права зафіксовані у відповідних міжнародно-правових документах. Так ч. 3 ст. 21 Загальної декларації прав людини встановлює: «воля народу повинна бути основою влади Уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, що мають проводитись згідно загальним і рівним виборчим правом шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [2, с. 121].

У ст. 71 Конституції України визначається, що вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, відповідно виборцям гарантується вільне волевиявлення [7]. Водночас,

явка виборців у Могилів-Подільському районі складає: президентські вибори 2014 р. – 71,31 %, місцеві вибори 2015 р. – 40,2 %.

Принцип справедливих виборів також є міжнародним стандартом організації і проведення виборів. Принцип справедливих виборів тісно пов'язаний із реалізацією громадянами як суб'єктів своїх виборчих прав: права обирати та бути обраним. Статті. 2, 25 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права встановлюють, що кожен громадянин без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного і соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин та без необґрунтованих обмежень повинен мати право та можливість брати участь в управлінні державними справами, голосувати і бути обраним на дійсних періодичних виборах, що забезпечують вільне волевиявлення та проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні. Разом з тим такий підхід не суперечить тому, що особа, яка має право брати участь у виборах, зобов'язана відповідати певним вимогам: досягти певного віку, бути громадянином держави, дієздатним тощо [2, с. 127].

У постанові Центральної виборчої комісії від 4 жовтня 2016 року № 405 внесено пропозиції щодо вдосконалення Закону України "Про Державний реєстр виборців". У пояснювальній записці до проекту Закону України про внесення змін до закону України «Про державний реєстр виборців» освітлено питання [4]:

1. Обґрунтування необхідності прийняття проекту Закону.

Практика застосування Закону України "Про Державний реєстр виборців" у Могилів-Подільському районі обумовлює необхідність удосконалення окремих його положень.

З метою розширення можливостей для реалізації громадянами України, які мають право голосу, відповідно до статті 70 Конституції України прав у відносинах з Державним реєстром виборців визначені Законом, процедури звернення громадян до органів ведення Реєстру потребують спрощення. Так, для забезпечення реалізації виборчих прав громадян є доцільним скасування вимоги щодо вмотивування заяви виборця про тимчасову зміну місця голосування без зміни виборчої адреси. За відсутності визначеного Законом переліку підстав для звернення щодо тимчасової зміни місця голосування орган ведення Реєстру під час прийняття рішення за результатами його розгляду може керуватися виключно суб'єктивними чинниками, що ускладнює реалізацію громадянами України своїх виборчих прав [5].

Крім того, надання Центральній виборчій комісії як розпоряднику Реєстру повноважень щодо встановлення порядку подання та розгляду заяв виборців про тимчасову зміну місця голосування дозволить забезпечити ефективне використання такого механізму, незалежно від місця проживання чи перебування виборців, що на сьогодні є особливо актуальним для виборців, які проживають на тимчасово окупованій території України.

Розвиток IT-технологій наблизив доступність використання комп'ютерної техніки для переважної більшості виборців на побутовому рівні. У зв'язку із цим, крім особистого звернення виборця до органу ведення Реєстру щодо свого включення до Реєстру, зміни своїх персональних даних у Реєстрі, отримання на запит інформації з Реєстру, варто передбачити можливість надсилання відповідних заяв в електронній формі з використанням мережі Інтернет [3].

Для оптимізації процесу періодичного поновлення бази даних Реєстру доцільно надати органам, закладам, установам, якими надаються відповідні відомості про виборців,

можливість їх подання в електронній формі, у зв'язку з чим зникне потреба у паперовому носії.

Також потребує вдосконалення порядок уточнення органами ведення Реєстру персональних даних виборців, що містяться у Реєстрі, шляхом надання їм права звертатися до будь-яких органів, закладів, установ, визначених Законом, з метою здійснення перевірки відомостей, необхідних для внесення запису до Реєстру чи змін до персональних даних Реєстру.

Для розширення доступу громадськості до статистичних відомостей Реєстру доцільно розміщувати на офіційному веб-сайті Центральної виборчої комісії більш повні дані Реєстру про кількість виборців (на рівні села, селища, міста).

Крім того, Закон потребує приведення у відповідність із законами України, якими передбачено надання державним органам права доступу до автоматизованих інформаційних систем, реєстрів та банків даних, держателями (адміністраторами) яких є державні органи.

Практика проведення виборів у Могилів-Подільському районі засвідчила необхідність удосконалення визначених Законом порядків складання органами ведення Реєстру попередніх та уточнених списків виборців.

## 2. Цілі та завдання проекту Закону.

Основними завданнями законопроекту є сприяння реалізації виборцями, зокрема громадянами України, які проживають чи перебувають за кордоном, а також виборцями, які проживають на тимчасово окупованій території України, своїх прав у відносинах з Реєстром, удосконалення механізму ведення Реєстру з метою підвищення якості списків виборців, посилення захисту та безпеки бази даних Реєстру, покращення організації роботи органів Реєстру [4].

## 3. Загальна характеристика і основні положення проекту Закону.

Законопроектом пропонується спростити механізм тимчасової зміни місця голосування виборця без зміни виборчої адреси, а також можливість його використання виборцями, стосовно яких у Реєстрі наявна службова відмітка про вибуття з відповідної території (виборча адреса не визначена).

Змінюється порядок подання виборцями органам ведення Реєстру заяв про включення до Реєстру, внесення змін до персональних даних Реєстру, а також запитів щодо змісту їх даних у Реєстрі. Суть таких змін полягає в можливості подання вказаних заяв (запитів) як через уповноважену особу, так і з використанням мережі Інтернет.

Передбачається можливість органам, закладам, установам, якими надаються відомості для періодичного поновлення бази даних Реєстру, подавати передбачені Законом відомості про виборців в електронній формі.

Надається право органу ведення Реєстру звертатися до будь-яких органів, закладів, установ, зазначених у статті 22 Закону, для здійснення перевірки відомостей, необхідних для внесення записів до Реєстру чи змін до персональних даних Реєстру.

Пропонується розміщувати на офіційному веб-сайті Центральної виборчої комісії, крім передбаченої Законом інформації про кількість виборців у межах районів, міст обласного (республіканського в Автономній Республіці Крим) значення, районів у містах, в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, закордонному виборчому окрузі, також у межах сіл, селищ, міст районного значення [3].

Законопроектом приводяться положення Закону щодо використання персональних даних Реєстру у відповідність із законами України, якими передбачено надання державним органам права доступу до автоматизованих інформаційних систем, реєстрів та банків даних, держателями (адміністраторами) яких є державні органи.

Також пропонується вдосконалити визначені Законом порядки складання органами ведення Реєстру попередніх та уточнених списків виборців, зокрема їх виготовлення в одному примірнику (замість двох).

#### 4. Стан нормативно-правової бази.

Основними нормативно-правовими актами у цій сфері правового регулювання є Конституція України, Закони України "Про Державний реєстр виборців", "Про вибори Президента України", "Про вибори народних депутатів України", "Про місцеві вибори", "Про всеукраїнський референдум" [5].

Узгодження запропонованого законопроекту з іншими нормативно-правовими актами України передбачено у його Прикінцевих і перехідних положеннях.

#### 5. Фінансово-економічне обґрунтування.

Реалізація положень законопроекту не потребуватиме додаткових витрат з Державного бюджету України.

6. Прогноз соціально-економічних, правових та інших наслідків після прийняття проекту Закону.

Прийняття законопроекту оптимізує роботу органів Реєстру, сприятиме реалізації виборцями прав у відносинах з Реєстром.

Заступник Голови Верховної Ради Оксана Сироїд під час зустрічі з членами Венеціанської комісії зазначила, що «завдяки спільним зусиллям українських і європейських експертів вдалося знайти ті формули змін до Конституції, які дозволили б дійсно провести реформи». Більше того, розуміючи яким викликом було впровадження нового, роботу було почато фактично з того моменту, коли вперше було проголосовано за зміни до Конституції [3].

За цей період було погоджено модель змін до закону про судоустрій і статус суддів, до процесуальних кодексів, до Закону «Про адвокатуру», до юридичної освіти, і навіть частково до прокуратури. На сьогодні підготовлено законопроект

в цілому, нову редакцію закону про судоустрій і статус суддів, зміни до Конституції.

Таким чином, аналіз проведення виборів у Могилів-Подільському районі дозволяє сформулювати ряд пропозицій щодо вдосконалення виборчого законодавства та процедур. Оскільки виборча реформа для України це не просто реформа системи, це один із ключових способів подолання політичної корупції.

У контексті виборчої реформи О. Сироїд зазначила, що потрібно обмежити вплив олігархів на політичний процес, вплив на парламент, на політичну систему. Поки цього не станеться, не можна очікувати ефективності у всіх інших реформах. Саме тому пропорційна виборча система з відкритими списками могла б стати інструментом для подолання політичної корупції.

Навесні 2016 р. свою готовність підтримати пропорційну систему з відкритими списками запропонували всі політичні сили, у тому числі Президент П. Порошенко. За умови, що вони будуть віддані тому процесу до кінця, і чим законопроект буде прийнято, що є значним чинником для покращення якості політичної системи в Україні, демократизації та подолання корупції.

### *Джерела та література:*

1. Гелей С. Політологія: Навч. посібник / С. Гелей, С. Ругар. – К.: Знання, 2009. – 415 с.
2. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посібник / В. В. Кравченко. – К.: Атіка, 2004.
3. <http://info-vybory.in.ua>.
4. <http://www.cvk.gov.ua/vp>
5. <http://rada.gov.ua/news/Топ-novyna/130728.html>
6. <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=5003>
7. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page2>
8. Лапшин С. А. Парламентські вибори в Україні 2012: проблема обрання виборчої системи / С. А. Лапшин // Вісник Інституту історії,

*Сергій ЛАПШИН,  
Ірина ЗІНЬКО*

## **АНАЛІЗ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ ОТГ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ**

Актуальність теми обумовлена наявністю проблем під час впровадження децентралізації на локальному та загальнодержавному рівнях в Україні. Незважаючи на численні дослідження, наразі поняття децентралізації викликає нечітке розуміння населенням, оскільки реалізація реформи потребує розв'язання ключових питань, пов'язаних із побудовою специфічної політичної системи, яка б враховувала особливості різних регіонів України.

Метою дослідження є висвітлення проблем здійснення децентралізації на загальнодержавному та локальному рівнях (зокрема, на прикладі Могилів-Подільського району Вінницької області). Важливою складовою дослідження є врахування міжнародного досвіду щодо реалізації реформ, адже запозичення моделі певної країни не гарантує успішний розвиток держави без врахування власного історико-політичного досвіду та особливостей становлення.

Завдання дослідження: розкрити термін «децентралізація» та охарактеризувати особливості структури місцевого самоврядування в контексті міжнародного досвіду; виокре-



мити основні види децентралізації, враховуючи ключові проблеми здійснення реформи в межах України.

Проблема впровадження децентралізації знайшла відображення у працях вітчизняних дослідників. Зокрема, В. Величко висвітлює основні аспекти реформ місцевого самоврядування у європейських країнах, підкресливши особливості становлення системи управління. Важливий внесок у дослідження проблеми децентралізації на фоні локальних та загальнодержавних проблем з урахуванням міжнародного досвіду здійснили О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко, О. Курінний, А. Школик, Н. Топпервін, Ю. Ганущак, А. Єрмолаєв, В. Лупацій, В. Потапенко, І. Клименко, В. Романова, В. Ємець, С. Таран та інші.

Проблема децентралізації залишається ключовим питанням для подальшого формування стратегічного розвитку України, однак, запозичення моделей міжнародного спрямування потребує врахування специфіки розвитку самої держави. Не менш важливим питанням залишається пояснення самого механізму реалізації реформи для місцевого населення, адже зазначене поняття викликає різні припущення щодо територіального устрою, трансформації роботи органів місцевого самоврядування тощо. Визначення поняття децентралізації міститься у Ст. 132 Конституції України та, незважаючи на відсутність розгорнутого пояснення, автоматично спростовує думку щодо порушення територіальної цілісності України. Зокрема, йдеться про наступне: «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [1, с. 132].

На перший погляд, запозичення такої системи може стати прогресивним кроком для подальшого розвитку України, але питання щодо недоліків та переваг таких перетворень протягом тривалого часу перебуває в полі зору вітчизняних науковців, навіть із урахуванням успішного досвіду реалізації реформи в країнах Європейського Союзу, які мають власну специфіку розвитку, правовий базис та історичний досвід.

У зв'язку із цим в країнах Європейського Союзу виокремлюють дві протилежні моделі побудови внутрішньополітичних відносин, а саме – партнерство та посередництво [2, с. 12]. Відтак, вибір конкретної стратегії розвитку залежить від комплексу факторів, які стосуються певної країни. На думку В. Величка, держави, які були «утворені шляхом об'єднання окремих спільнот для взаємної допомоги і захисту (зокрема, Швейцарія, Нідерланди, Англія), тяжіють до моделі партнерства» [2, с. 13], для якої місцева влада виступає як «механізм досягнення інтересів» в межах певної території, що надає можливість ефективної дії для локальних спілок – понад 3000 муніципалітетів, створення яких відповідає специфіці мультикультурної складової країни. Загалом, особливості розвитку механізмів місцевого самоврядування є своєрідним базисом для подальшої побудови специфічної моделі. Наприклад, у постколоніальних країнах упродовж тривалого часу місцеву владу розглядали як підпорядкованого посередника, причому інші сфери перебували під тотальним контролем центру. Втім, прихильники такої моделі стверджували, що «тільки держава може бути гарантом соціально-економічної стабільності, лише вона може захистити громадян від марнотратства і короткозорості місцевого управління» [2, с. 13].

Звертаючи увагу на держави пострадянського простору та країни Центральної Європи, можна помітити, що цей процес розпочався лише на початку 90-х рр. XX ст., хоча на сьогодні йдеться про суттєві позитивні зрушення всередині цих країн

(зокрема, в Польщі) під час створення та реформування органів державної влади й формування ефективних важелів місцевого самоврядування з урахуванням можливостей прогресування місцевої інфраструктури. Втім, міжнародний досвід підтверджує існування кількох підходів до організації самоврядування, залежно від його співвідношення із державною владою та обсягом повноважень, причому найбільш визначальними залишаються моделі місцевої автономії та децентралізації. Побудова місцевої автономії передбачає значний ступінь самостійності самоврядних територіальних громад щодо адміністрування наданих їм сфер з мінімальним втручанням з боку органів державної влади. Найбільш яскравим прикладом для демонстрації цього механізму є Іспанія, що закріплено в Конституції держави від 1978 р. Зокрема, восьмий розділ «Про територіальний устрій держави» включає три глави: перша – «Загальні принципи», друга – «Про місцеву адміністрацію», третя – «Про автономні території». Базисом для місцевого самоврядування Іспанії є закріплений принцип автономії, згідно із яким «територіальний устрій Держави включає муніципії, провінції та створені автономні Співтовариства. Всі ці установи користуються автономією під час вирішення своїх справ» [3, Ст. 137]. Така модель передбачає, що статус самоврядних одиниць мають не лише «історичні національності» як сформовані регіони компактного проживання етнічних груп (Галісія, Каталонія, Країна Басків), а й кожен із муніципалітетів та провінцій. Загалом, в Іспанії існує 17 автономних територій (5 областей та 12 регіонів), які включають 50 провінцій та більше 8000 муніципалітетів, причому такі міста як Сеута і Мелілья розташовані на території Африки [4, с. 16] Законодавство Іспанії передбачає чіткий розподіл компетенції між державною владою та автономними територіями, що зафіксовано у Конституції держави. Зокрема, до повноважень автономних Співтовариств належить створення власних органів самоврядування;

зміна меж муніципалітетів, які знаходяться на їхній території та загальне здійснення функцій, пов'язаних із діяльністю місцевих органів влади; вирішення питань містобудування, територіальної та житлової розбудови, включаючи інтереси Співтовариства (це ж стосується й побудови залізничних шляхів, аеродромів та всіх споруд подібного типу, не пов'язаних із комерційною діяльністю); економічний розвиток та сфера культури тощо [3, Ст. 148]. Виняткова компетенція держави також передбачає перелік повноважень, які можуть трансформуватися лише органами державної влади й в жодному разі не покладаються на органи місцевого самоврядування. Це стосується побудови міжнародних відносин та формування законодавчого базису; розв'язання питань щодо оборони та збройних сил; регулювання основних умов, які гарантують правову рівність іспанців; вирішення питань громадянства, міграції, надання притулку біженцям; врегулювання питань між Співтовариствами тощо [3, Ст. 149]. Крім цього, питання, які не включені до Конституції як специфічні, можуть бути передані до компетенції автономних територій на підставі їхніх статутів [3, Ст. 149]. Передбачено й можливість делегування державою окремих повноважень автономним територіям шляхом прийняття органічного закону [3, Ст. 150]. Поруч із широкою автономією іспанських територіальних одиниць, форми контролю за діяльністю органів автономних територій чітко визначені Конституцією, адже згідно зі Ст. 153 нагляд здійснюється: а) Конституційним судом щодо конституційності їх нормативних актів, які мають силу закону; б) Урядом після отримання висновку Державної ради щодо здійснення делегованих повноважень; в) органами адміністративної юстиції стосовно автономного управління та його регламентарних норм; г) Рахунковою палатою щодо економіки та бюджету [3, Ст. 153]. Саме така структура дозволяє координувати складну внутрішню систему держави з урахуванням її специфіки.

Не менш цікавим прикладом для вивчення особливостей децентралізації є Італійська Республіка, адже територіальна структура країни сформувалася ще у 1970 р. Кожен регіон має власну асамблею, яка обирається народом. В свою чергу, асамблея обирає уряд на чолі з президентом самого регіону. Згідно зі Ст. 117 Конституції Італії регіональні уряди здатні видавати законодавчі норми в разі, якщо вони не суперечать національним інтересам інших областей, зокрема, це стосується політики в галузі культури, екології та шляхів сполучення, аграрної політики та освіти, натомість інші функції можуть бути делеговані центральному уряду [5, Ст. 117]. Загалом, діяльність урядів полягає в реалізації політичних рішень, ухвалених у Римі. Між іншим, на відміну від суб'єктів федеративної держави, італійські регіони не мають прямого посередництва в національному парламенті. Таке поєднання можливостей місцевого самоврядування та централізації влади забезпечує відносну стабільність управління державою.

Втім, найбільш розвинена система місцевого самоврядування закріплена у Швейцарії, законодавство якої гарантує співпрацю та самостійність кантонів з урахуванням інтересів один одного [6, Ст. 44]. Не менш важливим залишається право громадської ініціативи, за яким народ має можливість впроваджувати нову політику зі зміною самої Конституції. На місцевому та кантональному рівнях демократичних засобів значно більше, аніж на центральному. Варто підкреслити, що лише 1/6 частини комун мають парламенти, а в інших з законодавчим органом залишаються асамблеї (громадянські збори). Зазвичай, у менших комунах за кількістю населення є громадські збори, у більших – парламенти. Для прикладу, коммуна Рапперсвіль-Іона вважається найбільшою зі зборами громадян та налічує 25000 мешканців, але через організаційну проблему більшість кантонів пропонують обидві форми устрою: або визначають певну чисельність населення для

формування парламенту, або залишають за комунами право вибору щодо зборів громадян або ж парламенту. Загалом, усі комуни із населенням більш ніж 700 жителів мають формувати парламент, натомість кантони Женева та Невшатель підтримують це рішення в обов'язковому порядку [2, с. 16].

Такий вибір співпраці також не є довільним, адже постійна загроза скликання референдуму призвела до зарахування всіх зацікавлених груп до процесу ухвалення рішень. Зокрема, прискіплива консультативна робота під час розгляду законопроектів обумовлена пошуком можливих шляхів з метою уникнути повторного розгляду реформ на рівні референдуму. Зважаючи на сформованість прямих демократичних інструментів, які орієнтують швейцарську демократію та консенсус, влада намагається підтримувати баланс співпраці шляхом спільного вирішення питань.

Безумовно, становище країн Західної Європи демонструє успішність структури децентралізації, але кожна держава керується власним досвідом та комплексом специфічних рис, які мають досить давнє минуле. Якщо звернути увагу на розвиток Польщі, то чинна система публічної адміністрації держави також базується на територіальному устрої, який передбачає три основні види територіальних одиниць: гміни, повіти та воєводства. Такий трирівневий устрій є результатом реформи від 1 січня 1999 р., основна мета якої зафіксована у Ст. 15 Конституції Республіки Польща: «Територіальний устрій Польщі гарантує децентралізацію публічної влади. Устрій самоврядування не є ієрархічним. Структури самоврядування мають доповнюватись, а не взаємно накладатись. Ані повітове, ні воєводське самоврядування не здійснюють нагляду над гмінним самоврядуванням» [7, Ст. 115].

Втім, переорієнтація політики у напрямку децентралізації серед європейських країн відбулася наприкінці ХХ ст., що надає можливість співпраці на горизонтальному рівні з ура-

хуванням специфіки розвитку й потреб кожного регіону. Якщо звернутися до українського законодавства, то навіть закріплення права місцевого референдуму за Ст. 38 Конституції України не передбачає механізму його реалізації. Саме тому фіксація реформ на законодавчому рівні повинна гарантувати їх застосування на практиці, причому запозичення світового досвіду має враховувати специфіку історичного розвитку держави та її власний політичний досвід.

Проаналізуємо особливості децентралізації у Могилів-Подільському районі.

### **Відомості про територіальні громади Могилів-Подільського району:**

№	Найменування територіальних громад та населених пунктів, що входять до їх складу, із зазначенням адміністративного статусу	Чисельність населення станом на 1 січня 2015 р.	Відстань до потенційного адміністративного центру СТГ, км
1.	<b>Могилів-Подільська міська рада</b>	32200	
	м. Могилів-Подільський	31776	
	с. Сонячне	300	4 км.
	с. Одая	124	3 км.

2.	<b>Серебрійська сільська рада</b>	3145	
	с. Серебрія	3145	7 км.
3.	<b>Немійська сільська рада</b>	2218	
	с. Немія	2218	4 км.
4.	<b>Сказинецька сільська рада</b>	909	
	С. Сказинці	512	19 км.
	С. Воеводчинці	323	20 км.
	С. Коштуля	74	26 км.
5.	<b>Карпівська сільська рада</b>	826	
	С. Карпівка	826	15 км.
6.	<b>Кремінська сільська рада</b>	513	
	С. Кремінне	531	15 км.
7.	<b>Юрковецька сільська рада</b>	1380	



	с. Юрківці	1380	17 км.
8.	<b>Озаринецька сільська рада</b>	1311	
	с. Озаринці	1311	16 км.

Переваги та загрози децентралізації Могилів-Подільського району представлені у вигляді SWOT- аналізу:

<b>Сильні сторони(strengths)</b>	<b>Слабкі сторони(weaknesses)</b>
<ul style="list-style-type: none"> <li>- вигідне географічне розташування;- близькість до кордону;- наявність великої кількості землі, що придатна для обробітку та вирощування с/г культур, родючість ґрунтів;- значна частка працездатного населення;- розвинуті транспортні зв'язки, проходження важливих автошляхів;- наявність зон для відпочинку;- наявність архітектурно-історичних споруд;- розвиток малого та середнього бізнесу, бажання розширювати діяльність на території району; - значна кількість населених пунктів; -</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- недостатність власних фінансових ресурсів (районний бюджет, сільські бюджети) для забезпечення системного соціально-економічного розвитку району;- нерегулярне транспортне сполучення з віддаленими селами;- застаріла матеріально-технічна база підприємств;- низький рівень газифікації сіл, освітлення, водозабезпечення;- низька якість доріг;- недостатній рівень медичного обслуговування, відтік з району та дефіцит кадрів для медичних закладів, недостатня кількість автомобілів</li> </ul>

<p>розвиток садівництва та виноградарства;- традиційні навички та досвід роботи населення в сільському господарстві;- відносно екологічно чистий регіон.</p>	<p>швидкої допомоги;- недостатнє фінансування закладів культури, медицини, освіти та спорту;- недостатній розвиток тваринницької галузі у сільському господарстві;- кваліфікація робочої сили не відповідає потребам ринку праці;- молодь не залишається працювати в сільському господарстві; - рівень житлово-комунальних послуг не задовольняє населення;- відсутність коштів для впровадження сучасних технологій з енергозбереження;- відсутність достатньої кількості вакансій, робочих місць в селах;- відтік працездатного населення за кордон;- низька свідомість платників податків, тіньова зайнятість;- повільний розвиток об'єктів соціальної інфраструктури.</p>
<p><b>Можливості(opportunities)</b> - розвиток підприємств з переробки с/г продукції, виробництва харчових</p>	<p><b>Загрози(threats)</b> - світова фінансова та економічна криза, знецінення національної</p>

продуктів;- розвиток с/г з використанням нових технологій, добрив та техніки;- розвиток тваринництва, підсобних господарств та садівництва, виноградарства;- покращення стану доріг;- сучасне освітлення, подальша газифікація та водозабезпечення сіл;- покращення первинної медичної допомоги населенню;- покращення транспортного сполучення;- активна підтримка та сприяння роботі малого та середнього бізнесу з боку місцевої влади;- покращення стану екології (очищення русла річок, нові лісові насадження); - облаштування зон відпочинку та розвиток зеленого туризму;- залучення інвесторів та ефективне вкладення інвестицій;- участь у Європейських проектах розвитку громад;- залучення малого та середнього бізнесу до вирішення соціальних

грошової одиниці;- політична нестабільність;- недосконале законодавство України; - нестабільна податкова система;- несприятливий інвестиційний клімат;- застаріла комунальна інфраструктура;- погіршення демографічної ситуації;- низький рівень життя;- високий рівень безробіття;- погіршення соціальних стандартів життя;- екологічні та техногенні катастрофи;- продовження забруднення оточуючого середовища отрутохімікатами;- зникнення джерел питної води.

проблем району;- створення умов для навчання та перекваліфікації трудових ресурсів;- створення громадських організацій;- розвиток туристичної галузі, популяризація привабливості архітектурно-історичних об'єктів, організація міжнародних фестивалів.	
--	--

За інформацією ДФС Могилів-Подільського району, завдяки децентралізації вдалося істотно розширити джерела наповнення місцевих бюджетів. Згідно зі змінам до Податкового та Бюджетного кодексів на місцевому рівні залишаються надходження з роздрібного продажу підакцизних товарів, державне мито, плата за надання адміністративних послуг та 10 % податку на прибуток підприємств. Результатом такої реформи стало збільшення з початку 2015 року надходжень до загального фонду місцевого бюджету міста у порівнянні з минулим роком на 51,3 %, що склало станом на 25.09.2015 року 26 мільйонів 827,4 тисячі гривень. Надання можливості органам місцевого самоврядування самостійно регулювати механізм впровадження та адміністрування місцевих податків сприяє швидкому та якісному вирішенню потреб місцевої громади, а це – благоустрій, дороги, ремонт шкіл, дитсадків тощо [8].

Таким чином, на сьогодні проблема реалізації стратегічного вибору України залишається досить складним завданням не лише на фоні зовнішньополітичного становища держави, а й через проблеми під час впровадження реформ внутрішньополітичного спрямування. Незважаючи на враху-

вання досвіду інших країн щодо децентралізації, це поняття й досі залишається незрозумілим для більшості українців, адже впровадження такої системи за кордоном обумовлене історичним досвідом з урахуванням специфіки становлення та розвитку конкретної держави, тому запозичення певної моделі не гарантує досягнення успіху під час її впровадження в Україні.

Труднощі здійснення реформи децентралізації пов'язані не лише із потребою трансформації системи загалом, а й із наявністю можливих ризиків локального та загальнодержавного спрямування, причому формальне закріплення основ децентралізації потребує розробки чіткого механізму її використання на практиці, враховуючи різні рівні та види цього поняття (горизонтальну та вертикальну, політичну, соціально-економічну, екологічну децентралізацію тощо).

### *Джерела та література:*

1. Конституція України від 28. 06. 1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – Ст. 132.
2. *Величко В. О.* Децентралізація влади: міжнародний досвід / В. О. Величко // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип. 28. – 2014. – С. 12 – 21.
3. Конституція Іспанії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=149&page=2>
4. *Бориславська О.* Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко та ін. – К. : ТОВ «Софія», 2012. – 128 с.
5. Конституція Італії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=148>
6. Конституція Швейцарії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=135>
7. Конституція Польщі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=112>
8. Місцевий бюджет міста Могилева-Подільського відчув результати децентралізації. Режим доступу: <http://www.mogpod.com/index.php?newsid=536>

*Костянтин ЗАВАЛЬНЮК,  
Олександр ВІТЮК,  
Тимофій ГЕРАСИМОВ*

## **ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО РОДИНУ КОСАЧІВ**

*У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях видатної української поетеси Лесі Українки та її родини. Описується період її перебування на Поділлі та його вплив на подальшу творчість поетеси.*

*Ключові слова: Леся Українка, Поділля, поезія, п'єса, творчість.*

Життя та творчість геніальної поетеси, великої доньки українського народу Лесі Українки, а також її родини, нерозривним, тісним чином пов'язані з Поділлям. Ще 17-річною дівчиною Леся, прямуючи влітку 1888 року потягом на лікування до Одеси, мала змогу милуватися чудовими, неповторними подільськими краєвидами, які надихнули її на створення свого першого циклу поезій «Подорож до моря». У циклі з дев'яти віршів третій з них, присвячений нашому краю, містив рядки, які нині стали майже афористичними:

«Красо України, Подолля!  
Розкинулось мило, недбало!  
Здається, що зроду недоля,  
Що горе тебе не знавало!  
Онде балочка весела,  
В ній хороші красні села,  
Та хати садками вкриті,  
Срібним маревом повиті,  
Коло сел стоять тополі,

Розмовляють з вітром в полі».

Важливе місце з-поміж багатьох інших куточків Поділля у біографії Лесі Українки та її родини займала Наддністрянщина, особливо м. Могилів-Подільський. Так, збираючись разом з чоловіком Климентом Квіткою поселитися десь поближче до рідних місць, Л. Українка у листі до матері 21 березня 1908 р. писала: «Маримо ми, коли б якось врядитись, як не в Криму (що страшенно трудно), то в Бессарабії або в Південному Поділлі...» [1]. У наступному листі, від 27 червня 1908 р., Леся конкретизує свій намір: «Зрештою, жити на Україні нам можна було б не далі на північ, як Могилів-Подільський» [1].

На жаль, намірам Л. Українки поселитися над Дністром завадило загострення її хвороби, що змусило шукати інших місць для проживання. Все ж, існують документи, які недвозначно вказують на те, що поетеса таки колись перебувала у місті над Дністром. Це, насамперед, лист Ісидори Косач-Борисової, молодшої сестри поетеси до музею Л. Українки в Києві від 17 липня 1963 р. У листі, зокрема, зазначалося: «У Могилеві-Подільському Леся була ще зовсім молоденькою (певне, мене ще тоді й на світі не було), їздила з мамою до знайомих на скільки день. Про цю подорож і мама, і Леся, бувало, згадували, але як ті знайомі звалися, не пам'ятаю» [2]. Окрім цього, на думку письменника та краєзнавця А. Бортяка, Леся разом з матір'ю Ольгою Косач (Оленою Пчілкою) могла гостювати у с.Карпівка, – в маєтку, придбаному Михайлом Старицьким, що був своєрідною духовною Меккою для багатьох видатних українців [3].

До речі, серед друзів і знайомих Л. Українки було чимало вихідців з Поділля. Серед них – такі імена, як Микола Лосятинський, Данило Заболотний, Михайло Коцюбинський та багато інших. «В Одесі... між студентами, – писала Л. Українка рідним під час свого першого приїзду до цього міста, і – я знаю тільки одного подолянина Лосятинського, що міг би

перекладати з російської, польської і німецької... Єсть там ще один панич Заболотний: він пише українською вірші» [3].

Окремого висвітлення потребують і творчі взаємини Л. Українки та нашого видатного земляка М. Коцюбинського. Останній високо цінував творчість поетеси, ставлячи її в один ряд з такими письменниками, як І. Франко, В. Стефаник, П. Мирний, О. Кобилянська. У свою чергу, Л. Українка активно пропагувала твори великого Сонцепоклонника, обмінювалась з ним порадами, думками і поглядами.

В цілому, як зазначав відомий подільський письменник, літературознавець, перекладач І. Глинський, «подільські сторінки в житті й творчості славної доньки українського народу – значні і цікаві, до того ж мало вивчені. Це сторінки великої любові до чудового краю над Бугом та Дністром, до його людей, до його поетичного слова» [1].

Заради справедливості потрібно відзначити, що вищесказане однаковою мірою стосується й інших членів Лесиної родини (мати Олена Пчілка, сестри Ісидора та Ольга з чоловіками Юрієм Борисовим та Михайлом Кривинюком, а також Олександра Судовщикова, дружина передчасно померлого брата Михайла Косача), Усі вони у 20-х рр. минулого століття жили і працювали у місті над Дністром, яке для них стало рідним. Найперше це стосується молодшої Лесиної сестри Ісидори Косач, яка зі своїм чоловіком Юрієм Григоровичем Борисовим, земським агрономом, оселилася у Могилів-Подільському ще восени 1912 р. [4, с. 132].

В Державному архіві Вінницької області зберігається ряд справ 20-х рр., що стосуються діяльності Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму ім. Селяніна та його персоналу. Зазначений технікум виник 8 серпня 1921 р. при с. Немія, що неподалік від Могилева, на базі господарства колишнього землевласника Красовського. Згодом, 21 серпня, технікуму було відведено садки, що примикали до садиби Красовського, та 50 десятин ріллі. Новий технікум мав випу-



скати фахівців із виноградарства та виноробства, а також із рільництва. Завідуючим (управителем) технікуму було призначено Ю. Г. Борисова [5, арк. 57; 96].

Оскільки у Німеччині не виявилось придатних для навчання будинків, то теоретичні заняття проводились у приміщенні педагогічних курсів у Могилеві-Подільському по вулиці Виноградній, 34. Через значні організаційні та матеріальні труднощі навчання у технікумі розпочалось лише 12 березня 1922 року, а першими слухачами стали 7 студентів підготовчого курсу [5, арк. 57]. Надалі кількість слухачів поступово збільшувалася: із 36 студентів на початку 1 триместру 1922-23 академічного року до 52-х на початку 2 триместру того ж таки року [5, арк. 50]. Досить промовистим у діяльності технікуму виглядав і такий момент, відзначений його управителем Ю. Борисовим у листі на адресу Укрголовпрофосвіти у Харкові від 18 червня 1923 р.: «Не послідне значіння має й той факт, що наш технікум, один з незначного числа технікумів, вживає викладової мови української» [5, арк. 51]. До речі, замовляючи підручники для технікуму (а серед них – були О. Єфремова з історії українського письменства, І. Огієнка з історії української культури, М. Грушевського з історії України та Н. Григорієва-Наша із всесвітньої історії), Юрій Григорович наголошував, що «всі підручними бажано мати на українській мові» [5, арк. 8].

Очевидно, що на духовну ауру технікуму впливав і той факт, що у ньому на той час працювали сестра Л. Українки Ісидора з чоловіком, а також Михайло Кривинюк, чоловік сестри Ольги. Із тогочасних документів, що дійшли до нашого часу, зокрема, відомо, що Ісидора Петрівна Косач-Борисова працювала у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі з 1 жовтня 1922 р., читаючи у ньому лекції з хімії [5, арк. 32]. Паралельно з цим, у 1922-23 рр. читала хімію і географію також і на педкурсах [5, арк. 79 зв.].

Значний інтерес для дослідників можуть також складати особова справа і автобіографія І. Косач-Борисової, датовані 6 лютого 1923 р. Зокрема, із автобіографії ми дізнаємось, що І. П. Косач-Борисова народилась 1888 р. у Ковельському повіті Волинської губернії. У 1905 р. закінчила Фундуклеївську гімназію у Києві. Після цього вступила на Стебутівські сільськогосподарські курси у Санкт-Петербурзі, однак, через захворювання на малярію, не закінчила їх. Восени 1906 р. вступила на сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту, яке і закінчила у січні 1911 р. Після цього деякий час служила у Васильківському повітовому земстві Київської губернії. З осені 1911 до 1912 р. включно проходила агрономічну практику на Кишинівській дослідній станції при Бессарабському училищі виноградарства і виноробства. Згодом тривалий час працювала у хімічній лабораторії Бессарабської дослідної станції, здійснюючи аналіз вин та їх фальсифікатів. З осені 1912 р. Ісидора Петрівна разом з чоловіком переїздить до Могилева-Подільського. Через хворобу та виховання малолітньої доньки аж до 1918 р. залишається без роботи. Надалі, з 1918 до 1919 р. викладає природничу історію та українську мову в гімназії Л. Я. Вашенко-Захарченко у Могилеві-Подільському. Потім (у 1920 р.) в трудових школах № 5 і 6 природознавство, теорію словесності та історію української літератури. У 1920 – 1921 рр. викладала фізіологію і анатомію людини, а також хімію і географію у соціально-економічній школі № 2. З 1922 р., як вже зазначалося вище, працювала у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі та на педкурсах (до 1923 р.) [5, арк. 78 – 79 зв.].

Завідуючим технікумом (з 8 серпня 1921 р.), в якому працювала Ісидора Косач, був її чоловік Юрій Григорович Борисов. З матеріалів його особової справи, а також автобіографії, датованих 20 березня 1923 р., відомо, що народився він 1886 р. у с. Верхівка Могилівського повіту Подільської

губернії (нині – Барського району Вінницької області). Закінчив реальне училище у Києві, а згодом сільськогосподарське відділення Київського політехнічного інституту (1906 – січень 1911 р.). З 6 лютого по листопад 1912 р. служив агрономом Погребищенської дільниці у Бердичівському повітовому земстві. З 1 грудня 1912 р. до серпня 1914 р. працював повітовим агрономом у Могилів-Подільському земстві. Одночасно організував сільськогосподарські курси, на яких виступав як лектор, а також широко розповсюджував агротехнічний досвід серед селян позашкільним шляхом. Під час 1-ї світової війни перебував на фронті. Зазнав австро-угорського полону, в якому пробув з листопада 1914 до серпня 1918 р. Після звільнення з полону повернувся додому, де знову зайняв посаду повітового агронома. З березня 1919 р., після приходу більшовиків, працював завідуючим підвідділом радянських господарств, а згодом – завідуючим повітовим земельним відділом (до грудня 1920 р.). Після цього до жовтня 1922 р. працював завідуючим підвідділом сільського господарства та землеустрою. Крім цього, читав лекції слухачам сільськогосподарських курсів та курсантам партійної школи. З 1 жовтня 1922 р. залишив службу у земвідділі, аби повністю зосередитись на педагогічних та господарських справах сільськогосподарського технікуму, управителем якого він був призначений 8 серпня 1921 р. У цьому ж технікумі Юрій Григорович читав лекції з ботаніки, а на педкурсах – з агрономії. Разом з сім'єю (дружина, дочка 8 р., теща 74 р. і родичка 62 р.) станом на 20 березня 1923 р. мешкав у Могилеві по вул. Виноградна, 5 [5, арк. 65 – 66 зв.].

Також, у Могилів-Подільському сільськогосподарському технікумі працював з 1 жовтня 1921 р. (викладав зоологію та алгебру) Михайло Васильович Кривинюк, чоловік Лесиної сестри Ольги [5, арк. 32]. З його особової справи та автобіографії, заповнених 20 березня 1923 р., відомо, що народився він 1871 р. в с. Гнійниця Плужанської волості Острозького

повіту Волинської губернії (нині – с. Поліське Ізяславського району Хмельницької області). Навчався у сільській школі, 6-класній Острозькій прогімназії та Житомирській гімназії (закінчив у 1894 р.). Після цього продовжував навчання на природничо-історичному відділенні фізико-математичного факультету Київського університету, однак, на 3-му році навчання за зв'язок з українськими соціал-демократами був заарештований жандармами. Просидівши в ув'язненні 14 з половиною місяців, у 1899 р. був висланий на 2 роки під гласний нагляд поліції в Астраханську губернію. На щастя, місцевий губернатор виявився досить толерантною та далекоглядною людиною, яка звикла цінувати освічених, розумних людей. Тому-то Михайло Васильович провів усі роки заслання не у глухих провінційних закутках, а на службі в Астраханській міській управі.

Після звільнення із заслання М. Кривинюк спробував поновити своє навчання в університеті, але невидиме тавро політично неблагонадійної людини повсюди закривало перед ним двері вищих навчальних закладів. Лише у Львові, який належав тоді Австро-Угорській імперії, вдалося восени 1903 року стати студентом механічного відділення місцевого політехнікуму. Однак, через брак коштів не затримується надовго і там. У пошуках кращої долі навесні 1904 р. відправляється в Прагу, де восени того ж року стає студентом Празького політехнікуму, а також підробляє на життя викладанням в школі Індержіха. Під час одного з візитів на літні канікули додому (1907 р.) арештовується поліцією. І хоча суд, який відбувся у Житомирі в 1908 р., виправдав його, дорога на Прагу виявилась закритою.

У пошуках заробітку у 1909 р. влаштовується на роботу у 1-е Взаємне Товариство страхування життя, а в 1910 р. – у Київське відділення Волзько-Камського комерційного банку. Надалі, з листопада 1914 р. переходить на аналогічну роботу у Катеринославське відділення цього ж банку. Згодом, у 1920

році служив у ліквідаційній комісії з ліквідації приватних банків при Катеринославському губфінвідділі і, одночасно, у 1919 – 1920 рр. був викладачем української гімназії. Через скорочення штатів у губфінвідділі в 1920 р. переходить на роботу у підготовчу до електротехнічного технікуму школу в с. Чаплі Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Рятуючись від голоду, восени 1921 р. разом із сім'єю опиняється у Могилеві-Подільському. Тут він влаштовується на роботу у сільськогосподарський технікум, поєднуючи викладацьку діяльність із службою у місцевому союзі сільськогосподарських кооперативів (з 1922 р.) [5, арк. 68 – 71].

Із Могилевом-Подільським були пов'язані неповторні миті життя й Ольги Косач-Кривинюк, – найближчого друга Л. Українки, її першого біографа, лікаря, педагога, перекладача, етнографа, фольклориста. До міста над Дністром вона прибула восени 1921 р. із Лоцманівської Кам'янки (біля колишнього Катеринослава), де рятувала людей від різних хвороб. «У Могилеві, – відзначала київська дослідниця Л. П. Мірошніченко, – Ольга Кривинюк не стала шукати лікарської служби, а пішла вчителювати.

З листопада 1923 р. по жовтень 1924 р. вона викладала українську мову та літературу в 1-й трудовій школі ім. І. Франка, а Михайло Васильович був секретарем повітової кооперативної організації і викладав зоологію в агрономічному технікумі в Немії, де викладала й Ісидора Петрівна. Син Михайло вчився у Могилів-Подільській електропрофшколі. Вона відкрилася 1922 р., і Михайло Кривинюк був одним з 22-х учнів першого випуску 1924 р.» [4, с. 133].

Ця ж дослідниця відзначала, що О. Косач-Кривинюк організувала при школі ім. І. Франка дитячу драматичну студію, де були поставлені п'єси Олени Пчілки «Весняний ранок Тарасовий», «Казка Зеленого Гаю», «Дві чарівниці», «Скарб (Вечір на Івана Купала)», «Боротьба», «Кобзареві літа», «Мир миром» та інш. [4, с. 134].

Відомо також, що у 1923 р. О. Косач-Кривинюк їздила з Могилева у Катеринослав до П. Єфремова, щоб придбати автографи Л.Українки. Надалі, з осені 1924 р. життєві шляхи привели родину Косачів з Могилева до Києва, де О. Косач-Кривинюк працювала вчителькою української мови в лекторському бюро в справах українізації радянських установ. Згодом, у 30-ті рр. цю родину, як і багато інших, не минула хвиля жорстоких репресій. Зокрема, зазнали заслання Ісидора Петрівна та її чоловік Ю. Борисов, який там помер. Двічі відбував ув'язнення чоловік Ольги Петрівни М. Кривинюк (трагічно загинув в евакуації на Уралі у 1942 р.). Що стосується Лесиних сестер, то вони залишились в окупованому німцями Києві і ранньої осені 1943 р. виїхали звідти на Захід [6, с. 162 – 163]. До речі, у таборі для переміщених осіб у німецькому місті Аугсбург в 1945 р. разом з ними проживав письменник Микола Студецький (Скеля), уродженець с. Флорине Бершадського району Вінницької області. Він же був і серед людей, які проводили Ольгу Петрівну в останню скорботну дорогу [7].

Окрема тема для розмови – перебування у Могилеві-Подільському матері Л. Українки Ольги Петрівни Драгоманової-Косач (Олени Пчілки). Раніше вже згадувалося про її короточасні відвідини Могилева у 80-х рр. XIX ст. Нове побачення із містом над Дністром у неї відбулося 1920 р. Сюди Ольга Петрівна була змушена переїхати з Гадяча після скандальної участі у Шевченківському святі 11 березня. Під час згаданого свята літня жінка не побоялася стати на захист національного прапора, якого зірвав із бюста Тараса Григоровича більшовицький комісар Крамаренко. Коли ж їй не вдалося це зробити, вона виголосила палку промову, за що й була заарештована. Лише на прохання дочки Ісидори з численною групою учасників свята О. Пчілку було звільнено за умови, що вона негайно покине Гадяч. При цьому їй не дозволили забрати з собою ні особисті речі, ні рукописи, ні до-

машню бібліотеку, які невдовзі були розграбовані і знищені [8].

За спогадами однієї з родичок Л. Українки, колишньої моголівчанки Віри Григорівни Рот, «Олена Пчілка в 1920 р. оселилася в дочки Исидори Петрівни в Могилеві-Подільському на Грецькій вулиці. Пізніше сюди приїхали Кривинюки: Ольга Петрівна та Михайло Васильович. Коли Борисова призначили зав. сільгосптехнікуму на Немії, усі жили на Немії, а на зиму переїхали на Виноградну вулицю...» [9]. На останній Косачі мешкали у найнятому будинку Карпова, де згодом розміщувався лісгоспзаг [10].

Остання моголівська адреса О. Пчілки та її родини – вулиця Романівська, 29. Саме цю адресу О. Пчілка позначила на аркуші з автографом свого доопрацьованого перекладу пушкінського «Анчара»: «Виправлено в червні 1924 р. в Могилеві-Под., Романівська вул., 29. Будинок в горах та в садах» [9].

Незважаючи на досить поважний вік, О. Пчілка продовжувала плідно творити на подільській землі. Зокрема, в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються її авторизовані машинописи: п'єса «Мир миром» (з датою: «Могилів, 1921 року, 2-го квітня»; «Киселик» (з написом: «м.Могилів на Поділля, 1921 року, квітня 5-го»; п'єса «Скарб» (з поміткою: «Написано в Могилеві-Подільському у квітні 1921 року, перед Великодним Святом») [4, с. 134]. Крім цього, підраховано, що в 11-ти оповіданнях О. Пчілки («Хівря язиката», «Доля», «Божевільний», «Нагла смерть», «Черниця» та ін.) відображено побут придністрянського села [6, с. 282].

У місті над Дністром О. Пчілка також читала лекції української мови та літератури на учительських курсах, опікувалася юними аматорами сцени у драматичному гуртку, організованому при школі ім. І. Франка (там же було поставлено цілий ряд її п'єс та опереток), збирала перлини народної

творчості. За свідченнями вже згадуваної В. Г. Рот, О. Пчілка часто ходила по околицях міста, бувала в с. Лядовій [9]. Про це ж згадує і Олеся Борисова, дочка І. Косач-Борисової та Ю. Борисова: «Я ніколи не забуду (мені тоді було 7 – 8 років) тої чудесної пори як ми «товаришували» з бабунькою, наші прогулянки (в гори і яри), колекціонування фосфоритів, кремєнів і т.д., гончарної мистецької посуду і взагалі спостережень природи і народного мистецтва, як ми їздили з бабунею по селах і оглядали й змальовували малюнки кругом вікон на печах і т. д.» [4, с. 135].

Результатом етнографічних досліджень О. Пчілки у Наддністрянському краї були її праці «Українські народні легенди останнього часу» («Етнографічний вісник». – К., 1925. – Кн. 1. – С. 41 – 49), «Українське селянське малювання на стінах» («Записки історико-філологічного відділу ВУАН». – К., 1929), а також численні зошити із записами веснянок, колядок, щедрівок, купальських, побутових пісень, зібраних і записаних у селах Могилів-Подільського повіту [6, с. 281 – 282].

У фондах Державного архіву Вінницької області зберігається також цікава справа, яка стосується призначення матері Л. Українки персональної пенсії. Зокрема, у витязі з протоколу засідання постійної комісії з призначення персональних пенсій та допомоги при Наркомсоцзабезі від 17 березня 1924 року зазначалося: «26. Назначить О. П. Косач персональну пенсію в розміре полной ставки 10-го разряда.

Губсобесу обследовать имущество и состояние здоровья» [11, арк. 9].

19 червня 1924 р. таке обстеження відбулося, про що свідчить короткий актовий запис: «гр. Косач ничего ни денег ни недвиж. имущества не имеет» [11, арк. 2 зв]. Після цього, 21 червня 1924 р. Могилівський соцзабез повідомив, що О. Пчілці « цього числа виплачена пенсія за час з 17 березня по



1 червня в розмірі 149 к. і 25 к. (сто сорок дев'ять карб. і 25 коп.)» [11, арк. 2 зв.].

Після отримання пенсії О. Пчілка виїхала з Могилева-Подільського до Києва, де працювала в Академії наук аж до своєї смерті 4 жовтня 1930 р.

У Могилеві-Подільському у 20-і рр. ХХ ст. також жила і творила дружина Лесиноного брата Михайла (помер у 1903 р.) Олександра Євгенівна Судовщикова (літературний псевдонім Грицько Григоренко). Мешкала О. Судовщикова, за спогадами родичів та лікаря К. Осинковського, який лікував її у той час, біля Шаргородського мосту, над річкою Дерло, у будинку № 2 по теперішній вулиці імені Тугушова. До речі, місцевий краєзнавець і журналіст Микола Горобець, всупереч енциклопедичним відомостям, вважав, що невістка О. Пчілки, яка померла 27 квітня 1924 р., похована не у Києві, а в Могилеві-Подільському, на цвинтарі біля нинішнього будинку побуту «Дружба». На жаль, її могила не збереглася, оскільки місцева влада ліквідувала цвинтар разом із надгробком [12].

У світлі вищесказаного варто зупинитися і на тій ролі, яку відігравав наш край у житті чоловіка Л. Українки Климента Квітки. Зокрема, в Державному архіві Вінницької області виявлено офіційний лист за підписом К. Квітки від 16 грудня 1917 р. (на той час займав посаду товариша Генерального секретаря судових справ) на адресу Вінницької повітової земської управи, де він у відповідь на запит члена управи І. Рижія роз'яснює порядок вступу на посаду мирових суддів [13, арк. 60].

З іншого архівного документу ми довідуємось, що педрада Вінницького вищого інституту народної освіти 11 листопада 1921 р. надіслала офіційне запрошення К. Квітці для роботи у згаданому вузі [14, арк. 47]. Перед цим сам Климент Васильович, який на той час займав посаду наукового співробітника Української Академії Наук і, одночасно, лектора з

музичної етнографії Київського вищого інституту народної освіти та лектора з української народної музики у Державній консерваторії, висловлював бажання перебраться до провінції, аби тут переводити свою працю [14, арк. 60]. На жаль, наслідки перенесеної хвороби не дозволили тоді переїхати до Вінниці, про що він із жалем повідомляв керівництву ВІНО у листі від 16 листопада 1921 р. [14, арк. 47].

На щастя, творчі контакти К. Квітки з Поділлям на цьому не обмежуються. Як зазначав у цьому зв'язку письменник та краєзнавець А. М. Подолинний, К. Квітка «між 1922 і 1931 здійснив низку подорожей для запису нар. мелодій, у т. ч. й на Вінниччину. У 1924 він побував у селах над Дністром, листувався з Оленою Пчілкою, коли вона перебувала у Могилеві-Подільському, отримував од неї фольклор. м-ли, в 1926 знову робив записи в селах навколо цього міста. В Озаринцях записав великодні ігри та пісні на перший день свят, а в Кукавці – на другий день. У листі до Олени Пчілки від 16.V.1926 писав із захопленням: «Це неначе вияв правдивої культової традиції, коли ці співи були не забавою, а поважною магічною справою». У 1927 ще раз побував у Могилеві-Подільському р-ні» [6, с. 145].

Варто також зауважити, що наявні архівні матеріали дозволяють стверджувати про перебування на Поділлі і відомого вченого Світозара Драгоманова, сина брата Олени Пчілки Михайла Петровича Драгоманова. Зокрема, з архівних джерел відомо, що 9 вересня 1918 р. Світозар Драгоманов подав скаргу у Вінницький окружний суд «на неправильні дії Вінницького Повітового Старости у справі про конфіскацію «ряд[у] брошур різних авторів і нарис[у] української соціалістичної програми», і «Лист[ів] на Наддніпрянську Україну». На своєму засіданні 13 вересня 1918 р. суд відхилив скаргу С. Драгоманова на тій підставі, що дії посадових осіб адміністративного відомства, здійснені у межах їх повноважень, йому не підсудні [15, арк. 2].

Таким чином, життя і творчість славетної поетеси Л. Українки та її родини неможливо уявити без благотворного впливу щедрого Подільського краю, його талановитих людей та чарівної природи. У свою чергу, вихідці з Великої Волині назавжди залишили там частку свого розуму, серця і душевного тепла.

### *Джерела та література:*

1. *Глинський І.* Поділля в творчості Лесі Українки / І. Глинський // Наддністрянська правда. – 1971. – 13 лютого.
2. *Його ж...* І Леся була в нашому місті // Наддністрянська правда. – 1971. – 24 лютого.
3. *Бортняк А.* Зачарована Поділлям / А. Бортняк // Вінницька газета. – 1998. – 1 серпня.
4. *Мірошніченко Л. П.* Косачі в Могилеві-Подільському / Л. П. Мірошніченко // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – М.-П., 1996. – С. 132 – 135.
5. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф. Р-254. – Оп. 1. – Спр. 1183.
6. 3-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упор. і заг. ред. А. М. Подолинного. – Вінниця, 2001. – 408 с.
7. *Бортняк А.* Молодша Лесина сестра / А. Бортняк // Вінницька газета. – 1997. – 7 червня.
8. *Його ж.* «Нехай на любу Україну надивлюсь...» // Вінниччина (спецвипуск «Зоряна криниця»). – 1999. – 26 червня.
9. *Глинський І.* Нові документи про матір Лесі Українки / І. Глинський // Наддністрянська правда. – 1971. – 20 лютого.
10. *Гринчук О.* Де жила Олена Пчілка? / О. Гринчук // Наддністрянська правда. – 1971. – 10 лютого.
11. Держархів Вінницької обл. – Ф. Р-973. – Оп. 1. – Спр. 849.
12. *Новицький А.* Зруйнували могилу, але не пам'ять / А. Новицький // Вінницька газета. – 1997. – 20 березня.
13. Держархів Вінницької обл. – Ф. Д-255. – Оп. 1. – Спр. 79.
14. Там само. – Ф. Р-1941. – Оп. 1. – Спр. 32.
15. Там само. – Ф. Д-172. – Оп. 3, т. 10. – Спр. 225.
16. *Завальнюк К. В., Журавлівський І. М., Стецюк Т. В.* Родина Косачів і Поділля: [літературно-краєзнавче дослідження] / К. В. Завальнюк, І. М. Журавлівський, Т. В. Стецюк. – Вінниця, 2011. – 104 с.

*Віктор МОРОЗ,  
Володимир МОРОЗ*

## **КОНТР-АДМІРАЛ КЕТЛІНСЬКИЙ К. Ф.**

На Могилівщині, що на Поділлі, відбулось багато історичних подій та на її теренах перебували або народились відомі постаті. В 1595 р. тут побували із своїми повстанськими загонами С. Наливайко, козацьке військо на чолі з гетьманом Яцьком Бородавкою, у 1648 р. в Могилів увійшли повстанські загони І. Ганжі та М. Кривоноса, в 1657 р. – козаки Подільського полку Остапа Гоголя, а в 60 – 70 роках XVII ст. – І. Сірка [1, с. 413, 414].

Із відомих постатей, що народились у Могилеві-Подільському, згадаємо про Кетлінського Казимира Філіповича. Цій особистості присвячена непомірна кількість художніх та наукових робіт. Відомий письменник В. С. Пікуль присвятив йому роман «Из тупика» [2], його дочка Віра Кетлінська – книгу спогадів про батька [3]. В 2014 р. в серії «Морская летопись» вийшла робота В. В. Шігіна «Страсти по адмиралу Кетлинскому» [4 ], а Дмитро Коржов в «Мурманском вестнике» за 12.07. 2008 р. помістив статтю про Мурманськ 1917 – 18 років та долю адмірала Кетлінського [5].

Кетлінський Казимір Філіпович – військово-морський діяч, народився 22.03.1874 р. в Могилеві-Подільському у польській католицькій родині. Його батько Філіп-Яків Феліксівич Кетлінський народився 1.05.1850 р. в Новій Ушиці Подільської губернії та матір Леопольдіна з Волянських [6, с. 268]. Рід Кетлінських мав глибоке подільське коріння. Батько його Філіп-Яків Феліксівич Кетлінський проживав в Могилеві-Подільському Подільської губернії. Дід Казимира Фелікс Петрович-Павлович народився в Новій Ушиці в 1816 р., був канцеляристом Земського суду в Новій Ушиці, потім титу-

лярним засідателем Ямпільського повітового суду з окладом 364 руб 80 коп. сріблом в рік. В Хмельницькому обласному державному архіві зберігся формуляр службовця суду Фелікса Кетлінського (Фонд 227, опис 1, том 3, справа № 7792). Ось що там записано: «По закінченню домашньої освіти поступив на службу канцеляристом зверх штату в Ушицький Земський суд 20.10.1835 року. Закінчив службу титулярним засідателем Ямпільського повітового суду в 1860 році 29.12».

У Філіпа-Якова був ще один брат – Кондрат 1853 р. народження і три сестри: Євеліна – 1843, Єлена – 1846, Маріанна – 1852 року народження. Рід Кетлінських – дворянський, занесений у родословну дворянську книгу [9, с. 254].

Початкову освіту здобув, навчаючись у школі Могилева-Подільського. Потім навчання продовжив у класичній гімназії в Києві. У 1892 р. вступив до Морського корпусу в Петербурзі. По закінченню навчання отримав перше офіцерське звання мічмана [6, с. 268]. Володів французькою, англійською, німецькою мовами. На військовій службі мічманом з 11.9. 1895 р., 15-тий по успішності у випуску. Нагороджений темно-бронзовою медаллю за труди при проведенні 1-го Всеросійського перепису населення (1897 р.). Згодом закінчив артилерійський офіцерський клас у 1902 р. з присвоєнням звання артилерійського офіцера першого розряду. В 1900 р. був направлений у США для нагляду за добудовою ескадреного міноносця «Ретвизан», на якому після прийняття на посаду виконував обов'язки молодшого (1901 – 22.09.1902) і старшого артилерійського офіцера (22.09.1902 – березень 1904) [10, с. 8]. Броненосець «Ретвизан» на озброєні мав чотири 305 мм, дванадцять 152 мм і по двадцять 75 мм і 47 мм гармат, не рахуючи малокаліберних апаратів, чотири торпедних апарати, швидкість – 18 вузлів, дальність плавання – 830 миль, товщина палубної броні – 37 мм.

6.12.1903 р. Кетлінського К. Ф. за закордонне плавання у складі ескадри нагороджено орденом Святого Станіслава

третього ступеня. Перед початком російсько-японської війни у званні лейтенанта 7.04.1904 р. призначений флаг-офіцером (флагманським артилеристом) у польовий штаб імператорського намісника на Далекому Сході адмірала Є. Алексеєва [11]. Під час війни служив офіцером артилерії на флагманському броненосці Першої Тихоокеанської ескадри «Цесаревич». За участь у битві з японськими міноносцями та брандерами в ніч з 10 на 11 лютого 1904 р. нагороджений Золотою шаблею з написом «За хоробрість». Брав участь у бойових діях ескадри під час облоги Порт-Артура, зокрема в бою на Жовтому морі 10.08.1904 р., був поранений осколком снаряда, що залетів бойову рубку броненосця. Цим же снарядом був вбитий командуючий ескадрою контр-адмірал Вітгефт. Після битви в складі ескадри корабель був інтернований в Ціндао і не брав участі в подальших подіях російсько-японської війни. В пам'ять війни з Японією 7.8.1906 р. нагороджений Срібною медаллю з бантами, орденом Святого Володимира четвертого ступеня з мечами і бантами за участь у війні.

Після повернення з японського полону у званні старшого лейтенанта брав участь у роботі Артилерійського комітету флоту у Петербурзі. У 1906 – 1908 роках – флагманський артилерійський офіцер штабу командуючого окремим Практичним загonom Чорного моря, в 1908 – 1909 рр. – флагманський артилерійський офіцер штабу Начальника Морських сил Чорного моря. 29.3.1909 р. отримав подарунок по чину. Нагороджений Золотим знаком на пам'ять про закінчення повного курсу наук Морського корпусу (1910 р.). З 14.10.1909 по 1911 роки – старший офіцер на ескадреному броненосці «Іоанн Златоуст»; з 18.4.1910 р. – капітан другого рангу. Навесні 1910 р. відправлений у відрядження в Англію, Італію, Францію з метою ознайомлення з організацією і навчанням тамтешнього військового флоту. Із поверненням у Росію 3.6.1913 р., працював викладачем артилерії і загальних

структур флоту в Морській Академії. В пам'ять 300-річчя царствования Дому Романових (1913) нагороджений світло-бронзовою медаллю. 1914 рік – нагороджений французьким орденом Почесного легіону французького хреста; в тому ж році нагороджений нагрудним знаком для захисників кріпості Порт-Артур, а 24.12.1914 р. – орденом Святої Анни другого ступеня з мечами.

З 20.8.1914 р. капітан першого рангу. Під час Першої Світової війни на посаді флаг-капітана оперативної частини штабу командуючого флотом Чорного моря (18.9.1913 – 1.1.1915). В пам'ять 299-річчя Гангутської перемоги в 1915 році нагороджений світло-бронзовою медаллю; 25.5.1915 р. – орденом Святого Володимира третього ступеня з мечами. З 1.1.1915 р. по 21.7.1916 роки – флаг-капітан по оперативній частині Штабу Командуючого флотом Чорного моря.

В 1916 р. отримав звання контр-адмірала і очолив ескадру, що складалася з суден, здобутих Японією в 1904 – 1905 роках, а потім викуплених Росією. У вересні 1916 р. призначений командиром крейсера «Аскольд», відправленого на ремонт на судноверфі у Тулоні (Франція). 6.9.1916 р. Кетлінський прибув в Тулон, де 10.9. прийняв командування крейсером «Аскольд».

Крейсер діяв на стороні морських сил Антанти на Середземному морі. Матрос Пучков Д. А., який служив під командуванням Кетлінського, згадував: «Зовнішньо це був красивий мужчина. Завжди бездоганно одитий, вільно володів англійською і французькою мовами і, мабуть, непоганий спеціаліст своєї справи, але як військовий дворянин дивився на команду зверху до низу».

В ніч з 19 на 20.08.1916 р. в артилерійському погребі крейсера «Аскольд», який перебував на ремонті у Тулоні, вибухнув 75-мм снаряд. По щасливому випадку вибух снаряда на судні не став причиною трагедії і не знищив крейсера разом із командою в складі 500 чоловік, що спала. Розсліду-

вання цієї події дозволила зробити висновок, що вибух був навмисно налаштований групою матросів-аскольдівців, яких віддали під суд [12, с. 58]. Одним із мотивів злочину розглядалась версія підкупу моряків німецькими шпигунами. Враховуючи умови воєнного часу, а також ту обставину, що терористичний акт, що не відбувся, міг привести до загибелі всього крейсера з командою, чотирьох аскольлівців, звинувачених у спробі диверсії, засудили до смертної кари. У цей час Морське міністерство прислало на крейсер нового командира Кетлінського К. Ф. – капітана 1-го рангу. Йому належало затвердити вирок суду чотирьом матросам-аскольдівцям.

Кетлінський завжди був противником смертної кари і коливався з прийняттям рішення. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що ніхто із підсудних не признавав себе винуватим. 13 вересня 1916 р. Кетлінський К. Ф. затвердив («конфірмував») вирок і через два дні 15 вересня на форті Мальбуск у присутності корабельного лікаря, священника і представника французьких властей четверо аскольдівців були розстріляні. Жахливою виглядала сцена страти [4; 12, с. 58]. Як згадує очевидець, засуджених із зав'язаними очима прив'язали до стовпів. Матрос, що прив'язував одного із засуджених до страти моряків, дуже тремтів. «Чого тремтиш?» – запитав осуджений. «Жаль», – відповів матрос. «Якщо прийшли розстрілювати, то розстрілюйте». Деякі матроси заявили, що не можуть приймати участь у страті. Стрільба розпочалась ще до команди. Не в силі стріляти, деякі матроси упали в обморок, у деяких почалась істерика.

Телеграма із Морського Генерального Штабу з наказом затримати виконання вироку запізнилась на декілька годин; там не були зовсім впевнені у правильності такого покарання у Тулоні. За словами Кетлінського К. Ф. на крейсері діяла добре законспірована «революційна пропганда». Французькі власті також виступали проти страти і поклали всю відпо-



відальність на офіцерів крейсера, які часто бували на березі і веселились, затыгаючи ремонт корабля.

Кетлінський К. Ф. завжди був противником смертної кари і бажав зробити висновки із булонського «інциденту», привів у порядок крейсер, прискорив його ремонт, навів дисципліну на кораблі, 113 матросів під французьким конвоем вислав з «Аскольда» і направив у Росію, виписав багато художньої і релігійної літератури та підручників, почав читати лекції з державного права.

На крейсері помітно покращився психологічний клімат. Однак тулонський інцидент повністю не був вичерпаний. Для його розслідування Тимчасовий уряд створив слідчу комісію. Хоч вона оправдала К. Ф. Кетлінського, серед революційно налаштованих матросів продовжувала жити жа доба реваншу за розстріл їх товаришів у Тулоні. Крім того, виникла ще версія, що спроба терористичного акту була провокацією спеціально налаштованою контрреволюційним офіцерством з метою організації репресій на кораблі.

17 листопада 1917 р. крейсер «Аскольд» прибув у Мурманськ і увійшов у склад флотилії Північного Льодовитого океану. По прибутті у Мурманськ і виходу із двохмісячної відпустки Тимчасовий уряд присвоїв К. Ф. Кетлінському звання контр-адмірала і призначив командувати Мурманським укріпленим районом (главмуром), який включав територію Мурманського побережжя до кордону з Норвегією. Згідно з положенням главмуру в особі К. Ф. Кетлінського, передавались широкі права коменданта кріпості, яка знаходилась в осаді.

На цій посаді К. Ф. Кетлінський зустрів звістку про жовтневий більшовицький переворот та повалення Тимчасового уряду спокійно та виважено. Ним був розроблений проєкт розвитку Мурманського краю. 29.11.1917 р. на об'єднаному засіданні Центромур і Мурманської ради обговорювалось питання про звинувачення К. Ф. Кетлінського у зв'яз-

ку з Тулонською справою. Представники команди крейсера виступили на захист колишнього командира і більшістю голосів він був залишений на посаді. Однак вже 20.12 1917 р. Кетлінський мусів давати пояснення на загальних зборах команди «Аскольда». Він визнав свою вину в тім, що не замінив розстріл каторгою. Але це задовольнило не всіх. В січні 1918 р. корабельний комітет вимагав віддачі Кетлінського під суд за розстріл матросів у Тулоні. 9 січня за наказом наркома по морських справах П. Є. Дибенка він був арештований. Однак через 3 дні арешт відмінили і К. Ф. Кетлінський продовжив виконання своїх обов'язків головного начальника Мурманського укріпрайону.

На цьому переслідування К. Ф. Кетлінського не закінчились. Верховна Морська колегія створила нову слідчу комісію по перегляду тулонської справи і предписала на протязі всього періоду її роботи встановити «нагляд за Кетлінським». Можна також припустити, що серед ворогів К. Ф. Кетлінського були і офіцери, які не могли простити його перехід на сторону більшовиків.

Розв'язка настала дуже швидко. 28 січня 1918 р. о 3-й годині дня К. Ф. Кетлінський йшов з Військово-Морської бази у напрямку до Центромур. В цей момент двоє невідомих, одітих у морську форму, декілька разів вистрелили у нього. Куля пройшла на виліт через спину і зачепила артерію. Через 20 хвилин К. Ф. Кетлінський помер від внутрішнього крововиливу на квартирі начальника бази, куди він сам дійшов. Вмираючий адмірал встиг сказати, що у нього стріляли аскольдівські матроси, оскільки були одіті у жовті халати. Інша версія – його вбивцями були офіцери, які не простили йому перехід до більшовиків.

Мурманський совдеп виступив із зверненням до населення, в якому засуджував вбивство К. Ф. Кетлінського. Центромур прийняв рішення похоронити його зі всіма військово-

вими почестями – караулом із матросів, озброєних гвинтівками.

К. Ф. Кетлінського поховали поряд із його будинком та штабом. В 1934 р. його могила вже загубилась. На неї натрапив ескаватор, що рив котлован під будівництво будинку міжрейсового відпочинку моряків мурманського тралового флоту. Очевидець згадував, що у великому дерев'яному ящику лежав ще один цинковий. Там лежав високий чоловік у військово-морському мундирі і лакованих черевиках. Прибулі співробітники НКВС наказали робітникам мовчати, потім приїхав «чорний ворон» і відвіз тіло адмірала у невідомому напрямку. Де його знову захоронили, то невідомо.

### *Джерела та література:*

1. Журавльов С. К., Пілецький М. О. Могилів-Подільський / С. К. Журавльов, М. О. Пілецький // Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – Київ: Українська енциклопедія, 1972. – С. 411 – 472.

2. Пикуль В. С. Из тупика / В. С. Пикуль. – М.: Художественная литература, 1974. – 514 с.

3. Кетлинская В. К. Вечер. Окна. Люди / В. К. Кетлинская. – М.: «Молодая гвардия», 1974. – 556 с.

4. Шигин В. В. Страсти поадмиралу Кетлинскому / В. В. Шигин. – М.: «Вече», 2014. – 336 с.

5. Мурманский вестник. – 2008. – 12 июля.

6. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник / Вікторія Колесник. – Вінниця: ВГМО «Розвиток», 2007. – С. 268 – 269.

7. Кетлинский Алексей Алексеевич. Казимир Филиппович Кетлинский / Материалы из Википедии.

8. Кетлинский Казимир Филиппович / Материалы из Википедии.

9. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии. Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания. – Каменец-Подольск: Типография Подольского Губернского Правления, 1897.

10. Мельников Р. М. История создания броненосца «Ретвизан» и крейсера «Варяг» / Р. М. Мельников // Судостроение. – 1973. – № 2 – 3.

11. Летопись войны с Японией. – 1904. – № 6.
12. Морской сборник. – 2007. – № 2.

*Ольга ЮРЧИШИНА*

## **ОЛЕКСАНДР РУДАНСЬКИЙ: СЛІД В МОГИЛЕВІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ**

Ім'я Олександра Андрійовича Руданського (близько 1848 – 1921), українського етнографа, громадського діяча, священника, незаслужено забуте. А внесок подвижника у розвиток культурного, духовного, освітнього й просвітницького життя краю вагомий. Безсумнівно, його діяльність мала вплив на національно-культурне відродження в Україні й становлення **української нації**. У 1870 р. він одержав срібну медаль від «Географического общества» за добірку українських пісень з Поділля [1, с. 215]. У 1871 р. був обраний членом цього товариства. Його матеріали містяться в праці Павла Чубинського «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-руський край». 120 пісень різноманітного змісту, записаних О. Руданським в Подільській губернії, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського і, на жаль, до цього часу залишаються неопрацьованими [2, с. 250 – 251]. Свого часу Олександр Руданський був дійсним членом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. На терені Поділля залишив помітні сліди на Вінниччині, зокрема у селі Чуків, Могилеві-Подільському, на Хмельниччині. Олександр Руданський – двоюрідний брат лікаря й поета Степана Руданського, хранитель його творчої спадщини. Про Олек-

сандра Андрійовича у своєму листі до священника Стефана Комарницького згадує визначний український громадський і державний діяч Олександр Лотоцький:

*Многоуважаемый о. Стефан.*

*Я желал бы издать некоторую часть сочинений покойного поэта, родственника Вашей супруги, С. В. Руданского. И решаюсь посему обратиться к Вам с покорнейшей просьбой. Будьте добры, сообщите мне, не препятствует ли Вы и супруга Ваша в качестве наследников этому изданию.*

*Был бы Вам весьма благодарен, если бы Вы сообщили мне адреса и других родственников покойного поэта, чтобы я мог у них испросить согласие, так как без этого не хочу браться за дело...*

*О. Александр Руданский (из с. Чукова) любезно дал свое согласие на издание [3, с. 14] [Зберігається в сімейному архіві правнучатого племінника С. В. Руданського Миколи Боржковського. Вперше опубліковано в газеті «Слово Просвіти» за 13 – 19 травня 2010 р. **О. Ю.**].*

Батько Олександра, Андрій Руданський упродовж 1855 – 1878 рр. служив настоятелем церкви в селі Говори Ушицького повіту (нині село Віньковецького р-ну Хмельницької обл.) [4, с. 910]. У 1865 р. був призначений на посаду бібліотекаря бібліотеки 7-го благочинного округу [5, с. 169].

У 1869 р. Олександр Андрійович закінчив Подільську духовну семінарію. Працював учителем. Був противником політики русифікації, плекав українське слово, рідну мову, любив етнографувати. Саме під впливом учителя Олександра Руданського під час навчання в селі Калюсик (нині село Віньковецького р-ну Хмельницької обл.) майбутній історик Поділля, археолог, етнограф Юхим Сіцінський захопився етнографуванням. «Оце був перший мій інтерес до заняття етнографією, до записів», – згадував він [6, с. 5 – 6]. Цікаві спогади про Олександра Руданського залишили його сучасники, зокрема, той самий Юхим Сіцінський, про що

розповідає у своїй праці «До літературної спадщини 60 – 70 рр.» Володимир Герасименко: «Ол. Руданський завсігди вживав української мови. ...коли Ол. Руданський, по кількох роках учителювання вирішив піти у священники й звернувся в цій справі по дозвіл до Подільського архірея українською мовою, то цей його не прийняв, зазначивши: «иди, сначала научись говорить по-человечески» [1, с. 216].

У 1873 році Олександр Руданський таки висвятився на священника. Служив у селах Вовчку-Немирівському, Чукові, згодом – у Могилеві-Подільському, і знову – у Вовчку-Немирівському [1, с. 216]. У Чукові (нині село Немирівського р-ну Вінницької обл.) був священником упродовж 1880 – 1907 рр. У 1886 році сільська церква Івана Богослова з невідомих причин згоріла дощенту. Священик докладає багато зусиль, наполегливості, щоб збудувати нову. В 1891 р. у Чукові відкрила двері нова цегляна церква Івана Богослова, збудована на кошти парафіян та благодійників. На свої власні кошти на сільському цвинтарі Олександр Руданський збудував дерев'яну церкву в ім'я святої Марії Магдалини. Домігся, щоб сільську корчму зачинили й відкрили чайну. У 1895 р. збудував церковно-парафіяльну школу, з якої в 1896 р. було утворено двокласну школу, при якій було влаштовано гуртожиток. На будівництво нового приміщення школи училищна рада виділила 6 тис. рублів. За побудову школи взялась власниця Немирова княгиня Марія Щербатова і в 1898 р. вибудувала цегляний будинок вартістю близько 12 тис. рублів. У 1897 р. Олександр Руданський відкрив спеціальну школу для дівчат [4, с. 208 – 209]. Був завідувачем цими двома школами. Як і Степан Руданський любив співати, намагався щоб учні вивчали в школах не лише церковний спів, а й виконували українські пісні. У 90-ті роки 19 ст. створив у Чукові один з найкращих церковних хорів на Поділлі. Свій творчий шлях у Чукові розпочав український **композитор** і хоровий **диригент** Микола Леонтович. Тут він навчав дітей співу,

організував самодіяльний симфонічний оркестр, для якого за власні кошти купував інструменти. Олександр Руданський прихильно ставився до молодого вчителя та виділив додаткові кошти на придбання музичних інструментів [7, с. 15 – 16].

Відомо також і те, що 23 вересня 1882 року благочинний священник Олександр Руданський освятив новозбудовану церкву в селі Сорокотяжинці Брацлавського повіту (нині село Немирівського району Вінницької області). церква була посвячена на честь святого Архистратига Михайла [3, с. 207]. 2 травня 1891 р. разом із іншими благочинними протоіереями співслужив єпископам під час літургії в Кам'янці-Подільському, коли було закладено перший камінь у фундамент майбутнього храму на честь Олександра Невського [8, с. 90].

З 1907 року священник Олександр Руданський служив протоіереєм Георгіївської церкви у Могилеві-Подільському. У 1910 році він написав два листи до одного з найвідоміших російських письменників Л. М. Толстого (1828 – 1910), на які отримав відповіді. На жаль, листів чи їх чернеток протоіерея Руданського не вдалося поки що відшукати, хоча літературознавець Володимир Герасименко свого часу мав можливість познайомитися з чернеткою одного з цих листів і стверджував, що лист був чисто релігійного змісту [1, с. 216]. Не виключено, що в одному з листів Олександр Руданський сповістив Л. Толстого про останнє місце спочинку генерала-майора, інженера Івана Гавриловича Бережникова, учасника Кримської війни, адже він був похований біля Георгіївської церкви. Саме Бережников керував фортифікаційними роботами на четвертому бастіоні, який нещадно обстрілював противник і на якому воював оборонець Севастополя офіцер і письменник Лев Толстой. Листи Льва Толстого до отця Руданського містяться у повному зібранні творів Л. Толстого, т. 81. Один із них датований 26 березня, інший – 6 квітня 1910 року. Листи-відповіді були для великого письменника ніби

своєрідною сповіддю священнику наприкінці життя. Лев Толстой також надіслав О. Руданському книги релігійного змісту. В листі від 6 квітня писав: «Сожалеем о том, что вы не хотели принять от меня книги и выслали их стоимость. Употреблю эти деньги на милостыню. Любящий Вас брат» [9, с. 214].

Цікаво й те, що 1914 року священник надіслав до Подільського церковного історико-археологічного товариства цікаву знахідку: «От протоиерея г. Могилева-Подольского А. А. Руданского голландский червонец 1636 г.» [10, с. 673].

Окрім громадсько-педагогічної діяльності й етнографування Олександр Руданський писав вірші. Розпочав їх писати, як і збирати етнографічні матеріали ще під час навчання в семінарії. Володимир Герасименко відшукав збірку його праць, що складається з 116 сторінок, 56 з яких містять вірші. На застібці книжечки викарбувано золотими літерами «Альбом Олександра». Щоправда, з погляду літературознавця, вірші слабенькі.

14 січня 1920 року за новим стилем княгиня Марія Щербатова одержала від Олександра Руданського лист, в якому він писав:

*«Глубокочитмая Княгиня, молитвенно приветствую Вас и Ваших родных с Новым годом и сердечно желаю доброго здоровья и душевного мира. Вся наша жизнь есть комом ожиданий и надежд: все думают люди о дальних и лучших грядущих годах, мечтая... Что принесет нам 20-й год XX столетия, ни один смертный не знает, все сокрыто в воли Всевышнего... Мы знаем только то, что наше счастье всецело зависит от исполнения Закона Христа Спасителя... Раб Христа – грешный священник Александр Руданский»* [11, с. 7].

20 січня 1920 р. княгиню Марію Щербатову розстріляли більшовики. 1921 року не стало й Олександра Руданського,



крапку на дослідженні життєвого шляху якого ставити зарано.

### *Джерела та література:*

1. Герасименко В. До літературної спадщини 60 – 70 рр. / В. Герасименко // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 215 – 221.

2. Милько В. І. Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства / В. І. Милько // Проблеми історії України 19 – початку 20 ст. – 2008. – Вип. 15. – С. 246 – 251. – Бібліогр. в кінці ст. – Режим доступу: [http://resource.history.org.ua/publ/xix\\_2008\\_15\\_246](http://resource.history.org.ua/publ/xix_2008_15_246).

3. Боржковський О. Хранителі творчої спадщини Руданського / О. Боржковський, О. Юрчишина // Слово Просвіти. – 2010. – 13 – 19 трав. – С. 14.

4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольск, 1901. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии– Каменец-Подольск, 1901. – 1266 с.

5. Дорош. І. А. Село Хомутиці – демографічний зріз першої половини 19 ст. Родина священиків Руданських: генеалогія роду (до 175-ї річниці від дня народження С. В. Руданського) / І. А. Дорош // Подільська старовина : наук. зб. Вип. 4: до 90-річчя музею / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2008. – С. 159 – 170.

6. Народження минулого: невідома спадщина Юхима Сіцінського // Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви: монографія / упоряд. Д. Ващук, М. Мошак. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 5–6.

7. Завальнюк А. Ф. Микола Леонтович. Листи, документи, духовні твори : до 130-ї річниці від дня народження / А. Ф. Завальнюк. – Вид. 2-е, доопрац. і допов. – Вінниця : Нова Книга, 2007. – 272 с.

8. Франскевич Е. Трагическая история со счастливым концом: по страницам истории храма Александра Невского в Каменце-Подольском / Е. Франскевич // Православный взгляд. – 2011. – № 4. – С. 88 – 98.

9. Толстой Л. Полное собрание сочинений. – М., 1956. – Т. 81. – С. 184 – 186; 212 – 214.

10. Подольские епархиальные ведомости. – 1915. – № 14. – С. 673.  
Чайніков О. П. «Марія, що любила світ» : до 90-річчя з дня загибелі княгині Марії Щербатової – благодійниці Немирова / О. П. Чайніков // ОДИГІТРІЯ. – 2010. – № 2. – С. 7.

## **НАШ ЗЕМЛЯК М. П. БОЛДУМАН – АКТОР СВІТОВОГО РІВНЯ**

Могилів-Подільщина дала світу немало видатних вчених, письменників, лікарів, діячів культури. Але мало кому відомо, що в нашому районі народився і проживав у дитинстві геніальний актор, народний артист колишнього Радянського Союзу, тричі лауреат Державної премії СРСР Михайло Пантелеймонович Болдуман. На сценах Англії його було визнано одним з кращих шекспірівських виконавців у світі і Королівське товариство нагородило його орденським знаком Єлизавети Другої «Золотий лев».

Він народився 11 (23) липня 1898 року на станції Ізраїлівка на той час Могилівської губернії в молдавсько-українській сім'ї дворян. Про його батьків майже нічого невідомо, мабуть тому, що в ті часи батьки заради майбутнього своїх дітей намагались не афішувати свого соціального стану. Мати малого Михайлика була княгинею, проте в метриці дитини було записано «із селян». Далекоглядні і розумні дворяни задовго до революції відчували, що значитиме в долі людини одне слово в документах «дворянин».

В 1908 – 1916 роках юний Михайло Болдуман навчався в Кишинівській чоловічій гімназії, а з 1916 по 1920 рік – в Жмеринській чоловічій гімназії. Цікаво, що скрізь він вважався слабким учнем і закінчив гімназію з посередніми оцінками, хоча в подальшому житті він часто дивував найосвіченіших людей широкими знаннями, володів кількома мовами, причому французькою з чудовою вимовою. Скоріше за все хлопець прийшов до гімназії з ґрунтовними знаннями, які отримав від батьків, як це часто бувало в дворянських сім'ях, і навчатись далі юнаку було просто нецікаво. Історія за-

мовчує, де і як він жив на протязі громадянської війни. Відомо лише, що в молодості Болдуман був переконаним пацифістом і кров своїх співвітчизників проливати не хотів і не міг.

З юних років він мріяв присвятити своє життя мистецтву і стати актором. Сприяла його прагненням і обстановка в країні. Загальновідомо, що в перші роки радянської влади навіть в провінційних містах діяло по кілька театрів, організовувались самодіяльні театральні колективи в багатьох трудових колективах. Саме в 20-і роки виходить полум'яна стаття А. В. Луначарського «Театр і революція», в якій автор стверджував, що «театр повинен бути вихователем людства, особливо нового покоління». «Звільнений», по образному вислову того ж Луначарського, «із кігтів капіталу театр» заповнив серця і думки багатьох людей.

В 1921 – 1922 роках Михайло Болдуман актор любительської трупи Жмеринського військкомату, в 1922 – 1923 роках – театру Жмеринських установчих зборів профспілки залізничників. Взимку 1923 року він працює в колективі Житомирського міського театру, а в 1924 році в трупі Брянського літнього театру. Після чотирьох років служби в провінційних театрах йому вдалось блискуче проявити себе в трупі Київського театру російської драми, куди він був прийнятий в 1924 році.

На цій престижній столичній сцені Михайло Болдуман швидко завойовує любов публіки в ролях Сатіна («На дні» М. Горького), Кошкіна («Любов Ярова» К.Треньова), Яго («Отелло»), короля («Гамлет» В.Шекспіра). В 1931 році його запрошують на московську сцену у знаменитий в ті часи театр Корша, де він працював два роки до його закриття. Але й цього короткого часу вистачило, щоб молодого талановитого актора помітили і запросили до Московського художнього театру, куди в 1933 році його було прийнято в допоміжний склад акторів. Театральні критики відзначали, що будь-яка

кафедра сценічного мовлення могла б взяти аудіозаписи Болдумана за приклад володіння голосом та словом. Його порівнювали з органічним звучанням голосу знаменитого Качалова, адже він майстерно володів кількома голосовими регістрами і легко міг взяти і високу, і неймовірно низьку басову ноту. Болдуман був одностайно визнаний колегами і критиками кращим із всіх виконавців ролі Вершиніна за всю історію постановок «Трьох сестер» Чехова. Після талановитого виконання ним ролі Бориса Годунова в рівному партнерстві зі знаменитими акторами І. М. Москвіним та К. М. Єланською в 1935 році Болдумана переводять в основний склад артистів МХАТу, де він зіграв 46 ролей. В 1938 році наш земляк стає Заслуженим артистом РРФСР.

Виконання головних ролей Вершиніна, Бориса Годунова, Сінцова, Платона Кречета, а пізніше інженера Майорова в «Глибокій розвідці» і моряка Горбунова в «Офіцері флоту» вивели його в ряд найвідоміших акторів країни. За кожен з двох останніх ролей Михайло Пантелеймонович в 1946 році отримав Державну премію СРСР, що траплялося дуже рідко. В 1947 році йому присвоюють звання Народного артиста РРФСР, а в наступному році нагороджують орденом Леніна. В 1949 році актор зіграв гострохарактерну, сатиричну роль Окунева у п'єсі К. М. Симонова «Чужа тінь», за що в 1950 році в третій раз йому було присуджено Державну премію СРСР.

В кіно Михайло Пантелеймонович почав зніматися з 1930 року. Його перша роль – майстер Жученко в кінофільмі «Свій хлопець». Запам'ятався він багатьом глядачам і в довоєнній постановці «Піднятої цілини» М. Шолохова, де він зіграв роль Нагульнова, а також в ролі Омеляна Пугачова в кінострічці «Салават Юлаєв», в блискуче виконаній ролі пана Домбека в кінофільмі «Мрія», де він зіграв із знаменитими акторами Ф. Раневською, Р. Пляттом, М. Астанговим

та В. Соловйовим. Всього за своє сценічне життя Болдуман зіграв 22 ролі в кіно.

Граючи короля в «Зимовій казці» Шекспіра на сценах Англії, Михайло Пантелеймонович підкорив англійського глядача своєю витонченою грою і його було визнано одним з кращих шекспірівських виконавців. Королівське товариство нагородило актора орденським знаком «Золотий лев». На той час у Болдумана були й інші високі нагороди, які він через свою скромність ніколи не носив, але маленький, вишуканий «Золотий лев» йому дуже подобався.

Проте життя, як відомо, складне і, нагороджуючи людину талантом і визнанням в одному, обов'язково відбирає в чомусь іншому. У Михайла Пантелеймоновича у першому шлюбі з актрисою МХАТу Катериною Іванівною Воїною воно відібрало батьківство. Вони щиро любили одне одного, але дітей у них не було. Однак у характері Болдумана завжди проявлялась батьківська турбота до будь-якої істоти, яка потрапляла в біду. Одного разу він врятував і виплекав пташеня галки, що впало з даху міського будинку на асфальт біля театру. Іншого разу ледь не постраждав через своє щиросердя і любов до простих комашок. Він виявив на букеті бузку майських жучків і, щоб врятувати їх, відправився в кремлівський Олександрівський сад, щоб розсипати їх на бузкові насадження. Ця картина не на жарт злякала охорону Кремля і Болдумана затримали та ретельно обшукали. Зрештою актора відпустили, залишивши під підозрою.

Після раптової смерті Катерини Іванівни, Болдуман довго переживав горе і не знаходив собі місця. Від важкої депресії почав шукати притулку між людьми, що привело його в цирк. Саме там він познайомився з донькою свого друга, знаменитого дресирувальника Юрія Володимировича Дурова, Наталією. Незважаючи на велику вікову різницю, Болдуман був старший від неї на 36 років, дівчина закохалася в знаменитого актора і через рік вони одружилися. Це взаємне ко-

ханья було щасливим і продовжувалось до кінця їхнього життя. Наталія Юріївна Дурова, відома в країні дресирувальниця і згодом теж Народна артистка СРСР, зізнавалася, що в особі Болдумана вона знайшла чуйного «батька і чоловіка».

І дійсно, Михайло Пантелеймонович з великою любов'ю та постійною турботою відносився до своєї молодої дружини. Він наближався до свого 70-річного ювілею і вже залишив свої мрії про дитину, коли одного разу Наталія Юріївна відчула себе погано і досвідчені лікарі визначили у неї вагітність. Під час одного з циркових виступів вона втратила свідомість і лікарі заявили про необхідність терміново зробити кесарів розтин. Звернулись за дозволом до Болдумана і йому довелося написати фразу, яку він із жахом згадував до кінця свого життя: «Залишити лише дружину». Проте лікарі не тільки врятували матір, народився довгожданий хлопчик.

Ця дитина відшкодувала всі муки батьків, які випали на їх долю перед народженням сина. В рік і 8 місяців малий Михайлик навчився читати. Болдуман упадав біля сина усією душею і присвячував йому кожен вільну хвилину. Саме завдяки йому в сім років юний нащадок знав географію в масштабі вузу і розмовляв з батьком на англійській, французькій і німецькій мовах. Він пішов у школу на два роки раніше своїх ровесників, а в 14 років отримав атестат зрілості і поступив на біологічний факультет Московського університету.

В цей час Михайло Пантелеймонович став провідним актором МХАТу. В 1969 році за багаторічну плідотворну працю він був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради РРФСР, а в 1973 і в 1978 році орденами Трудового Червоного Прапора.

В 1973 році актор зіграв головну роль художника Франсіско Гойю в романтичній п'єсі «Сон розуму», а наступного року – Райнера в спектаклі «Соло для годинника з боєм» О. Заградника. Останню свою роль доктора в п'єсі «Все кінче-

но» Е. Олбі Михайло Болдуман зіграв у 1979 році. Кінцеві роки роботи в театрі принесли Михайлу Пантелеймоновичу не лише радощі. Він, як і більшість акторів МХАТу, вітав прихід нового керівника Олега Єфремова. Але в той же час актор важко переживав конфлікт між новим керівництвом і своїм старим товаришем Борисом Михайловичем Лівановим, який користувався заслуженою славою в театрі. Незабаром, після смерті Ліванова, Михайло Болдуман став з обережною відноситись до Єфремова. Їх відносини були напруженими і відновлювались дуже повільно.

Помер М. П. Болдуман в Москві 28 грудня 1983 року, коли йому виповнилось 85 років. Наталія Юріївна поховала свого чоловіка на Введенському кладовищі поряд з першою дружиною актора К. І. Воїною-Болдуман.

### *Джерела та література:*

1. *Захаров Н. В., Луков В. А.* Геній на віки: Шекспір в європейській культурі. Монографія / Н. В. Захаров, В. А. Луков / Електронне наукове видання. (Про Болдумана розділ 3. Неошекспіризм).
2. Електронна енциклопедія «Світ Шекспіра». (Про Болдумана в розділі «Неошекспіризм»).
3. М. П. Болдуман на сайті [proekt-wms.narod.ru](http://proekt-wms.narod.ru).
4. М. П. Болдуман на сайті МХАТу.
5. М. П. Болдуман. «Енциклопедія вітчизняного кіно СРСР/СНД»
6. Болдуман Михайло Пантелеймонович // Велика радянська енциклопедія в 30 томах. Головний редактор А. М. Прохоров. – 3 видання. – М.: Радянська енциклопедія, 1969 – 1978.
7. А. В. Луначарський «Театр і революція». Статті із матеріалів Інтернету. Режим доступу: [lunacharsky.newgod.su](http://lunacharsky.newgod.su).

*Валерій ВОЙТОВИЧ*

**ПЕТРО СКОРУК – ПОЕТ, ПРОЗАЇК,  
ПУБЛІЦИСТ**

*Місто – біль і любов, і шаленої юності спів,  
мій подільський, мій рідний навек Могилів.*

Скорук Петро Михайлович народився у 1950 р. в Могилеві-Подільському, проживає у Вінниці. У 1967 році закінчив СШ № 1. Служив в армії і в міліції. При затриманні небезпечного злочинця був важко поранений. Навчався в Комунарському (Алчевськ) гірничо-металургійному і Харківському юридичному інститутах. За фахом – правознавець, адвокат. За покликанням – поет, прозаїк, публіцист. Написав і видав більше трьох десятків книг. Деякі з них третім і четвертим накладом. Вони розлетілись по світу, по читачах і письменницьких осередках, по бібліотеках і музеях. Має багато публікацій у місцевій та закордонній пресі, виступів на радіо і телебаченні [1, 2]. Ним постійно цікавиться преса [3], вірші неодноразово звучали в телепрограмі «Скарбниця Вінниччини» [4]. На його відкриті уроки приходять діти, батьки і телевізійники: з першокласниками він розмовляє про життя, про дружбу, про любов і про щастя [5]. Петро Скорук постійно спілкується з журналістами, пенсіонерами, студентами, викладачами, правниками. Після виступу в гарнізонному Будинку офіцерів у Вінниці його книжки «пішли» в окопи АТО.

На зустрічі у Вінницькому педагогічному університеті його запитали: «Коли вас почнуть вивчати в школах?» І він відповів: «Хочу, щоб ніколи не вивчали. Як почнуть вивчати в школах, так і перестануть читати». А його читають! І він може цим пишатися.



За часів Януковича, ще до Майдану, опублікував есе «Про жлобів» (нарис епохи розвиненого хоможлобалізму): про те, що «владу в країні захопила фартова шпана, вовча смердь, гопники з підвороття, духовне чмо, вбивці і їх ватажки, осатанілі виродки, які, відкидаючи людські життєві стандарти, не замінюють їх нічим плідним; про зграю енергійних павіанів, що перетворили країну на феодальний пацанат, про жлоботу, що стала раптом номенклатурою, елітою жлобократії, новим «панством» і про президента, що гриз тюремну шконку і ліпив хлібні чотки, який пройшов нелегкий, тернистий шлях від рядового члена озброєної банди «Пивнівка» до коронованого мафією на владу рецидивіста, кликухи якого неможливо підрахувати, від простого радянського «зека», до «бугра» колонії суворого режиму, а потім і до шанованого навряд чи третьою частиною країни Зеконومیста, для якого вираз «шапочное знакомство» має особливий сенс» [6, 7]. Опублікував і чекав, коли постукають ву двері.

Він закоханий в Могилів-Подільський, славить і звеличує його майже в кожній книзі, в кожному виступі, у кожному ефірі, при найменшій нагоді.

Його знають і поважають в рідному місті і це для нього, як він каже, найдорожча відзнака. Власним коштом видав книги про Могилів: «Город-призрак» (два видання), «Могилевчане» (2016) (два видання), «Пятишкольники» (2015). А ще він допомагає молодим починаючим авторам – видав збірку творів поетів Поділля [8], за що отримав грамоту і подяку від міської та районної адміністрацій.

Він родом з Радянського Союзу (тому і пише українською і російською), з дитинства «дошатах сараїв, горищ комунальних дворів», з юності «шкільних коридорів і вогких сірих «хрущоб», з суперечок і пісень «на прокурених кухнях», з молодості нездійснених надій «з останнього зрадженого покоління, померлого монстра на ім'я «комунізм», з

тривожних снів «про старий, занесений снігом двір, про обличчя улюблених і назавжди залишених людей». В його творах – незникаюча нота ностальгії, больова тема, яка приваблює відсутністю всякого лукавства – нині прийнято ностальгії соромитися, натужно стверджувати, що її не відчують, – але це ж не скасовує любові і болю!

*«...Місто - привид! Дністер - не кордон, а ріка,  
що човни носить в центр у весняному стресі.  
Там "Прощай!" - вже не раз, і все рідше – "Пока!"  
Абрикос, як колись, називають там - «цесик»  
Місто мого дитинства щасливого досі не спить,  
і кохання минулого тіні там вештають парами,  
хміль тонкий матіол і акацій там душу п'янить,  
на околицях снів тихо плаче школярська гітара.  
Місто - біль і любов, і шаленої юності спів,  
мій подільський, мій рідний навік Могилів [9, с. 53].*

Про своє покоління він пише: «Ми, хлопчики шістдесятих, молоді фахівці епохи жерущої і хапаючої протоплазми, мужчини ери тріумфуючого найміцнішого маразму – до віку «акме» в трагічно переважній більшості своїй так і не дали світу ні геніальних творів, ні гучних відкриттів, які були б гідні порівняння з діяннями попередніх поколінь. Ні, ми не були дурніші або ледачіше батьків і нас не висилали і не розстрілювали. Ми радісно пахали в будівельних загонах і сиділи в ракетних шахтах, слухаючи ефір і боячись пропустити «бойовий» сигнал. Нам вистачало трьох рублів, щоб купити пляшку «Московської» і сирок «Дружба», а смачніше вин, ніж, спочатку домашнє, а пізніше – «біоміцин» за рубль двадцять дві, просто не існувало. У парках і під'їздах, і біля вогнищ ми смолили болгарську термоядерну дешевку «С'їлце» і кубинський «Партагаз», бринькали на семирубльових гітарах, (перші свої акорди я взяв під «Хмари» Гали-

ча), і притискали наших дівчат. Ми читали «самвидавних» Цветаєву і Булгакова, Бродського і Солженіцина, слухали «Голос Америки», Висоцького, «Машину часу» і «Бітлз». Як же нам пощастило, що у нас були, є і ще якийсь час будуть «Yesterday» і «Back in USSR»! Як добре, що є минуле, і є куди повернутися!» [10, с. 351 – 352].

*«У меня в подреберье, чуть слева, есть город,  
сквозь пространство и время, морозы и зной  
друг на друга мы смотрим с печальным укором, –  
своей, чужой, возвращаюсь к нему иногда на постой.*

*Он разбросан цветными детальками «Лего»  
по дворам, чердакам, тротуарам, садам, пустырям.  
Он рассеян по памяти детской моей, он под снегом  
длинношерстных осенних туманов. Бальзам*

*могилевский вдыхаю, и перцем саднит мое горло,  
окунаю, как в уксус, язык в дорогие навек имена,  
припухаю ребячьей железкой. Невинно, задорно,  
изумрудным словесным горохом рисую сценарий «кина»,*

*не в «Котовском» и не в «Украине», лишь только в  
YouTube'е.*

*Опадает листва в тротуар, в сумрак, в дождь, в  
капюшон,  
припадаю к стакана устам и целую бутылкины губы,  
вырастаю курганом окурков, немой хороня телефон...»  
[11, с. 136].*

Він – не краєзнавець, але його книгу «Могилевчане» вже називають енциклопедією людей і подій Могилева-Подільського. В цьому сенсі він каже про себе: «Написавши про рідну школу, про своїх наставників, про міський базар і

*«дерло», де ловив пічкурів, про людей, що не володіють якоюсь особливою унікальною долею, про не знаменитих однокласників і навіть про знаменитого міського малахольного, я все одно буду краєзнавцем. Нехай і не в загальноприйнятому, академічному, строго науковому сенсі, (особливо, коли пишуть про революції, війни, героїв, громаддя п'ятирічок і т.д.) Як на мене, – історія краю це історія крайніх, а не центрових, це життя народу. Тому що так! великі люди змінюють історію, але! роблять її рядові, пересічні громадяни. Кожну мить» [10, с. 25].*

Книжки його – ніби розмова у напівсні, розповідь крізь перешкоди. Це світ, спійманий в об'єктив уявної кінокамери, розчленований на кадри, сцени, уривки. Ніби ножицями вирізали шматочки пам'яті, протяжністю в декілька годин, кілька днів, а потім склеїли обрізані кінці, і пам'ять покотилася далі, ось з цього місця. Це – проза й вірші, ліричні нариси, що пронизані повзучим корінням алітерацій, інкрустовані обополами гіпербол, прикрашені прожилками зграбних метафор і стигмами, плямами, веснянками, родимками дорогих ликів, рідних фігур, напівстертих образів і запорошених образків.

*«... О том, кто прожилвал здесь и в какие времена  
был уничтожен, осквернен, разграблен,  
молчит словарь. О гетто, о забытых именах,  
о храмах, о торгах, о рабстве и козацких шаблях.*

*И образы неясные являет связь времён,  
хоть я в случайности давно уже не верю, –  
пускай весь город будет мною обойдён,  
далекой бесшабашной юности потери*

*не возмещу. Корежили планету сотни лет,*

*но в волнах, в зеркалах задумчивого плеса  
остались все-таки моя слеза, мой взгляд, мой след,  
кресты и облака, акации и травы по откосам.*

*Сплетая атомы, эпохи, судьбы, смысл и прок,  
меняются события и время, – и кружится  
над головою пилигрима старого подольский городок,  
мой Могилев – планета Маленького Принца» [11, с. 127].*

Ось що він каже наостанок про себе: «Їду з базару. Багатий і бідний. Було захоплення друзів, і бував не зрозумілим. Мене любила і продовжує любити найкраща в світі жінка – моя дружина, і у мене, слава Богу, були і є діти і онуки, друзі і вороги. У пошуках самотності ходив в базарний мурашник і насолоджувався розкішню спілкування з Великими Мерцями – Сократом, Булгаковим, Бетховеном, Шекспіром, Шевченков, Ленноном, Дюма, Бродським, Ніцше і легіоном інших. У тому числі і з ще живими, що вже застовпили собі місце у Вічності. Мій віз котиться під ухил, скрипить і охає на поворотах, деренчить на вибоїнах і припадає на одну сторону.

Поки їду. Упевненості, що придбав все потрібне і заплатив правильну ціну, немає. На узбіччях залишаються купи змарноваго часу та списаного паперу, сліди веселих пікніків і могили близьких. Іноді вдало впадаю в дитинство. Приходжу в себе. Повертаюся. Чого я чекаю від життя? Не можу втриматися і не переінакшити слова покійного президента США Джона Кеннеді, на своїй інавгурації: – «Не питай, ЩО це життя зробило для тебе. Запитай себе, що ТИ зробив для нього» ... У Сізіфа, що йде в гору, камінь – співавтор. Я сподіваюся, що колись хтось захоче підібрати розкидані мною камені і щось для себе з них вибудувати: переконання, думку, почуття, знання, просто настрої. Я згоден на відлуння. ...Або ти живеш життя, або воно живе тебе. Або

*ти в ньому береш участь, або розглядаєш його збоку. Або ти ниєш – Куди котиться світ?! – або ти його котиш! Tertium non datur! – третього не дано. Тому що бути повноправним співавтором свого життя – безцінно! Не бути – дорого!» [12, с. 7 – 8].*

### *Джерела та література:*

1. <https://www.youtube.com/channel/UCr3YUbrPyEwAmxQewE1abHQ>
2. [http://old.za-za.net/old-index.php?menu=authors&&country=nomer&&author=nomer04\\_01\\_12&&werk=006](http://old.za-za.net/old-index.php?menu=authors&&country=nomer&&author=nomer04_01_12&&werk=006) – «Зарубіжні задвірки», Дюссельдорф, № 4, 2012 р.
3. «Реал». – 2009, № 14, 27 травня; «Нова Вінницька газета». – 2010, № 6, 10 лютого; «Місто». – 2005, № 22, 3 червня; «Краяни». – 2009, № 49, 3 грудня; «Вінницька газета». – 2010. – 26 травня. – № 41.
4. [https://www.youtube.com/watch?v=ZNt9B\\_L1tV8&t=5s](https://www.youtube.com/watch?v=ZNt9B_L1tV8&t=5s) – «Скарбниця Вінниччини».
5. «20 хвилин». – 2009. – 15 травня.
6. П. Скорук, Ю. Плясовиця. «Я. Анатомія душі» П. Скорук, Ю. Плясовиця. – 2011. – 331 с.
7. «Нова Вінницька газета». – 2013. – 16 жовтня.
8. «Слово Дністрове. Поети Могилева-Подільського». – Вінниця, 2017.
9. Петро Скорук. «Збіжжя» / Петро Скорук. – Вінниця, 2017.
10. Петро Скорук. «Місто – привид» / Петро Скорук. – Вінниця, 2014.
11. Петро Скорук. «Пізнаючи себе» / Петро Скорук. – Вінниця, 2017.
12. Петро Скорук. «Символи відліку» / Петро Скорук. – Вінниця, 2014.

*Валерій ВОЙТОВИЧ,  
Віктор ДОНЧЕВСЬКИЙ*

## **МИКОЛА МЕЛЬНИЧУК – СПОРТИВНА СЛАВА МОГИЛЕВА-ПОДІЛЬСЬКОГО**

Мельничук Микола Степанович, народився 4 вересня 1948 року в с. Завадівка Чемеровецького району Хмельницької області. Його батько – Степан Васильович – був робітником місцевого цукрового заводу, під час Другої світової війни командував кулеметною ротою, був нагороджений бойовими орденами, мав поранення та контузію. Мати – Марія Пантелеймонівна – колгоспниця, в 1942 році була насильно вивезена на роботи до Німеччини.

У 1955 році Микола пішов до школи. З дитячих років полюбив спорт, а так як життя в селі вимагає щоденної фізичної праці, то це і було тренуванням. Виділявся серед своїх ровесників та старших хлопців фізичною силою та витривалістю. Вже у 14 років став переможцем районних змагань з бігу на 60 метрів, стрибків у довжину і висоту, був бронзовим призером обласних змагань серед школярів з метання молоту.

У цей час в Завадівку приїжджає демобілізований моряк, штангіст, який при цукровому заводі організовує секцію з важкої атлетики і Микола з старшим братом Володимиром пішли на тренування. Не довго затримався тренер у селі, їде у місто, але сільські хлопчачки вже «загорілися» штангою і самостійно продовжували тренування. В теплий період року - на вулиці, а восени і зимою - в якому-небудь приміщенні.

Микола Степанович у 1966 році закінчив 11 класів школи і поступив у Могилів-Подільський технікум радянської торгівлі. Він продовжив тренування у талановитого тренера

Владлена Новікова. Під час навчання брав участь в обласних змаганнях, був призером, чемпіоном.

Микола Мельничук у 1968 році закінчив навчання в технікумі і поїхав працювати у м. Козятин. В 1969 поступив в Київський торгівельно-економічний інститут (заочно), одружився. Умови тренування в Козятині були дуже сприятливі, тож результати покращувались. Його постійно запрошували на обласні та республіканські змагання.

В 1971 р. повернувся в Могилів-Подільський. Працював і навчався. Наполегливі тренування принесли результат: у 1974 році він стає майстром спорту СРСР.

При районній раді ДСТ «Колос» (якою напротязі багатьох років керував вмілий організатор Михайло Семенович Трейгер) Микола Мельничук відкриває секцію з важкої атлетики. Не дивлячись на молодість його вихованців ( вони були молодші за 18 років), штангісти ДСТ «Колос» перемагали навіть важкоатлетів з м. Вінниці, де були і умови кращі, і тренери імениті. Чемпіонами області і України були його вихованці Леонід Гордун, Яків Кіжнерман, Євген Ференц, Сергій Бровко, Максим Кучеренко, Олександр Дяк, Олег Сахнов, Аркадій Гарбер.

В 1995 році Микола Мельничук уперше взяв участь у чемпіонаті України серед ветеранів і виграв його з результатом 200 кг в сумі двоборства. З цієї перемоги і починається триумфальне сходження важкоатлета М. Мельничука на п'єdestали найпрестижніших змагань в Україні, СНД та Європи. Він стає семиразовим чемпіоном України серед ветеранів, чемпіоном двох Спартакіад України і Кубку СНД.

До Києва у вересні 2007 року на II Всеукраїнські ігри були запрошені чемпіони 2007 року у всіх вагових категоріях, а переможець визначався за таблицею Синклера. Успішно використавши п'ять підходів із шести, Микола Мельничук підняв 195 кг у сумі двоборства і став абсолютним чемпіо-



ном Ігор. За перемогу на столичному помості йому було надане право взяти участь у параді до Дня фізкультурника [1].

Взагалі, 2007 рік для іменитого важкоатлета був надзвичайно вдалим – він виграв золото на чемпіонаті України, переміг на II Всеукраїнській Спартакіаді та на 5-му Кубку СНД, встановивши ще й новий рекорд України в ривку. При врученні золотої медалі президент Федерації важкої атлетики Росії Лев Нікіфоров підкреслив: «Я – на ім'я Лев, а Ви – лев на помості» [2].

Коли наш земляк виграв золоту медаль на III Всеукраїнських іграх у місті Скадовську, у другій вправі штовхнувши штангу у 110 кг. (разом 213 кг.), то Миколу Степановича нагородили Кубком як абсолютного чемпіона, тому що він переміг навіть тих спортсменів, які були на 10 – 30 кілограмів важчі від нього. «Тоді, у 2009 році, Почесний Президент важкої атлетики України Василь Драга при нагородженні сказав мені: «Я чув про Вас, а тепер і побачив. Ви – справжній боєць, молодець!» [3].

Двічі Європа аплодувала талановитому спортсмену, коли він ставав другим призером в Чемпіонаті Європи. «А було це так. Вперше Європейська Федерація важкої атлетики дала згоду на проведення чемпіонату Європи в місті Тольятті (Росія)... До складу збірної України був запрошений і наш моголивічанин Микола Мельничук. 27 держав делегували своїх найсильніших спортсменів на чемпіонат – 2009. Були складнощі з поїздкою, не вистачало коштів, але то не стало причиною хвилювань для нашого земляка, бо попереду були найважливіші випробування – це змагання і, звичайно ж, бажання перемогти. Суперники в нього були не із слабаків – чемпіони своїх країн, срібні призери колишнього Радянського Союзу. І ось настав один із найвідповідальніших моментів: I-а вправа – ривок штанги... Швед і росіянин піднімають по 75 кг. Наш Микола – 82! В поштовху підіймає 102, 107 та 109 кілограмів! Всього 1 кг відділяв нашого земляка від ЗОЛО-

ТА. В результаті спортсмен отримав срібло! В командній боротьбі Україна поступилася тільки білорусам. Третіми були французи, а росіяни були четвертими... поляк Збігнев Маковський, вітаючи Миколу запитав, чи приїде він на Всесвітні ігри, на що наш срібний призер скромно відповів: «Побачу», – а в душі подумав: «Приїхав би, якби були кошти... Добре, що хоч трохи підтримали фінансово наші підприємці Р. Шаміс, Г. Вацак, В. Бровко, О. Мур'є» [4].

Миколою Степановичем Мельничуком, майстром спорту міжнародного класу, пишаються не тільки могилівчани, але і його земляки. Так, в статті «Чемпіони живуть серед нас» директор Завадівської ЗОШ І – ІІ ст. Ірина Атаманюк з великою теплотою пише про вихованця їхньої школи: «Талант і працелюбність Миколи Степановича знайшли своє продовження у відомих учнях. Він виховав не одне покоління спортсменів, які гідно представляють Україну та інші держави (Ізраїль, США, Чехія, Польща) на міжнародному спортивному Олімпі. Навіть його діти і онуки серйозно займаються спортом. У планах Миколи Степановича нові перемоги... Він веде здоровий спосіб життя (до якого закликав учнів на зустрічі) щодня тренується на свіжому повітрі... І хоча його часті запрошували працювати тренером у ОАЄ та Ізраїль, Микола Степанович не погоджується. Назавжди прикипів він серцем до рідної землі, бо ніде більше не бачив таких доброзичливих та працелюбних людей. Любити та поважати Батьківщину та народ закликав чемпіон школярів» [5].

Сьогодні М. Мельничук продовжує тренуватися і, незважаючи на солідний вік, має бажання брати участь у змаганнях. Хочеться побажати Чемпіону нових звитяг!

### *Джерела та література:*

1. Наш чемпіон найсильніший / «Краяни», № 38. – 2007. – 19 вересня. – С 1.

2. Золото СНД і рекорд України / «Краяни», № 50. – 2007. – 13 грудня. – С. 1.
3. І поклав Микола золото у Кубок / «Краяни», № 16. – 2009. – 16 квітня. – С. 5.
4. *Главацька І.* Срібло Європи в наших руках! / В. Главацька / «Краяни», № 31. – 2009. – 30 липня. – С. 2.
5. *Ірина Атаманюк.* Чемпіони живуть серед нас / Ірина Атаманюк / «Нове життя», № 75 – 76. – 2011. – 23 вересня. – С. 8.

# КУЛЬТУРА, ОСВІТА, РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ТОПОНІМІКА, ПРИРОДА РЕГІОНУ

*Альона КОРДОНСЬКА*

## НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО ПОДІЛЛЯ

В умовах сьогодення особливо важлива роль належить збереженню традиційної народної культури, зокрема, всіх видів і жанрів народної творчості, декоративно-прикладного мистецтва, ремесел. Подільська земля багата на таланти, які щодня з'являються у нашому рідному краю, прославляють його, беруть участь в культурно-мистецьких акціях, гідно презентують минуле та сучасне мистецтво краю в Україні й за кордоном.

За останній час набуто унікальний досвід роботи з розвитку народного мистецтва. На Поділлі стало гарною традицією проводити свята, що оберігають та розвивають найвідоміші ремесла нашого краю. Це «Подільський оберіг» в с. Буша Ямпільського району (каменярське мистецтво) та свято «Української витинанки» в м. Могилеві-Подільському. На таких святах експонуються усі види й жанри декоративно-прикладного мистецтва – вишивка і ткацтво, гончарство і різьблення по дереву, витинанки й писанки, живопис і графіка, декоративне розписування і плетіння з лози чи соломи і т.ін. В нашому місті при Будинку народної творчості створено творче об'єднання «Барви Поділля», до якого ввійшли майстри Могилів-Подільщини: Оксана Городинська, Марія Гоцуляк, Олег Петрусенко, Олена Корсовська, Людмила Со-

рочинська, Наталія Швець, Володимир Колесник, Василь Іванов, Віктор Бойчук, Тетяна Бешлега, Алла Антонюк, Лариса Власова, Юрій Кафорський, Тетяна Мороховець, Людмила Ніколаєнко, Михайло Пізман, Микола Олійниченко, Микола Крижанівський, Олександр Тихун, Віталій Боднар, Ганна Счастлива, Федір Ткаченко. Кожен з них працює у різних жанрах декоративно-прикладного мистецтва, по-своєму сприяє його відродженню та популяризації. Зупинимося детальніше на деяких видах мистецтва, які набули поширення.

Незвичайне на Поділлі писанкарство, яке зберегло дуже древні орнаментальні традиції. Писанка є символом Великодня – свята, коли воскресає природа, коли відроджується все живе для продовження життя на землі. Завжди, ще з прадавніх часів, вона була особливо шанована на Поділлі. Дослідники народного мистецтва одностайно стверджують, що орнаменти на них ідентичні малюнкам на рушниках, килимах, глечиках, витинанках. Писанка не перестала існувати, тому що вона вбирає в себе духовні скарби, є невід’ємною складовою міфо-обрядової культури, однією ланкою в ланцюжку народних традицій, втрата чи зруйнування яких може призвести до втрати орієнтирів у суспільстві. Пройшовши через усі випробування, писанка є яскравим втіленням самої своєї суті – вічного життя.

Писанка – це не просто гарно декороване яйце, а предмет культу, поклоніння, який має своє чітко визначене місце в міфологічно-ритуальній системі українського народу, предмет, який формував специфічну призму бачення довколишнього світу, його сприйняття і відношення до нього, формував ментальність української нації і саме тому став символом його невмирущої, прекрасної вічної душі. Сьогодні їх сповідують у своїй творчості майстри-писанкарі – Марія Гоцуляк, Оксана Городинська, Тетяна Мороховець, Олена Корсовська.

Витинанка прийшла в оселі наших предків дещо пізніше, з появою паперу, та доступність матеріалу й невмируща фан-

тазія зробили її улюбленицею найширших верств населення. Саме вона є невід'ємною частиною рисунка як вивчення силуету, станкової та декоративної композиції. Марії Василівні Гоцуляк випало бути не лише ученицею Марії Руденко, а й хранителькою її пісенних і мистецьких скарбів у якості директора музею етнографії і народного мистецтва її імені, котрий діє при Могилів-Подільському районному відділі культури. Витинанки подільської майстрині – це опоетизоване, зведене до лаконічності символів віддзеркалення природи, краса людських стосунків, філософія предків, передана у циклі «Українські свята і обряди». Саме за цей цикл у 2004 році була удостоєна високої відзнаки – звання лауреата Всеукраїнської премії ім. І. Огієнка. Колекція витинанок разом з іншими роботами закуплена музеєм «Писанка» м. Коломиї.

Є вони також в інших музеях і приватних колекціях світу.

Вперше з цим мистецтвом Оксана Василівна Городинська познайомила в 1986 році, коли прийшла працювати до дитячої художньої студії «Палітра», яку створив і очолював заслужений працівник культури України М. Олійниченко. Важко згадати, скільки сотень витинанок пройшло через її серце і руки. Коли вперше винесла свої твори на суд серйозного глядача і першу витинанку купили поціновувачі з Німеччини, радості не було меж. Появилось натхнення і бажання працювати. І ось тепер, коли сплигло скільки літ після першої спроби зрозуміти і сприйняти мистецтво витинанки, Оксана Василівна щаслива, що є музей, хоч і невеличкий, з перспективою розвитку. Вона щиро радіє, що є Всеукраїнські мистецькі форуми «Українська витинанка». Робота над витинанкою захопила її цілком. Долучається все: думки, руки, серце, пам'ять, знання. Колір, форма, зміст продумані до подробиць, немає нічого випадкового. Витинає вона настрої, емоції, почуття. Ні живопис, ні писанка, ні вишивка чи поезія не забирають в неї більшої віддачі. Всі ці види мистецтва рівноцінні для неї.

Роси в травах, цвіт калини, солов'ї, що розриваються від співу на світанку, сумні вітри на ярах, схід сонця понад Дністром – все це надихає Тетяну Мороховець, коли бере в руки папір і ножиці. З мистецтвом витинанки вона вперше познайомилася тут, у Могилеві-Подільському, у Будинку народної творчості. Директор Оксана Городинська, майстриня на всі руки, послідовниця Марії Руденко, заохотила її до цього чародійства. Спочатку все це було схоже на вправи. Пристосовувала до роботи різні інструменти.

Викладач Юрій Кафарський характеризує витинанку як «відчуття народних першоджерел, систему узагальнень, символів і всіх тих складових, що спонукає до творчості».

Для Людмили Сорочинської особисто витинанка – це мелодія душі з індивідуальним штрих-кодом. Адже ті понад сто витинанок, які підготували до III Всеукраїнського форуму учні художньої школи під керівництвом викладачів Інни Лабун, Юрія Кафарського та керівника дитячої зразкової студії «Дивосвіт» Лариси Власової, різняться технікою виконання, що виразно підкреслює особистість бачення юного виконавця. Можна з гордістю сказати, що росте гідна зміна продовжувачів справи незабутньої Марії Руденко.

На Поділлі набуло також поширення виготовлення вузлових ляльок. Ці композиції – це безцінна безкінечна галерея жіночих образів, які несуть у собі неповторну інформацію, глибинну суть образу жінки, подруги, матері. В образах ляльок передають неповторність кожної, починаючи від глибини духовного та інтелектуального потенціалу і закінчуючи іменем.

Виготовлення такої ляльки-княгині складний процес: підібрати кольори, вишиття на сорочці, візерунок запаски, хустки чи вінка, прикраси, тому що в усьому тому ще від прадавніх язичницьких часів і донині криється глибокий символічний зміст, їх називають жіночими іменами, назвами річок, сіл, пір року, птиць, квітів, трав.

Найбільш характерні ознаки цих ляльок дають підставу шукати їх глибинні семантичні витоки у давніх обрядових антропоморфних першообразах. Щодо цього найбільш ймовірні обрядові функції.

Про перевагу обрядових функцій над ігровими в цих ляльках свідчать такі ознаки, як відсутність рук і ніг, які в обрядовому дійстві непотрібні, наявність хреста на обличчі, асоційованого з солярним знаком (хрест, вписаний у коло), зв'язок із водою (хвилястий мотив на фартуху багатьох ляльок). Найголовнішою ознакою є спосіб створення ляльки, її внутрішня основа. Ця основа має вузловий характер. Лялька створюється шляхом зав'язування і накручування без допомоги голки.

Народна іграшка зосереджує в собі основи і принципи багатьох видів народного мистецтва – кераміка, дерев'яного різьблення, ткацтва, вишивки, декоративного розпису, плетіння тощо. В цьому жанрі мистецтва працює Олена Корсовська, Алла Антонюк.

Варто зазначити, що вивчення народного декоративного-прикладного мистецтва прилучає нас до духовної спадщини, до традицій національної культури, пробуджує інтерес до народної творчості. У кожного своє розуміння краси, але джерело народної творчості не повинно замулюватися, а знаходити все більше своїх прихильників і послідовників.

### *Джерела та література:*

1. Антонович С. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво / С. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Львів, 1993. – 272 с.
2. Журнал «Світлиця» № 2, 2011.
3. Збірник «Подільське Гроно Калинове». – Вінниця, 1999.
4. Народні майстри Вінниччини: довідник / укладачі: Т. О. Цвігун, Н. А. Сентемон, Т. Г. Гец. – Вінниця, 2009. – 120 с.
5. Матеріали з фондів Могилів-Подільського музею етнографії та народного мистецтва ім. М. А. Руденко.



6. Матеріали з фондів Могилів-Подільського Будинку народної творчості.

*Наталія ШПАК-КОСАКІВСЬКА,  
Віктор КОСАКІВСЬКИЙ,  
Тетяна ПІРУС*

## **НАРОДНА ІГРАШКА СІЛ БЕРНАШІВКА І ЖВАН НА ВІННИЧЧИНІ**

Народна іграшка унікальне і неповторне явище в культурі українського народу. Її витoki сягають глибинних шарів фольклорної колективної культури. У ній втілені пластичні, орнаментальні та образні уподобання кожного окремого етносоціального осередку.

Історію української народної іграшки та її особливості вивчав і вивчає О. С. Найден [1]. Дитячу іграшку за археологічними даними вивчав С. О. Гусев [2, с. 81 – 90]. Дитячій іграшці трипільської культури присвячена спеціальна стаття І. І. Зайця [3, с. 196 – 197]. Народну іграшку Поділля багато років вивчає Т. П. Пірус [4, с. 41 – 45; 5, с. 54 – 63, додатки: С. 63 – 69, кольорові вставки: С. 14 – 18; 6, с. 68 – 74; 7, с. 122 – 126].

В ході етнографічної експедиції до с. Бернашівки Могилів-Подільського Вінницької області було зібрано унікальний етнографічний матеріал щодо етнічної культури цього села. Певний об'єм інформації стосується і народної іграшки. Про неї розповіла і на наше прохання один зразок виготовила жителька села Бернашівки (уродженка сусіднього с. Жван Мурованоктуриловецького району) Григоришина (д. Мазур) Ганна Василівна, 1936 р. н.: «Зав'язала її в цюво хустку. Галя

прийшла кажи: «Мамо се не правильно». Я кажу чого не правильно? «Бо тоди такого не було матеріалу, а Ви куди таке». *(Ну, а тепер є таке!).* Яка різниця яке тоди було яке тепер було? І се якось такого це зробила та принесла. Тай приїхали до мене діти, тай вони чуть сю ляльку в мене не вкрали. Барнашівська барбі. *(Ну, а шо ш не? Барбі! Ну а шош?)*. Вони привезли свою барбі, а я кажу: «А в мене подивіться, яка в мени барбі є». Вони хтіли взяти, а я кажу: «Не, се я дядьови одному маю дати». *(То це вона, всередині качан?)*. Ну, а шож кочан це, а цево з кочана. *(А то це воно не відірвано, кочан і о це?)*. Не, не, не відірване. *(Кукурудзу обтерєбили, да?)*. Да. Кукурудзу обтерєбила, а се зробила. *(А то заплели?)*. Сево не получилось. *(Ну, а лице робили з чого, тряпочку якусь брали чи бумашку, колись Ви в дитинстві?)*. А колись? *(З чого робили лице?)*. Я шо знаю з чого робили. Робили з чогось, а з чого робили то я вже не знаю. *(Ну, а чим малювали очі і рота?)*. Малювали еєє. *(Олівцьом чи чорнилом?)*. Були карандаші і була, ше в нас є сажа в каглах. *(Ага)*. Ми сажу розводили. І була в нас дівка, носила краски, ми купляли всігда. То це тими красками, в мами вкрадемо тай уже там беремо, малюємо. Тай таке. Ну, а так придумували собі самі всьо. Якось ми уже і тут руки приробляли, ну я вже не помню як се всьо було. Ноги то я гоздо найшла цих дві палички. Прив'язала там їх. *(Вона на каблуках така!).* Да, така барбі. Тий таке. Зачеплю чимось бо воно вже зсувається. *(Може ниточкою якоюсь там?)*. Ой, Божи, Божи. Тай дуже се колись було нам у моді, бо ми більши нічого ни знали. А тепер як воно повна хата іграшок і всього... Даже застібнути не годна. Не роблять сі руки, тий всьо. *(Ну, але се робила мама Вам, чи кожна собі сама робила, мама робила чи бабка?)*. Колись се ми вже робили як ми уже гралися, то мама нам показала лиш, шо отакого можна зробити, а ми уже далі хімічили самі всьо. Шо хтіли то хімічили. І зав'язували і розв'язували. І в юпці вузьенькій. *(Але мама показала, тако мо-*

жи бути з качана). Да з качана сего. І ше чіпляли ми ну гранаті були сільські наші. *(Намісто робили, да?)*. Да намісто робили, так як Ви кажите. Тай таке. Дивіться як хочете тай візьмете її. *(В неї такої нема!)*. Чи з хусткою цею, чи без хустки. Галя кажи що не треба, бо кажи такого тоди не було матеріалу. Кажу, якщо тоди такого матеріалу не було, то тепер є. *(То кусок шматинки якоїсь було, все рівно якась тряпка була, робили хустку)*. Да. Ой Божи, нічого не було. З чого небудь вирвемо, тай се таке було. Але якби я ж кажу не було з чого робити, нема. Як я ниточкою зав'язала, а з'язати не годна, не бачу де кінці. І немож його руками стягнути, тай се не до діла. Як шо, то дівчата Вам можуть зробити сего всьо по-новому. Якщо маєте хист якийсь до нього. *(Не-не то нова да, са саме інтересно розумісте шо нову можуть всі зробити. А щоб саме така як колись була, бо нові тепер...)*. Ну то се ми тако гралися. *(Підут шось куплят в магазині)*. Хотіла зробити Вам і скрипочку, але не найшла кокурузиння. Повипалювали ми всі кокурузиння. Робили саме із кокурузиння і скрипочку таку. Там саме де воно. *(Це з стовбура, з патика цього?)*. З стовбура, з патика цього. Від гульки до гульки відрізували і там легесенько відділяли ту верхню шкурку. *(Я десь найду в селі тай принесу)*. І той, підкладали там такі патички щоб тото стояло так як струни. Відти й відти ми підкладали такі патички. Воно стояло так як струни. Такі самі другі робили. Се смичок було, а то скрипка була. *(І нитку натягували, да?)*. Таки не нитку, із того самого кокурузіння й то саме і так робили. Воно скрипало і ми тішилися, скрипка грає. Ну таке ж були. *(Не то я десь бачив з кокурузіння робили, по селі найду)*. Я тут подивилася нема ні в кого, шо буду ходити по селі. *(А тамо як іду туди на дорогу, хтось спалював, але верхи згоріли, якусь дрібненьку найду)*. Да я своє попала тута нема ніде. Тай таке, але то. То не дужи інтересне. А сего так як воно тепер, знають всі всьо, всьо нове готове їм шоби було. *(Ну, а ляльки не вишивали, там спід-*

ничку чи сорочку, як грались чи не?). Як грались ми не вишивали, але ми вишивали собі там для себе. (А так ляльці не вишивали?). Не, неа. Я не знаю можи хто й вишивав. Тут де ми гралися то ніхто не вишивав такі спеціально, бо ми вишивали собі» [8].

Лялька виготовлена Григоришиною Г. В. зберігається в колекції Пірус Т. П.

Отже, народна іграшка сіл Бернашівки та Жван має свої особливості, які притаманні лише цим населеним пунктам. Відомості про них втрачаються так як нинішні діти для ігор використовують переважно куповані іграшки. В минулому все було навпаки – іграшки виготовляли батьки дітям та діти самі для себе.

### *Джерела та література:*

1. Найден О. С. Українська народна іграшка : Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. С. Найден. – К. : АртЕк, 1999. – 256 с.: іл.

2. Гусев С. О. Дитяча іграшка за археологічними даними / С. О. Гусев // Культура і вчитель. Зб. наук.-метод. праць / Авт. колектив під кер. А. Б. Щербо. Відп. ред. Д. М. Д жола. – Вінниця : ВДПУ-«Вінниця», 2004. – С. 81 – 90.

3. Заєць І. І. Виховання дітей у трипільський час / І. І. Заєць // Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть / Упорядник В. Г. Заєць. – Вінниця : НОВА КНИГА, 2010. – С. 88 – 89.

4. Пірус Т. П. Народні ляльки-іграшки подолян / Т. П. Пірус // Актуальні проблеми мистецької підготовки майбутнього вчителя (II шкала методичного досвіду). Матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару. – Вінниця, 2010. – С. 41 – 45.

5. Пірус Т. П. Подільська народна лялька / Т. П. Пірус // Лялька як знак, образ, функція. Матеріали Всеукр. наук.-практ.-конф. «Другі Марка Грушевського читання». За ред. доктора мистецтвознавства О. С. Найдена. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2010. – С. 54 – 63, додатки С. 63 – 69, кольорові вставки С. 14 – 18 (до статті Пірус Т. П.).

6. Пірус Т. П. Народна лялька в традиційній культурі українців Поділля / Т. П. Пірус // VI Кирилло-Мефодиевские чтения : Сб. материалов

Международ. науч.-практ. конф. – Уфа : ИЦ Уфимского филиала ФГБОУ ВПО «МГУ им. М. А. Шолохова», 2012. – С. 68 – 74.

7. Пірус Т. П. Традиційні народні ляльки у фондах Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля ВДПУ імені М. Коцюбинського / Т. П. Пірус // Вісник Інституту історії, етнології і права : Зб. наук. пр. – Вінниця : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. – Вип. 13. – С. 122 – 126.

8. Запис Косаківського В. А. 1 липня 2015 р. від Григоришиної (д. Мазур) Ганни Василівни, 1936 р. н., уродженки с. Жван, жительки с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

*Лілія ІВАНЕВИЧ*

## **РЕГІОНАЛЬНО-ЛОКАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПЕРЕВАЖАЮЧИХ ТЕХНІК ВИШИВКИ ПОДІЛЬСЬКИХ ЖІНОЧИХ СВЯТКОВИХ СОРОЧОК**

Споконвічне природне прагнення людини прикрашати все навколо себе особливо відобразилось у традиційних святкових сорочках українців, в тому числі й Поділля. Адже в Україні на сьогодні зафіксовано близько 150 різновидів вишивальних технік, майже половина з яких була відома подільським майстриням, іноді під іншими локальними або локально-зональними назвами. Тому вітчизняні учені, етнографи, історики, краєзнавці та мистецтвознавці ще в другій половині ХІХ ст. звернули увагу на загальнонаціональні й специфічно регіональні ознаки декору народних сорочок українців Поділля. Проте локальні (субрегіональні) й локально-зональні (вузько локальні) відміни декору святкових жіночих сорочок подолян як частина культурних надбань українського народу залишаються ще не повноцінно вивченими й узагальненими.

З точки зору історіографії означена тематика частково включає праці наступних українських дослідників кінця ХІХ – початку ХХІ ст., зокрема: П. Чубинського [1], О. Прусевича [2], В. Білецької [3], В. Гагенмейстера [4], К. Матейко [5], О. Гасюк [6], Р. Захарчук-Чугай [7], Г. Медведчук [8], Я. Кожоляно [9], Т. Кара-Васильєвої [10], М. Костишеної [11], Т. Ніколаєвої [12; 13], Г. Кожолянка [14], М. Білан і Г. Стельмашук [15], Т. Кара-Васильєвої й А. Чорноморець [16], Л. Булгакової-Ситник [17], З. Васіної [18], Є. Причепія й Т. Причепій [19], О. Косміної [20], Л. Булгакової-Ситник і Т. Лозинського [21], В. Косаківського [22] та Н. Волянюк [23]. Певну інформацію про подільські святкові вишиванки містять статті Л. Пономар [24], Л. Дяк [25], Т. Гончарук [26], Г. Савки [27], Л. Іваневич [28; 29; 30; 31; 32; 33] та Л. Волинець [34].

Джерельною базою дослідження стали власноруч опрацьовані матеріали фондів колекцій подільської народної носії Національного музею українського декоративного мистецтва України [35], Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (м. Київ) [36], Національного музею ім. А. Шептицького [37] (м. Львів), Вінницького [38], Тернопільського [39], Хмельницького [40] та Чернівецького [41] обласних краєзнавчих музеїв, Вінницького [42] та Чернівецького [43] обласних художніх музеїв, Чернівецького музею народної архітектури та побуту [44], Одеського державного історико-краєзнавчого музею [45], Борщівського обласного краєзнавчого музею (Тернопільщина) [46], державного історико-культурного заповідника “Межибіж” [47], Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [48] та навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка [49] (Хмельниччина), Літинського [50], Могилів-Подільського [51], Мурованокуріловецького [52], Оратівського [53], Тиврівського [54] і Тульчинського [55] районних краєзнавчих музеїв, Ямпільського районного музею образотворчого мис-

тецтва [56] (Вінниччина), навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського [57] та польові записи автора [58]. З огляду на це метою статті є з'ясування за допомогою аналізу наявних історіографії й джерел регіонально-локальної специфіки переважаючих вишивальних технік, притаманних для оздоблення святкових жіночих натільних виробів українців Буковинського, Західного, Східного та Центрального Поділля другої половини XIX – початку XX ст.

Одними з обов'язкових критеріїв визначення регіональних ознак і специфічних локальних особливостей вишивки є територія побутування та частота застосування відповідної техніки в усіх субрегіонах Поділля. Враховуючи це та опираючись на дослідження Л. Булгакової-Ситник, техніки подільської вишивки другої половини XIX – початку XX ст. можна умовно поділити на: переважаючі (значно переважають – вживаність 60 % і більше), побутуючі (використовуються нарівні з іншими – вживаність від 10 % до 60 %) та рідкісні (зустрічаються не часто – вживаність менше 10 %).

До переважаючих у другій половині XIX ст. на Поділлі передусім належала техніка “низинка” або “низь” – один із стародавніх різнотипів шитва, схожий до ткання. Варто зауважити, що низь – це єдина техніка за якою орнамент вишивали з вивороту тканини, а на лицевій стороні отримували взір із протилежним виглядом щодо розташування кольорів, як на негативі. Характерною загальною особливістю подільської низі є її виконання дуже дрібними стібками й переважно нитками чорного кольору. Причому залежно від способів нанесення стібків вона поділялася на такі види, як: низь поздовжня та поперечна (у свою чергу розрізняли просту низь і замкову (або низь замочком)). Зокрема, поздовжню низь виконували паралельними стібками на всю довжину орнаменту (тобто голкою накладали густі стібки зліва направо і

навпаки через кожну нитку основи). Низинка поздовжня побутувала в Бердичівському й Любарському районах Житомирщини та північних районах Вінниччини (Східне Поділля) на межі з Житомирською областю, де вона також мала широку популярність. Техніка поперечної низі полягала у ходінні голкою то вниз, то вгору, через кожну нитку основи та залежно від величини стібка розділялася на просту й замкову. Низинка поперечна проста була у вжитку на території всього Поділля. В центральних та південних районах Східного Поділля поширення мала низь поперечна проста переважно в один колір (червоний або чорний). На Буковинському, Західному й Центральному Поділлі також була розповсюдженою низь поперечна проста переважно червоного або чорного кольору, але найчастіше із введенням в основний узір додаткових різноманітних кольорів технікою гладь з лицевого боку. Застосовували також народні майстрині переважно Східного Поділля для підкреслення графічної лінії основного візерунку так зване поквітнення (“поквітчана низь”), коли чорний колір обводився червоною ниткою, а червоний – навпаки чорною. Вишиваючи у техніці низинки замкової, так як і в низинці поперечній голкою водили вниз-вгору, через кожну нитку основи. Ускладнення полягало лише в тому, що широка смуга перехвату ниткою ділилася навпіл закріпкою, котра й називалася в народі “замок”. Замковою низинкою жінки оздоблювали сорочки найбільше на Буковинському та Західному Поділлі. Проте, у фондах Національного музею українського народного декоративного мистецтва (Київ) зберігається колекція з понад 300 зразків вишивок із с. Тиманівка Тульчинського району Вінницької області (Східне Поділля) XIX – початку XX ст., у якій зустрічаються орнаменти поликів жіночих сорочок часто з подвійною основною структурою. Так, найширший полик (верхня частина орнаменту) був вишитий саме низью замочком у класичних червоних, чорних або червоно-чорних кольорах, а також у коричневих



тонах холодних чи теплих відтінків. Нижня частина орнаменту (підполиччя) виконана блакитним кольором технікою поверхниці (вузько локальна назва “підбирання”). Подекуди замість низі місцеві селянки застосовували техніку “дрібного півхрестика з підкладом”.

Поруч із тим у залежності від принципів технічного виконання орнаментально-кolorистичного рішення низі у різних субрегіонах Поділля вона була розповсюджена у досліджуваний період часу ще й під різними специфічними локально-зональними назвами, а саме: “дрібненька низь”, “завиване” (с. Будьки Жмеринського р-ну Вінницької обл., Східне Поділля), “занизування”, “кругла низь”, “лиса низь”, “навиворітка” (сс. Возилів, Золотий Потік і Космирин Бучацького р-ну, Західне Поділля), “на виворіть”, “незинка” (с. Требухівці Летичівського р-ну, Центральне Поділля), “низинка”, “низинне”, “низинне”, “низом вишивати”, “низя” (с. Рудківці Новоушицького р-ну, Центральне Поділля), “низь, з лиця шита”, “паршива низь”, “поверхи” (с. Тиманівка Тульчинського р-ну Вінницької обл., Східне Поділля), “поквітчана низь”, “сліпа низь”, “страпата низь”, “цвіткова низь” тощо.

Варто зауважити, що низинку подільські українки не рідко поєднували з іншими вишивальними техніками, зокрема такими, як: “в прикріп”, двостороння гладь, кафасор, “козлик”, “коса гладь”, “косичка” (“косічка”), “кручений узор”, лічильна гладь, “петельний шов”, поверхниці, ретязь, стебловий шов, стебнівка, хрестик, “чисельний шов”, штапівка, “шов вперед голку”, “шов за голкою” та ін.

Так, буковинські подолянки оздоблювали полики та верхню частину рукавів (зморщечки) у сорочках морщенках щільним настилом низі, але у комплексі, наприклад, із хрестиком або іншими техніками. Причому висота вишивки поликів була дещо більшою від висоти вишивки зморщечки. А в сукупності вони становили практично половину всього декорованого поля рукава від горловини до зап'ястя. Загалом

тридільна композиція вишивки рукавів святкових сорочок Буковинського Поділля виконувалася поєднанням низі, настилу й хрестика з мережкою різнокольорових тонів, виконаних вовняними нитками, заплоччю з додаванням срібної й золотої сухозлоті для обрамлення поликів і металевих леліток безпосередньо всередині взорів.

На Західному Поділлі селянки іноді проміжки між вишитим низцю орнаментом у рамці полотна зашивали лічильною гладдю (“рахунковою гладдю”) або іншими техніками різнокольоровими тонкововняними або бавовняними (заплоччевими) нитками. Традиційною технікою в прикрашанні жіночих сорочок у с. Базар Чортківського району вважалася саме низь, якою виконували основні орнаментальні мотиви у характерному лише цьому населеному пункту поєднанні темних насичених кольорів (чорного, темно-синього чи темно-вишневого) зі вкрапленням блакитних, жовтих або зелених відтінків. Натомість у Гусятинському й Терехівському районах низинку здійснювали зеленими, вишневими та пшеничними барвами. Часто тут в оздобленні жіночих та чоловічих сорочок (на комірці, пазусі, уставках, манжетах) у комплексі з низцю вживали техніки: “козлик”, “коса гладь”, “косічка”, “петельний шов”, “ретязь”, “стебнівка”, “хрестик”, “шов вперед голку”, “шов за голкою” з метою підсилення взору. В Буцацькому районі низинку чорних тонів поєднували з ажурним швом “кручений узор”.

На території Східного Поділля на початку ХХ ст. О. Прусевич зафіксував два значних осередки подільської вишивки низцю – у Гайсинському та на півночі Ямпільського повітів (сучасна Вінниччина). Тому не дивно, що більшість східно-подільських жіночих сорочок були декоровані саме різновидами низинки геометричними, переважно монохромними (чорними або червоними) орнаментами заплоччю. Чисто чорними або червоними нитками чи їх поєднанням низцю оздоблювали святкові жіночі сорочки у с. Війтівка Бершад-

ського району та с. Шарапанівка Крижопільського району Вінницької обл. У якості додаткової техніки до біхромних низинкових орнаментів на жіночих сорочках Вінниччини використовували шов “в прикріп”. При цьому обриси wzorів виконували простою низинкою, натомість проміжок усередині заповнювали прокладеною поверх ниткою, котру прикріплювали до тканини методом “в прикріп”. У Жмеринському районі в с. Носківці (Вінницька обл.) вишивка простою і замковою низзю доповнювалася різнокольоровими вкрапленнями двосторонньої гладі. Загалом переважаючим кольором низинкової вишивки на Східному Поділлі був чорний колір, до якого додавали червоні або темно-вишневі барви, чи навпаки в червоно-чорну гаму долучали жовту, зелену й або синю нитку (зокрема, в Крижопільському р-ні, Вінниччина). Як вже зазначалося, в с. Тиманівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. сорочки прикрашали низзю замочком у класичних червоних, чорних або червоно-чорних кольорах, а також у коричневих тонах холодних чи теплих відтінків у гармонійному поєднанні з блакитним орнаментом підполиччя, виконаному поверхницею. Жіночі сорочки, оздоблені низзю, лише в червоному кольорі зустрічалися і в с. Шарапанівка Крижопільського р-ну на Вінниччині. Крім цього, майстрині часто використовували біле тло полотна у якості повноцінного елемента низинкового wzору, вишитого в чорному кольорі (с. Стіна Томашпільського р-ну, сс. Рахни-Польові й Уяринці Тиврівського р-ну, Вінниччина). З початку ХХ ст. сорочки гестки подекуди декорували низзю не в класичних червоно-чорних кольорах, а, до прикладу, бузковими або зеленими барвами (с. Клембівка Ямпільського р-ну, Вінниччина).

Досліджуючи народну вишивку жіночих сорочок Центрального Поділля кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст., Л. Булгакова-Ситник визначила традиційну низь у цій локальній зоні як побутуючу. Однак у другій половині ХІХ – 10-х рр. ХХ ст. на

території Центрального Поділля низинку можна віднести до переважаючих технік вишивання, оскільки саме у другій половині XIX ст. низь мала більшу популярність від хрестика, який лише починав входити у вжиток селян та перевагу здобув лише наприкінці зазначеного століття. До прикладу, у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею зберігається 16 екземплярів натільних виробів, вишитих низинкою, а у фондах державного історико-культурного заповідника “Межибіж” (Хмельниччина) – 13 таких експонатів. Причому у центральноподільських районах, які межують зі Східним Поділлям, більш поширеною була низь чорного, червоного або чорно-червоних кольорів. Натомість у районах на кордоні з Західним Поділлям до чорних та червоних барв низі жінки додавали різнокольорову заплоч технікою гладь. Окрім гладі, для поєднання з низзю центральні подолянки використовували такі техніки, як: ретязь (“косичка”), стебловий шов, хрестик, “чисельний шов” та штапівка. До прикладу, в с. Требухівці Летичівського р-ну селянки виконували низинкові орнаменти разом із стебловим швом, а в с. Ялинівка цього ж району – вишивали низзю одночасно з техніками “косичка”, стебловий шов і “чисельний шов”, або “косичка”, стебловий шов і штапівка, або “косичка”, хрестик і штапівка. Натомість у с. Чорна Чемеровецького р-ну жіночі сорочки декорували низзю із хрестиком.

Поруч із низинкою до переважаючих технік у всіх локальних зонах Поділля також належав косий або звичайний хрестик (“хрест”), який масового поширення тут почав набувати наприкінці XIX ст. як знана техніка в усіх східнослов'янських країнах. А вже з початку XX ст. хрестик поступово витісняв інші техніки завдяки входженню у вжиток селян фабричних тканин (маркизету, міткалю, перкалю та ін.) для пошиття жіночих сорочок, кольорових бавовняних ниток та паперових зразків візерунків для вишивання. Разом із тим хрестик віддалив традиційні монохромні вишивки на задній

план через можливість введення наступного нового кольору без порушення обраної композиції взору, але зі зміною загального вигляду орнаменту.

Порівняно з іншими техніками легкість виконання хрестика та його мобільність сприяли необмеженим можливостям у формуванні різноаспектних композицій геометричного, рослинного, орнітоморфного та антропоморфного типів орнаментів. Названі категорії спричинили розповсюдження хрестика на території всіх субрегіонів Поділля, особливо наприкінці XIX – 10-х рр. XX ст. українки Буковинського Поділля прикрашали свої сорочки хрестиком разом із, низзю й настилом, гладдю стебнівкою, штапівкою й “косичкою” (с. Брідок, Заставнівський р-н), гладдю або гладдю й штапівкою (с. Млинки, Хотинський р-н), ретязем (Хотинський р-н) тощо.

На Західному Поділлі зі зростанням у вжитку з початку XX ст. хрестика сільські майстрині вводять рослинні (квіткові) орнаменти, а темний колір у сорочках з суцільно вишитими рукавами розбавляють яскравішими барвами – зеленою, синьою, фіолетовою та ін. У Гусятинському районі зазначеної локальної зони жіночі сорочки полюбили декорувати дрібним хрестиком “макове зерно”, яким шили за одну нитку основи полотна. Західні подолянки не рідко хрестик комбінували з іншими швами, а саме: стебловим швом, “козликом”, “косим хрестиком по діагоналі”, “косічкою” та різноманітними мережками. Вишивальниці Борщівського району використовували хрестик одночасно із техніками кручений шов, півхрестик і стебнівка, кучерявий стіг, колодка, ланцюжок і настилування, мережкою, натомість Заліщицького р-ну – кучерявий стіб (крученка) й мережка, Терехівського р-ну – гладь, а Чортківського р-ну – гладь і ретязь та ін.

На території Східного Поділля найбільшого поширення хрестик набув у Вінницькому, Літинському, Могилів-Поділь-

ському, Немирівському, Тростянецькому та Тульчинському р-нах Вінницької обл. З початком ХХ ст. традиційні низинкові взори східноподільські селянки не рідко виконували хрестиком. До прикладу, в селах Івашківці, Копистирин і Пасинки Шаргородського р-ну Вінницької обл. У цьому випадку жінки щільно вишивали головну частину візерунку, залишаючи білим тло полотна, що мало роль формотворної структури орнаменту. В результаті створювався так званий ефект високого рельєфу вишивки та білої площини взору, котрий наче поринав у глибину. В с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. технікою хрестик густо зашивали вовняною ниткою (“лучкою”) домінуючого чорного кольору трьома вертикальними смугами геометрично-рослинного орнаменту рукави жіночих святкових сорочок. Ці динамічні візерунки виразно виділялися на фоні горизонтальної тридільної композиції геометричного взору уставки у верхній частині рукава. На Східному Поділлі в другій половині ХІХ – 10-х рр. ХХ ст. хрестик поєднували з низзю (Немирівський р-н, Вінниччина), низзю і ретязем (Могилів-Подільський р-н, Вінниччина), ретязем (Чернівецький р-н, Вінниччина), низзю й кольоровим змережуванням, або низзю й занизуванням, або низзю, занизуванням, мережкою і затяганкою, або гладдю, або гладдю, занизуванням, штапівкою, мережкою, змережуванням і ретязем, або верхоплутом і затяганкою (Оратівський і Погребищенський р-ни, Вінниччина), низзю, стебнівкою й штапівкою, або лічильною гладдю (с. Калинка, Томашпільський р-н, Вінниччина), штапівкою (с. Калинка, Томашпільський р-н, с. Клембівка, Ямпільський р-н, Вінниччина), гладдю, вирізуванням, занизуванням, мережкою і ретязем (Одещина).

Майстрині Центрального Поділля оздоблювали натільні жіночі вироби хрестиком у комплексі з: низзю (с. Голенищеве, Летичівський р-н), низзю і мережкою (с. Чорна, Черновецький р-н), низзю, “косичкою” й штапівкою (с. Ялинів-

ка, Летичівський р-н), гладдю, “косичкою” й штапівкою (с. Ялинівка, Летичівський р-н), мережкою (с. Требухівці, Летичівський р-н, с. Хребтіїв, Новоушицький р-н, с. Чорна, Червоноградський р-н), штапівкою (с. Кальня, Деражнянський р-н, с. Требухівці, Летичівський р-н).

Окрім загальновідомої назви зазначеної техніки подоляни використовували ще й особливі локально-зональні її йменування, а саме: “вишивати нитками” (с. Мишків, Заліщицький р-н, Західне Поділля), “дрібний хрестик” (Городоцький р-н, Центральне Поділля), “макове зерно” (Гусятинський р-н, Західне Поділля), “палички” (м. Студениця, Кам’янець-Подільський і с. Песець, Новоушицький р-н, Центральне Поділля), “підстелений хрестик” (с. Дністро́ве, Борщівський р-н, Західне Поділля), “хрестами”, “хрести” або “христами” (Східне та Центральне Поділля).

Таким чином, загалом для декорування традиційних святкових жіночих сорочок на Поділлі місцеві майстрині використовували загальновідому в Україні вишивальну техніку хрестик та менш поширену техніку – низь, які побутували тут під різними вузько локальними назвами. Регіонально-локальна специфіка подільської вишивки полягала в різноманітті комбінування хрестика та низі з іншими побутуючими та рідкісними техніками. До прикладу, на Буковинському Поділлі низь поєднували з із хрестиком, настилом, мережкою, а хрестик – з ретязем (“косичкою”), стебловим швом, “чисельним швом” та штапівкою. Західні подолянки низь вишивали разом із лічильною гладдю (“рахунковою гладдю”), “козликом”, “косою гладдю”, “косічкою”, “петельним швом”, ретязем, стебнівкою, хрестиком, “швом вперед голкою”, “швом за голкою” та ажурним швом “кручений узор”. Натомість хрестик поєднували зі стебловим швом, “козликом”, “косим хрестиком по діагоналі”, “косічкою”, крученим швом, різними мережками, півхрестиком і стебнівкою, кучерявим стігом, колодкою, ланцюжком і настилу-

ванням, кучерявим стібом і мережкою, гладдю і ретязем. Майстрині Східного Поділля полюбили низь разом із дво-сторонньою гладдю, поверхницею, а хрестик – з низзю, ретязем, кольоровим змережуванням, занизуванням, мережкою і зтяганкою, гладдю, штапівкою, верхоплутом, стебнівкою й штапівкою, лічильною гладдю, вирізуванням тощо. На території Центрального Поділля низь вживали з ретязем (“косичкою”), стебловим швом, хрестиком, “чисельним швом” та штапівкою, а хрестик – в свою чергу з гладдю, низзю, мережкою, “косичкою”, штапівкою. Головною причиною розкритого вище розмаїття технік подільської вишивки були культурні взаємовпливи, котрі відбувалися внаслідок перебування всіх локальних зон Поділля з різними історико-етнографічними регіонами й районами України. Певною мірою впливав на зазначений процес й історичний поступ подільського краю та перебування субрегіонів Поділля у складі різних держав. Разом з тим поданий аналіз декорувальних технік не є завершеним варіантом, оскільки під час наступних музейних і польових етнографічних досліджень планується його розширення й вдосконалення.

### *Джерела та література:*

1. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом : Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – С.-Петербург, 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – Малоруссы Юго-Западного края. – С. 374 – 452.
2. *Прусевич А.* Народное вышивание / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С. 305 – 334.
3. *Білецька В.* Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация / В. Білецька // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI – XXII. – Ч. I. – С. 43 – 109.
4. *Гагенмейстер В.* Тульщина, село Орлівка : Вишивка низзю / В. Гагенмейстер. – Кам’янець-Подільський, 1929. – 7 с. : 25 табл.
5. *Матейко К.* Український народний одяг / К. Матейко. – Київ : Наук. думка, 1977. – 224 с. : іл.



6. *Гасюк О. О.* Художнє вишивання : альбом / О. О. Гасюк, М. Г. Степан. – Київ : Вища школа, 1981. – 103 с. : іл.
7. *Захарчук-Чугай Р. В.* Українська народна вишивка (західні області України) / Р. В. Захарчук-Чугай. – Київ : Наукова думка, 1988. – 190 с. : іл.
8. *Медведчук Г.* Краса подільської народної вишивки / Г. Медведчук. – Хмельницький : Видавництво “Поділля”, 1993 – 32 с.
9. *Кожолянко Я.* Буковинський традиційний одяг / Я. Кожолянко. – Чернівці–Саскатун, 1994. – 262 с. : іл.
10. *Кара-Васильєва Т. В.* Художні особливості вишивки / Т. В. Кара-Васильєва // Поділля. [Під ред. Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушка, З. Є. Болтарович та ін.]. – Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С. 404 – 413.
11. *Костишена М.* Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. – Чернівці : Рута, 1996. – 190 с.
12. *Николаєва Т.* Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т. Николаєва // Поділля / [під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. – Київ : Видавництво НКЦ “Доля”, 1994. – С. 260 – 276.
13. *Николаєва Т.* Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Николаєва. – Київ : Дніпро, 2005. – 320 с. : іл.
14. *Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожолянко. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 384 с. : іл.
15. *Білан М., Стельмащук Г.* Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмащук. – Львів : Фенікс, 2000. – 328 с.
16. *Кара-Васильєва Т.* Українська вишивка / Т. Кара-Васильєва, А. Чорноморець. – Київ : Либідь, 2002. – 160 с. : іл.
17. *Булгакова-Ситник Л.* Подільська народна вишивка (Етнографічний аспект) / Л. Булгакова-Ситник ; [ред. О. М. Козакевич]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 328 с.
18. *Васіна З. О.* Український літопис вбрання : [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. – Київ : “Мистецтво”, 2006. – 448 с. : іл.
19. Вишивка Східного Поділля : альбом / [автори : Є. М. Причепій, Т. І. Причепій, керівник проекту : Л. П. Лихач]. – Київ : Родовід, 2007. – 344 с. : іл.
20. *Косміна О.* Традиційне вбрання українців / О. Косміна. – Київ : Балтія-Друк, 2008. – Т. І. Лісостеп. – 160 с. ; іл. рез. англ.
21. Жіноча сорочка Борщівсько-Заставнівського Придністров'я. Альбом / [Упор. Л. Булгакова-Ситник, Т. Лозинський]. – Львів : Ін-т колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2013. – 336 с. – (Серія “Українське народне мист-во”).

22. *Косаківський В.* Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – поч. XXI ст.) : автореф. дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / В. Косаківський ; НАНУ. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. – Київ, 2013. – 20 с.

23. *Волянюк Н. М.* Народна вишивка Тернопільщини ХХ ст. (історіографія, типологія, художні особливості) : дис. ...канд. мистецтвознавства : 17.00.06 / Н. М. Волянюк ; Львівська національна академія мистецтв. – Львів, 2015. – 434 с.

24. *Пономар Л.* Традиційний одяг (кінець XIX – середина ХХ ст.) / Л. Пономар // Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В. А. Косаківський, відповід. ред. Т. О. Цвігун]. – Вінниця : Вінницький обл. центр народної творчості, 2003. – С. 64 – 66.

25. *Дяк Л.* Народний одяг с. Війтівки (Бершадський район Вінницької області) / Л. Дяк // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Вип. 1 / [за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 49 – 51.

26. *Гончарук Т.* Український народний одяг із с. Зеленьки (Крижопільський район Вінницької області) / Т. Гончарук // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Вип. 1 / [за наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 46 – 49.

27. *Савка Г.* Одяговий жіночий комплекс південних районів Тернопілля (за матеріалами збірки Тернопільського обласного краєзнавчого музею) / Г. Савка // Народний костюм як виразник національної ідентичності : збірник наук. праць / [за ред. д-ра мист-ва М. Селівачова]. – Київ : ТОВ “ХІК”, 2008. – С. 253 – 257.

28. *Іваневич Л.* Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – С. 88 – 100.

29. *Іваневич Лілія.* До особливостей класифікації жіночого натільного одягу українців Поділля / Лілія Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 3 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2013. – С. 91 – 98.

30. *Іваневич Л.* Традиційне вбрання українців Західного Поділля : особливості класифікації / Лілія Іваневич // Народознавчі зошити. – Львів, 2014. – № 5. – С. 1062 – 1072.

31. *Іваневич Л. А.* Традиційний комплекс убрання буковинських подолан / Л. А. Іваневич // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція (16 – 17 жовтня 2015 року, м. Могилів-Подільський). – Вінниця : ПП Балук І. Б., 2015. – С. 376 – 401.

32. *Іваневич Л. А.* Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля ХІХ – початку ХХ століття / Л. А. Іваневич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Вип. 22. Серія : історія : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. О. А. Мельничука]. – Вінниця : ДП “Держ. картографічна фабрика”, 2014. – С. 123 – 129.

33. *Іваневич Лілія* Народна ноша українців Центрального Поділля: класифікаційні відміни [у:] Spheres of culture. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin / Лілія Іваневич // Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin (Poland), 2015. – Volume XI. – С. 489 – 500.

34. Борщівщина. Народне мистецтво, побут та звичаї. Альбом – каталог музейних фондів Борщівського краєзнавчого музею / [автор тексту Любова Волинець]. – Нью-Йорк : Український музей, 1994. – 64 с.

35. Фонди Національного музею українського народного декоративного мистецтва України (м. Київ). Група “вишивка”. В – 2734, 2743, 2762, 2771, 2782, 2788, 2789, 2796, 2800, 2801, 2804, 2805, 2807, 2808, 2815, 2830, 2837, 2839, 2843, 2851, 2852, 2853, 2858, 2821, 2852, 2853, 2861, 2873, 2874, 2878, 2884, 2895, 2800, 2801, 2805, 2815, 2816, 2895, 2902, 2913, 2917, 2948, 3056, 3060, 3066, 3178, 3208, 3546, 3548, 3924, 3929, 4003, 4059, 6801, 6803.

36. Фонди Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (м. Київ). Книга надходжень. КН – 408, 975, 985, 1111, 2008, 2010, 2036, 8275, 8816, 8854, 9812, 12458, 13021, 13902, 13904, 13906, 15461, 15462, 15916, 16410, 16414, 17304, 17305, 17528, 18283, 18503, 18560, 18576, 21990, 22329, 23041, 23043, 23050, 23055, 23061, 23063, 23064, 23087, 23093, 23094, 23109, 23110.

37. Фонди Національного музею ім. А. Шептицького (Львів). Група “народне мистецтво, тканини”. НМТ – 1251, 2372.

38. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 1228, 2095, 2096, 2206, 2275, 2296, 2317, 2320, 2327, 2412, 2439, 2509, 2537, 2540, 2608, 2695, 2741, 2819, 2860, 2915, 3014, 3041, 3042, 3120, 3132, 4225, 4408.

39. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 154, 211, 230-232, 246, 266, 267, 283, 292, 296, 299, 306, 311, 314, 348, 438, 415, 758, 868, 1137, 1533, 1536, 1553, 2605, 2723, 2744, 2939, 2959, 4809, 6424, 7243, 7443, 7452, 7467, 7476, 8724, 9034.

40. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею, група “тканини”, Т – 17, 59, 61, 247, 570, 754, 2794, 2786, 3304.

41. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею (ЧКМ). Група “ЧКМ – ІІ (історико-речова група)”. ІІ – 2036, 4141, 4143, 4147, 4147,

7334, 7335, 7364, 7366, 7369, 7397, 8493, 8567, 155196, 16657, 16821, 18702, 18703, 19892, 28088; група “тканини”. Т – 136-138, 573.

42. Фонди Вінницького обласного художнього музею. Група “народний костюм”. НК – 3, 5, 20, 24, 48, 80, 194.

43. Фонди Чернівецького обласного художнього музею. Група “тканини”. Т – 129, 1192, 1216, 1232, 1233, 1244, 1362, 5210.

44. Фонди Чернівецького музею народної архітектури та побуту. Група “одяг і взуття”. ОДВ – 41, 328, 335, 336, 644, 686, 708, 957, 958, 975, 976, 990, 993, 994, 1007, 1075, 1076, 1091, 1182, 1184, 1204, 1564, 1567, 1695, 1969, 1974.

45. Фонди Одеського державного історико-краєзнавчого музею. Група “побутові речі”. Б – 39, 45, 46, 3323, 3368, 3369, 3392, 3423, 3424, 4155, 4156.

46. Фонди Борщівського обласного краєзнавчого музею Тернопільської області. Група “побут, етнографія”. ПЕ – 429, 795, 946, 1101, 1142.

47. Фонди державного історико-культурного заповідника “Межибіж”. Книга надходжень. КН – 21, 22, 26, 29, 40, 41, 76, 77, 81,86 – 88, 98, 104, 203, 213, 217, 255, 256, 258 – 262, 264-267, 269, 275, 276, 282, 283 – 285, 287 – 293, 295, 296, 298 – 304, 629, 3721 – 3725, 4465 – 4467.

48. Фонди Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 23, 52, 56, 104, 604.

49. Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ – 122, 129, 146, 161, 315, 320, 381, 382, 386, 494, 529, 563, 573, 794, 883, 1058.

50. Фонди Літинського краєзнавчого музею ім. Устима Кармалюка (Вінниччина). Книга надходжень. КН – 2609, 2829, 2830, 2831.

51. Фонди Могилів-Подільського краєзнавчого музею Вінницької області. Історико-побутова група. ІП – 174, 1072, 1132, 1185.

52. Фонди Мурованоктуриловецького районного краєзнавчого музею ім. Ф. Коновалюка (Вінниччина). Книга надходжень. КН – 102, 231, 233, 375, 414.

53. Фонди Оратівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 103, 230, 232, 871, 1009, 1108, 1115, 1116, 1390.

54. Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ – 405, 406, 408, 201, 2001, 2004, 2007, 2008, 2009, 2010, 2014, 2915.

55. Фонди Тульчинського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Група “тканини”. Т – 138, 265, 306, 354, 355, 380, 398, 525, 595, 597, 659.

56. Фонди Ямпільського районного музею образотворчого мистецтва Вінницької області. Група “тканини”. Т – 30, 32, 39, 426, 428, 430, 465.

57. Фонди навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Книга вступу. КВ – 533, 2621, 3946, 4087.

58. Записала Іваневич Л. 25 червня 2005 р. у с. Скіпче Городоцького р-ну Хмельницької обл. від Трембіцької Тетяни Петрівни 1924 р. н.

*Віталій ІВАНЧИШЕН*

## **ПРИДОРОЖНІ ХРЕСТИ ЯК МАРКЕРИ СИМВОЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ПОДОЛЯН**

Однією із недостатньо вивчених тем сучасної української етнології є проблема простору, концептуалізації основних дефініцій і понять, структури, специфіки функціонування. Важливим сегментом окресленої проблеми є питання символічного простору, його творення/видозміни/нищення, а також концептуальні моменти збереження.

В пропонованій розвідці було використано праці Ф. Броделя [1], С. Бойм [2] та колективного видання «Антропологія простору» (2017) [3], в межах яких досліджуються різні грані символічного простору. Що стосується проблеми придорожніх хрестів, то необхідно підкреслити значущість праць Хв. Вовка [4], К. Широцького [5], В. Гульдмана [6], Д. Щербаківського [7; 8] та М. Моздира [9]. В них подано міркування щодо історії встановлення пам'яток, їх типології, кількості тощо.

Символічний простір можна розглядати як певну структуровану систему зв'язків, в якій кожний елемент відіграє свою роль, має визначене місце. За Ф. Броделем ця система втілюється на національному, регіональному та локальному рівнях

[1]. Нас насамперед цікавить локальний рівень вивчення. Можемо міркувати про те, що на локальному рівні таку систему складає один населений пункт, можемо міркувати, що існує певний перелік основних та додаткових сакральних об'єктів, які й формують символічний простір. Зазвичай, ця система була сталою і будь-які зміни в ній вели до її видозміни та руйнування.

Хоча придорожні хрести достатньо часто зустрічались на теренах Східного Поділля, однак не були встановлені повсюдно. З огляду на це їх за критерієм призначення (основні та додаткові) можемо зарахувати до додаткових локусів маркування символічного простору, які виникають і функціонують внаслідок певних історичних перипетій, суспільних чи трагічних подій місцевого значення, освячення окремих просторових об'єктів. Зазначимо, що в різних місцевостях з огляду на специфіку господарсько-виробничих відносин, природних ресурсів, придорожні хрести виготовлялись із дерева та каменю, упродовж ХХ ст. почали встановлювати залізні зразки.

Торкаючись історичного екскурсу традиції встановлення придорожніх хрестів, відзначимо міркування Д. Щербаківського. На основі того факту, що у часи Київської Русі на місцях старих язичницьких маркерів встановлювали нові християнські, Д. Щербаківський зробив висновок про те, що звичай встановлювати хрести на пам'ятних місцях має суто християнське походження [8, с. 175 – 176].

Щодо питання початків традиції встановлення придорожніх хрестів М. Моздир писав, що вони з'явилися на українських землях в XVI – на початку XVII ст. під впливом католицької церкви, а на рубежі XVIII – XIX ст. «фігури» та їх кам'яні модифікації були вже при в'їздах, виїздах багатьох сіл та містечок [9, с. 12].

Усередині XIX ст. на українських правобережних територіях, в тім числі га Східному Поділлі, традиція встановлення

придорожніх хрестів розцінювалась діячами церкви як негативний вплив римо-католиків та уніатів. Внаслідок чого у 1832 р. були опубліковані спеціальні укази про заборону скульптурних зображень у православної церкви, причому табу було накладено не на професійних скульпторів, а тих які були з народу [10]. Замість монументальних пам'ятників із католицькою символікою почали встановлювати хрести на честь важливих суспільно-політичних, соціально-економічних подій або переможних військових баталій Росією. За підрахунками В. Гульдмана, на початку ХХ ст. на Поділлі було встановлено 4432 хрестів та пам'ятників, виготовлених із різних матеріалів [6, с. 316].

Форма і тип придорожніх кам'яних хрестів практично не відрізнялись від надмогильних, однак, зазвичай, вони були значно більші за розмірами. Д. Щербаківський писав, що придорожні хрести «частіше бувають не на малих польових дорогах, а на великих шляхах, де щодня не одна сотня людей проходить, проїздить і здійме побожно шапку перед хрестом» [7, с. ХХІІ]. За Хв. Вовком придорожні хрести «прикрашені, звісно, досить грубими зображеннями розіп'ятого Христа, і, крім того, можливо, значною кількістю знарядь страстей Господніх: губки і списа, драбини, молота, обце-ньок, цв'яхів, тридцяти срібних монет, а також маленькими херувимами тощо» [4, с. 99]. І хоча свої міркування Хв. Вовк виклав щодо хрестів на Волині, вони є співзвучними до подільських пам'яток.

Переважно придорожні хрести встановлювали на в'їзді чи виїзді із населеного пункту, перехрестях чи місцях, де відбулись трагічні події. Показовими є спогади В. Заврійчук мешканки с. Дмитрашківка (Піщанський район Вінниць. обл.), яка розповіла, що *«В нас хрест є на полі, був у Трибусівку в сусіднє село, туди при в'їзді, чи при виїзді, я його ніколи не бачила, но я знаю, шо він там був. (...) Як їхати по-під ліс із Дмитрашківки, а дальше там є село Миролубівка, то на ме-*

*жі Дмитрішківки і Миролюбівки, там тоже стоїть хрест» [11, арк. 18].*

Зразки придорожніх хрестів XIX – початку XX ст. на території Східного Поділля збереглось одиночно, частково придорожній хрест збережений при в'їзді в с. Стіна (Томашпільський район Вінницької обл.). Однак, зауважимо, що традиція встановлення таких пам'яток в деякій мірі відновилась на рубежі XX – XXI ст., зокрема скульптор-каменотес О. Альошкін виготовив придорожній хрест прямокутно-раменного типу на замовлення громади с. Бандишівки (Могилів-Подільський район).

Освоєння простору, його маркування було одним із найважливіших завдань мешканців окремих територій в умовах постійної екосоціальної адаптації. Так, на питання щодо мети встановлення придорожніх хрестів К. Дзюба мешканець с. Вінож (Мурованоктуриловецький район Вінницької обл.) згадував: «Коли десь їдуть, значить в далекі дороги. От, такі повинні бути якісь признаки, от що їхав тою дорогою, там хрест такий» [12, арк. 75]. Житель с. Стіни (Томашпільський район Вінницької обл.) А. Кривов'яз розповідав: «Тут, при в'їзді в село і звідти, так каже случай люди якісь нічною заблудились, попадаються на цей хрест, знав що тут недалеко є село» [13, арк. 34]. Тобто, атрибути освоєного простору виконували функцію дороговказу для «своїх» та «чужих» при різних обставинах, водночас символізуючи, що територія олюднена.

Підкреслимо, що сакральною є просторова дислокація встановлення придорожніх хрестів, а саме маємо на увазі «перехрестя доріг», «на горі». Перехрестя чи роздоріжжя можна визначати не тільки як маргінальний простір, який необхідно маркувати берегами з метою захисту від негативних демонологічних персонажів, але це й місце, із якого проглядаються всі сторони світу, а отже, людина знаходиться



в центрі його, повторюючи при цьому архаїчну міфотворчу космогонічну традицію поступового «освоєння» світу.

Таким чином, придорожні хрести маркували соціокультурний простір, підкреслюючи його центричність, що мало на меті підкреслити виключність положення та завоювати прихильність надприродних сил.

### *Джерела та література:*

1. *Бродель Ф.* Ідентичність Франції Простір та історія / Ф. Бродель. Кн. 1; Переклад з фр. С. Глухової. – К.: Видавництво Жупанського, 2013. – 368 с.
2. *Бойм С.* Общие места. Мифология повседневной жизни / С. Бойм. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 320 с.
3. Антропологія простору: зб. наук. пр. та матеріалів : у 4 т. / НДІ українознавства МОН України. – Т. 1 : Культурний ландшафт Києва та околиць / [Брайченко О. Ю. та ін.] ; за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. М. Гримич. – К.: Дуліби, 2017. – 314 с.
4. Народознавча спадщина Хведора Вовка. Кн.1. / [гол. ред. Г. Скрипник]. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2012. – 248 с.
5. *Широцький К.* Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 140 – 165.
6. *Гульдман В.* Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1901. – 401 с.
7. *Щербаківський Д.* Українське мистецтво / Д. Щербаківський. – Т. 2. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви. Надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. – Київ – Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926. – 96 с.
8. *Щербаківський Д.* Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Д. Щербаківський // Невичерпні джерела пам'яті: Збірки наукових статей, матеріалів та республікацій. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків: До 1000-ліття літописання та книжкової справи в Україні. – Одеса: ОКФА, 1998. – С. 174 – 185.
9. *Моздир М.* Українська народна меморіальна пластика: [монографія] / М. Моздир; НАН України, Ін-т народознав. – Л.: 2009. – 287 с.

10. *Кутковой О.* Постановления Святейшего синода // [Електронний ресурс] Режим доступу <http://nesusvet.narod.ru/ico/books/kutkovoy12>

11. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 14. – Од. зб. 851. – 35 арк.

12. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 14. – Од. зб. 854. – 96 арк.

13. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 14. – Од. зб. 852. – 36 арк.

*Ірина ХОДАК*

## **САКРАЛЬНЕ ТА НАРОДНЕ МИСТЕЦТВО МОГИЛІВЩИНИ В ЕКСПЕДИЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ НАТАЛІ КОЦЮБИНСЬКОЇ**

Втрата через ідеологеми советського періоду значної частини національної культурної спадщини повсякчас спонукає сучасних дослідників звертатися до доробку попередників, зокрема науковців 1920-х – початку 1930-х років, які, попри економічну скруту та постійно зростаючий ідеологічний тиск в УСРР, зуміли описати, зафіксувати та зібрати чимало пам'яток, насамперед сакрального й народного мистецтва. Нещодавно до наукового обігу введено експедиційні матеріали співробітниці Кабінету українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), аспірантки Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства Наталі Коцюбинської (1896 – 1937), у фокусі наукового зацікавлення якої перебувало мистецтво Поділля загалом і Могилівщини зокрема [1, с. 247

– 277]. Інтерес дослідниці, що походила із славетного роду Коцюбинських, до цього регіону не був випадковим. Народжена в с. Мисюрівці (нині Старосинявського району Хмельницької області), дівчина з 1906 року мешкала в Ярузі (нині – село Могилів-Подільського району), куди її батька – священика Антонія Коцюбинського – перемістили настоятелем місцевої Вознесенської церкви, а після смерті батьків регулярно навідувалася в Гайсин до своєї тітки Ольги Шаркевич [1, с. 30 – 32].

Під час експедиції, проведеної за дорученням ВУАН упродовж 25 травня – 4 липня 1924 року до колишнього Ямпільського повіту Подільської губернії, Н. Коцюбинська обстежила понад півтора десятка мурованих і дерев'яних культових споруд: костел св. Миколи, церкви св. Миколи (1774) й Успіння Богоматері (1742), капличку в містечку Чернівцях, храми Покрови Богородиці початку ХІХ ст. в с. Саїнці, Різдва Богородиці (1904) і перебудовану зі старої дзвіниці тимчасову дерев'яну церкву на цвинтарі в с. Володіївцях (нині Чернівецького району), церкви Вознесіння Христового (1861) у містечку Ярузі, архангела Михаїла (освячена 1922 року) у с. Суботівці, Покрови Богородиці (1868) у с. Івонівці, Різдва Богородиці (1916) у с. Мервинцях (нині Могилів-Подільського району), архангела Михаїла (1910) у с. Буші, св. Параскеви (1860) у с. Дорошівці (нині Ямпільського району), Покрови Богородиці (1764) та Різдва Богородиці в містечку Джурині (нині – село Шаргородського району) [2].

У щоденнику Н. Коцюбинська зазначила час побудови та / чи перебудови, матеріал і конструкцію культових споруд. Якщо дату будівництва / перебудови давніших храмів вона переважно подавала за Є. Сіцинським [3], іноді – ще й за В. Гульдманом [4], то відомості про спорудження, ремонт чи розписи храмів у ХХ ст. запозичала з церковних літописів. Наприклад, дослідниця вказала, що будівництво церкви Різдва Богородиці у Володіївцях завершили 1904 року, Михай-

лівську церкву в Суботівці, побудовану на місці старого храму, знищеного «румунськими снарядами» 1921 року, освятили 1922 року, а кам'яну церкву Різдва Богородиці в Мервинцях звели 1916 року замість старої дерев'яної. Так само, спираючись на церковні літописи, вона зазначила, що храм Покрови Богородиці в Саїнці відремонтували і розписали «під Володимирський собор» у Києві 1913 року, церкву св. Параскеви в Дорошівці відремонтували 1909 року, а інтер'єр Вознесенської церкви в Ярузі – 1910 року.

Охарактеризувавши стисло типологію храмів, Н. Коцюбинська зафіксувала значну кількість розписів на їхніх фронтонах та цікаві старі вінчальні хрести Проте основне місце в щоденнику відведено пам'яткам в інтер'єрах культових споруд, насамперед іконостасам, окремим кіотам, образам, виносним хрестам, корогвам, рідше дарохранильницям, євангеліям, килимам тощо. Досить детально описано структуру й іконографічну програму іконостасів з Миколаївської та Успенської церков у Чернівцях, Михайлівської церкви в Суботівці. Майже кожен опис містить цінні відомості про місцеві варіанти українського високого іконостаса та його трансформацію в ХІХ ст., а також про рештки давніших (здебільшого барокових) іконостасів, переміщених до капличок чи дзвіниць. З-поміж окремих образів, часто написаних на полотні, поряд з іконами св. Миколи (іноді, як у суботівській Михайлівській церкві, разом з Василієм Великим), св. Варвари, пророка Мойсея, св. Пантелеймона та інших, Н. Коцюбинська віднотувала поширеність композицій страсної та євхаристійної тематики, зокрема зображення Христа в терновому вінку (наприклад, у церквах Вознесіння в Ярузі, архістратига Михаїла в Суботівці), сцен наруги над Ним та Його бичування, зафіксувала образ Христа з виноградними гронами в руках (Миколаївська церква в Чернівцях), детально описала ікону «Христос – лоза виноградна» (Михайлівська церква в Суботівці).

Щоденник експедиції також подає цінні відомості про поширеність культу св. Онуфрія Великого (Єгипетського) на Східному Поділлі, адже в чотирьох храмах – Миколаївському й Успенському в Чернівцях, Покровських у Саїнці та Івонівці – на стінах бабинця чи нави дослідниця зафіксувала образи цього святого пустельника, написані, як правило, на полотні. До того ж у щоденнику зафіксовано стан збереженості однієї найвідоміших пам'яток наскельної скульптури України – так званого бушанського рельєфу, на якому, як припускають, зображено св. Онуфрія [5].

У різьбленні барокових іконостасів (чернівецька Успенська та суботівська Михайлівська церкви), царських врат та інших фрагментів, що залишилися від попередніх іконостасних ансамблів (чернівецька Миколаївська та бушанська Михайлівська церкви), кіотів, виготовлених з решток старих іконостасів (церква Різдва Богородиці в Мервинцях), Н. Коцюбинська зазвичай відзначала характерний мотив виноградної лози. Побутування круглої скульптури в регіоні засвідчила зауважена нею в церкві Покрови Богородиці в Саїнці невеличка домовина з вирізьбленою з дерева фігурою Христа в терновому вінку, що стояла на вкритому терновою хусткою столі [1, с. 253; 2, арк. 8].

Особливу увагу дослідниця звертала на підписні (датовані) твори, наприклад, вона відноувала напис на шестикутному одвірку Царських врат старого іконостаса бушанської церкви (з відомосятми про дату спорудження іконостаса, фундаторів та майстра), що на той час зберігався під сходами дзвіниці: «Сей врата списашася коштом и старанням Р. Б. Євдокиї / Тумачихи со чади своїми Стефаном / и Миколаєм за здравіе и за отпущеніе / грехов своїх до храму архистратига Михаїла / року 1773 м-ца сентября 20 числа / Списа Андрій Притика» [1, с. 260; 2, арк. 17 зв. – 18].

Під час подорожі Н. Коцюбинська описала сільську хату й селянське вбрання, зібрала зразки шиття «низью» та запи-

сала 30 назв орнаменту, 5 веснянок у с. Володівцях. У Ярузі їй вдалося зібрати біля 25 писанок і занотувати 16 їхніх назв, замалювати виноградний прес («давило»). До Кабінету українського мистецтва ВУАН вона привезла 46 зразків шиття «низзю», 2 поминальні калачі, 5 писанок, рипіду з дарохранильниці, частину різьбленої колонки іконостаса, елементи вінчального хреста, замальовки церковних хрестів і народних строїв [1, с. 247; 2, арк. 1 – 1 зв.].

18 червня 1926 року ВУАН відрядила Н. Коцюбинську до Тульчинської округи, проте дослідниця поширила свою експедицію і на Могилівську округу. Впродовж двох місяців (червень – серпень) вона обміряла й замальовала Михайлівську церкву в с. Гнатівці (нині Гайсинського району), під час пішої мандрівки від Гайсина до Могилева-Подільського через Тульчин і с. Клембівку (нині Ямпільського району) збрала матеріали для доповідей «Шитий рушник Подністрянщини», «Кам'яні та дерев'яні хрести старих цвинтарів на Поділлі», «Українські дерев'яні церкви на Поділлі, оглянуті влітку 1926 року», а для доповіді «Надгробки старих жидівських цвинтарів на Україні» зняла 50 естампажів з надгробків на єврейських кладовищах Ладижина, Томашполя, Яруги та Могилева-Подільського (низка її замальовок збереглася в архіві О. Новицького [6]). Також у ході експедиції було зібрано зразки трипільської кераміки поблизу с. Стіни (нині Томашпільського району), досліджено техніку шиття наддністрянських рушників, зафіксовано нові орнаментальні мотиви та їхню номінацію в Клембівці й Стіні, знято кальки з хатніх стінописів у Клембівці та Воеводчинцях, надбано зразки настінних розписів, виконаних безпосередньо майстрами тощо [1, с. 105 – 106; 7, арк. 28 – 28 зв.].

Особливу цінність серед експонатів, зібраних дослідницею для Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (нині зберігаються в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва), безперечно, становлять

матеріали селянського малювання. Найперше, оригінальні малюнки, виконані на папері майстрами, які займалися хатнім стінописом: Тодоскою Волощук (Волощуківною) і Миколою Осикою із с. Гнатівки, Палажкою Килимник з Ярмолинців Тульчинської округи та Марією Шинкар (Шинкарівною) з Клембівки. Також дослідниця привезла перезняті на кальку копії стінописів у хатах Левонтія Лопатія (розписувала Хівря Мельникова) і Гната Козлана у Воеводчинцях, Сані Мельник (розписувала Дарина Боднар) з Клембівки, Докії Швець, Онися Олійника (розписувала Гафія Власик) із с. Сказинців (нині Могилів-Подільського району). На її прохання Х. Мончинський виконав акварельні малюнки двоповерхової хати ззовні в с. Стіні, зовнішнього вигляду розписаної хати Павла Шинкаря й інтер'єру хати Сави Боднаря з настінним малюванням у Клембівці. Більшість із цих матеріалів було належним чином «паспартовано», тобто зазначено номінацію мотивів чи елементів, виконавця, місце розташування розпису тощо [1, с. 110 – 116; 8].

Проведена Н. Коцюбинською 1926 року плідна експедиція до Тульчинської та Могилівської округ, зав'язані нею контакти з місцевим учительством, яскраві надбання стали підставою для того, щоб з 1927 року Кабінет українського мистецтва ВУАН одним з напрямів роботи визначив підготовку карт художньої промисловості України за вісьмома окремими видами (гончарство, ткацтво, шиття, кушнірство, дерев'яне різьблення, сницарство, писанкарство, хатні розписи) і доручив опікуватися ним своїй єдиній постійній нештатній співробітниці [9, арк. 3].

У процесі підготовки карт художньої промисловості Н. Коцюбинська уклала орієнтаційну анкету Кабінету українського мистецтва ВУАН та анкети з окремих видів мистецтва чи типів виробів (рушники, писанки, сорочки), які розіслала численним кореспондентам. Ініціатива академічної установи знайшла щирий відгук у мешканців сіл і містечок, особливо

тамтешнього вчителства, які радо надсилали відомості про поширеність тих чи інших видів мистецтва в конкретному населеному пункті, а також почали глибше цікавитися історією та культурою рідного краю. Уже 1927 року кореспондентська мережа налічувала 138 осіб, низка з яких мешкала в Могилівській окрузі [1, с. 146]. Крім заповнених анкет, учителі надсилали до Кабінету українського мистецтва ВУАН чимало виробів місцевих майстрів. Наприклад, учитель із с. Клембівки Арсеній Волянський надіслав зразки хатніх розписів та 14 писанок, Л. Добролюбова з Яруги – 29 писанок, Софія Добролюбова з с. Воєводчинців замовила зразки розписів майстриням, власноруч перемалювала розписи з хати Лопетія (?) та кількох хат у Воєводчинцях і Сказинцях, завідувач трудової школи в с. Носківцях надіслав 15 писанок з номінацією. Учитель Григор Гаврилюк із с. Бабчинців (нині Чернівецького району) разом із заповненими анкетами подав прізвища колег із шкіл Могилівської округи – ймовірних кореспондентів Кабінету, а вчителька Зінаїда Булгакова-Войницька з Озаринців (нині Могилів-Подільського району) пообіцяла збирати хатні розписи. Анкети також надійшли від завідувача трудової школи в с. Кудіївцях (нині Жмеринського району), учителя Костянтина Тиравського з Мурованих Курилівців та інших [1, с. 179 – 186].

Завдяки отриманим анкетам Н. Коцюбинська зібрала значний матеріал з термінології виробництва й номінації орнаментальних мотивів розпису хат, шиття та писанкарства, встановила центри різних галузей народного мистецтва, з'ясувала територіальні межі поширення поліхромії в шитті, розповсюдження техніки шиття «низзю». Цілком покладатися на відомості, подані кореспондентами в анкетах, науковці, звісно, не могли, тому для їх перевірки та безпосереднього вивчення осередків народного мистецтва Кабінет щороку відряджав Н. Коцюбинську в різні регіони УСРР, зокрема до Вінницької, Одеської, Шевченківської, Кам'я-



нецької, Проскурівської, Тульчинської округ [1, с. 145 – 164]. На жаль, реорганізація ВУАН стала на заваді виданню карт художньої промисловості України. Н. Коцюбинську позбавили можливості працювати за фахом, 1934 року заарештували, а після повторного арешту (1937) розстріляли. Чимало кореспондентів розділили трагічну долю вченої, скажімо, до найвищої міри покарання було засуджено Григора Гаврилюка [10, с. 422], дехто відбувся різними термінами ув'язнення. Імена переважної частини кореспондентів Н. Коцюбинської безслідно пірнули в Лету забуття, як і надіслані ними до Кабінету українського мистецтва анкети і великий проект академічної інституції загалом.

Нечисленні опубліковані розвідки, експедиційні матеріали, фрагментарні відомості про дослідницькі проекти Н. Коцюбинської, які наразі вдалося виявити в державних архівах, наочно демонструють, що тогочасні історики мистецтва концентрували зусилля на роботі з джерельним (насамперед речовим) матеріалом, переважно шляхом натурного обстеження / фіксації творів в середовищі їхнього побутування. Майже через століття цей підхід дає можливість отримати неоціненну інформацію про різноманітні монументальні і станкові пам'ятки – від церков з їхніми іконостасами, намогильних хрестів і мацев до хатніх стінописів. І таким чином суттєво поглибити наше уявлення про мистецьку спадщину України, так несамовито понижену впродовж минулого століття разом з її дослідниками.

### *Джерела та література:*

1. *Ходак І.* Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років) / І. Ходак. – К.: ІМФЕ ; Харків: Вид. О. Савчук, 2017. – 448 с., 114 іл.
2. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ). – Ф. 43. – Спр. 319. – 20 арк.

3. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1901. – Вып. 9 : Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. Е. Сецинского. – 1064, 175 с.

4. Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / собр. и изд. В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Тип. Подольск. губ. правления, 1901. – VII, 401, LVII, 3 с.

5. *Забашта Р.* Джерела композиційно-іконографічного ладу Бушанського рельєфу / Р. Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2012. – Чис. 4. – С. 111 – 137.

6. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 279. – Спр. 1272. – 86 арк.

7. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 43. – Спр. 316. – 49 арк.

8. *Студенець Н.* Зразки хатнього малювання Поділля в колекції Наталі Коцюбинської / Н. Студенець // Фундатори музейних колекцій та реалії сучасного стану розвитку музейної справи : наук. зб. за мат. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 145-річчю від дня народження М. Ф. Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д. М. Щербаківського. – К.: [Пріоритети], 2014. – С. 358 – 364.

9. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 13. – Спр. 327. – 29 арк.

10. Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДФ», 2007. – Кн. 2. – 848 с. – (Серія «Реабілітовані історією» : у 27 т.).

*Віталій ТУЧИНСЬКИЙ*

## **ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ВІРИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО РУХУ МОЛДОВАН ПІВДЕННОГО ПОДІЛЛЯ В П-Й ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Молдовська національна меншина є однією із найчисельніших в Україні. За даними перепису населення 2001 р., на її території проживає 258,6 тис. осіб молдовської національності, що становить 0,4 % населення нашої Батьківщини [1, с. 3]. Географічна близькість проживання українського та

молдавського народів, схожість історичної долі та спільна релігія, їх глибокі та різноманітні зв'язки викликають науковий інтерес до минулого молдовської національної меншини України.

В II половині XIX – на початку XX ст. молдовани Поділля проживали переважно у Балтському, Ольгопільському, Ямпільському та Могилів-Поліськийському повітах Подільської губернії. Їх чисельність за наслідками перепису 1897 р. становила 26735 чоловік, або 0,8 % населення губернії [2, с. 132]. За своїм соціальним складом молдовська національна меншина була переважно селянською, що негативно впливало на формування її національної свідомості.

Даючи характеристику релігійній вірі молдовського населення Поділля у визначений період, слід мати на увазі, що майже всі вони були православними християнами, що завжди зближувало їх з місцевим українським населенням. Так, за переписом 1897 р. серед молдован Подільської губернії 99,3 % чоловіків та 98,4 % жінок були православними християнами [3, с. 6]. Цікаву інформацію з приводу особливостей віри молдован дослідник може знайти у “Подільських єпархіальних відомостях” кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, в описі с. Нестоїтна Балтського повіту, читаємо: ”Жителі, в переважній більшості молдовани, завжди були православними. Молитов із них майже ніхто не знає ні молдовською, ні російською мовою. Моралі похвальної, і в багатьох відношеннях гідної наслідування, принаймні між ними значно рідше відбуваються злочини проти моралі, ніж в українців. Немає у них і безсоромних пісень” [4, с. 323 – 324]. Ось яку характеристику православної віри молдован дано в описі с. Вербка-Волоська Могилів-Подільського повіту у 1901 р.: ”Прихожани дуже релігійні, уважні до храму. Ходять на богомілья всі, особливо жінки, які постійно відвідують навіть Бессарабські монастирі, щоб послухати богослужіння молдовською мовою” [5, арк. 41 – 42].

Автором знайдено багато цікавих свідчень про особливості рис характеру, що були типовими для молдовського населення Поділля. Зокрема, у дослідженні офіцера генерального штабу Російської армії А. Шмідта, що датується 1863 р., читаємо: ”Склад молдованина в багатьох рисах нагадує тип українця. Він такий же високий на зріст, сильний, так само здатний до важкої праці. Риси обличчя його досить красиві і мають характер південного типу. Багатівікове іноземне гноблення відобразилось на характері молдованина. Він мало цікавиться суспільними інтересами. Сам розум його ніби занурений у дрімоту, хоча його розумових здібностей не можна заперечувати: гострота його розуму важка, замислувата, розум не прямий, не сильний, а хитрий та скритний. Краща риса характеру молдован – любов до людей, готовність допомагати своїм бідним одноплемінникам і не допускати, щоб хто-небудь з них був дуже бідним, тому серед них і немає жебраків” [6, с. 507 – 508].

Характерною особливістю віри молдован була велика кількість язичницьких культів і традицій, що зберігалися поряд із православним християнством. Через таку обставину, як стверджував відомий дослідник В. Семенов-Тянь-Шанський, українці називали молдован “віруючими тринадцятої віри”. Він наводив багато прикладів існування язичницьких пережитків серед молдован. Всякі нещастя, бурі, загибель людей та худоби вони приписували діям злих русалок, єдиним спасінням від цього вважали часник і полин, захований за пояс або під подушку. Молдованин, перш ніж випити будь-який напій, дує на нього, щоб відігнати злих духів. Язичницькі традиції активно використовувалися і під час будівництва будинку, коли під фундамент клали овечі голови, горшки із “заговореною” водою. Особливою пошаною у молдован користувалися знахарі, що часто мали вирішальний вплив на мешканців навколишніх сіл [7, с. 204].

Одним із пережитків язичницького культу Юпітера було святкування молдованами Подільської губернії восьми четвергів після Пасхи, і переконати їх відмовитися від цього, як стверджував православний священик на сторінках “Подільських єпархіальних відомостей”, найближчим часом неможливо [8, с. 461 – 470].

Пережитки язичницьких культів проявлялися і в похоронних обрядах. Так, у молдовських селах Поділля на початку ХХ ст. в будь-яку пору року небіжчиків везли на кладовище на саних, причому ритуал народного похорону вимагав використання саней запряжених волами. В с. Бабчинці Ямпільського повіту на роги волам одягали калачі. На похоронах молдовани готували “пом” – прибране дерево, яке несли попереду поминальної процесії. Його прибирання було різним по кількості предметів і залежало від добробуту сім’ї [9, с. 12 – 13].

Цікаву характеристику молдовському народу та особливостям його віри дано в огляді Одеського військового округу за 1881 р. Там знаходимо: “Молдовани за характером тихі і спокійні, вони простодушні, чесні та скромні. Молдовани з апатією ставляться до всяких суспільних інтересів, покірні. Всі молдовани сповідують православну віру, причому, молдовани-селяни дуже набожні та дотримуються всіх релігійних обрядів, хоч не розуміють їх внутрішнього значення. До релігійних обрядів вони прибавляють багато інших, заснованих на переказах, повір’ях та забобонах” [10, с. 238 – 239].

На початку ХХ ст. справжнім центром молдовського національно-релігійного руху в Україні став Балтський монастир, що розміщувався поблизу м. Балти Подільської губернії. Засновником цього руху став Феодосій, про якого відомо лише те, що він був молдованином, в молодому віці став ченцем Циганештського скиту Бессарабії, потім був призначений настоятелем Кодринського скиту цієї ж губернії. Феодосій прославився своєю активною діяльністю. При скиті він

відкрив лікарню на 12 місць, в якій надавали безкоштовну медичну допомогу, привів монастирське господарство у зразковий порядок. В скиті широко практикувалось лікування через церковні заклинання, “вичитування” душевно хворих. Феодосій став відомий не тільки в Бессарабії, а й у сусідніх Херсонській та Подільській губерніях, звідки у його невеликий монастир приходили численні молдовани-паломники [11, арк. 16].

Проте така діяльність Феодосія не знайшла підтримки у керівництві Бессарабської єпархії, що призвело до переведення його у 1903 р. настоятелем Балтського монастиря Подільської єпархії. Фактичне вигнання Феодосія з Бессарабії ще більше підняло його авторитет серед віруючих молдован. В Балтський монастир стали приходити великі групи віруючих з Подільської та Херсонської губерній, а також із Бессарабії. В офіційних церковних документах це стали називати “Балтським рухом молдован” [12, с. 4]. У Феодосія з’явилося багато учнів та послідовників, серед яких виділявся Інокентій, в миру Іон Суручан, який разом з Феодосієм прийшов до Балтського монастиря з Бессарабії.

В 1908 р., помираючи, Феодосій, всупереч церковним канонам, передав керівництво Балтським монастирем Інокентію, проте керівництво Подільської єпархії призначило іншого настоятеля. Тоді Інокентій з групою своїх прихильників покинули монастир і без дозволу церковних властей заснували новий, поблизу с. Липецьке Ананьївського повіту Херсонської губернії. Після цього центр національно-релігійного руху молдован перемістився у Липецький монастир, який отримав назву “Рай”. З того часу послідовників Інокентія в офіційних церковних документах називають православною сектою “Рай”. Як свідчать тогочасні джерела, Інокентій виступив за спрощення церковної ієрархії та обрядів, ратував за залучення до служби не тільки священників, а й мирян.

Богослужіння в монастирі велося молдовською мовою, що сприяло його значному впливу на молдован [13, арк. 10 – 11].

Найвищого розмаху національно-релігійний рух молдован в Липецькому монастирі набрав восени 1910 р., коли відбулося перепоховання праху Феодосія з Балтського монастиря у Липецький. За свідченнями церковних джерел, участь у ньому взяли близько 15 тис. віруючих. Причому багато з них наскільки фанатично вірили в ідеї Феодосія, що цей рух стали називати “Балтським психозом” [14, арк. 2].

Небачений до цього масовий релігійний рух молдован Херсонської, Подільської та Бессарабської губерній прагнули пояснити священники Херсонської та Подільської єпархії і навіть медики із “Товариства Бессарабських лікарів”, які вбачали причину цього явища у значному вживанні молдованами алкогольних напоїв [15, арк. 19]. Проте, на думку автора, справжню причину цього руху навела на своїх сторінках “Православна Подолія”. Там читаємо: “В останній час різко посилилась русифікація духовенства і мирян. В таких умовах Балтський, а потім Липецький монастирі стали середовищем, яке міцно тримало національні молдовські традиції, богослужіння та мову. В цьому розумінні монастирі стали осередком національної культури, близької серцю молдованина” [12, с. 59 – 60].

Отже, можна стверджувати, що “Балтський рух молдован” був формою релігійного протесту проти русифікації та вкрай складного соціального і національного становища молдован як Півдня України, так і Бессарабії.

Після смерті Інокентія у 1910 р. монастир очолили його послідовники Семен та Домініка Левізор, і релігійний рух почав поступово спадати. Монастир проіснував до 1920 р., коли більшовицькою владою його було закрито, а керівників у кількості п’яти чоловік розстріляно.

Таким чином, переважна більшість молдован Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. спові-

дували православну віру, однак у них продовжували зберігатися язичницькі традиції та культу. В той час значного розвитку набирає національно-релігійний рух, що оформився у так званий “Балтський рух молдован”, який був формою протесту проти русифікації та складного соціального і національного молдован в Російській імперії. Однак і в таких складних умовах молдовська етнічна меншина зуміла зберегти свою національну самобутність, мову, культуру, традиції та обряди.

### *Джерела та література:*

1. Скільки нас, хто ми. Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001р. // Подолія. – 2002. – 15 січня.
2. Тучинський В. А. Чисельність та розселення молдовського населення Півдня України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. А. Тучинський // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Випуск 5. – К., 2001.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XXXII: Подольская губерния. – СПб., 1904.
4. Историко- статистическое описание с. Нестоитной Балтского уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12.
5. Державний архів Вінницької області. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 19.
6. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Т. XXIV: Херсонская губерния. Сост. А. Шмидт. – СПб., 1863.
7. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. И. П. Семенова-Тянь-Шанского. – Т. XIV. – СПб., 1910.
8. Несколько слов о праздновании молдаванами восьми четвергов после Пасхи // Подольские епархиальные ведомости. – 1910. – № 20.
9. О народных суевериях // Православная Подолія. – 1913. – № 25.
10. Военное обозрение Одесского военного округа. – Одесса, 1881.
11. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 9834.
12. По поводу так называемого “Балтского движения” среди молдаван // Православная Подолія. – 1913. – № 27.
13. КПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4731.
14. Держархів Херсонської області. – Ф. 198. – Оп. 1. – Спр. 134.
15. КПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4986.



**РОЛЬ ЛЯДІВСЬКОГО СВЯТО-  
УСІКНОВЕНСЬКОГО СКЕЛЬНОГО  
ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТИРЯ У ВИВЧЕННІ  
ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ  
(при роботі з дітьми шкільного віку)**

*Усе, чим людина, як людина, може і мусить бути,  
виражене цілком у Божественному вченні, і вихованню  
залишається лише попереду усього  
і в основу усього укоренити вічні істини  
християнства.  
К. Д. Ушинський.*

Радикальні зміни, що відбуваються в житті нашого суспільства, в тому числі у сфері освіти, вимагають всебічного осмислення. Багаторічне відчуження людини від справжньої духовної культури, національних коренів і традицій, від віри, призвело до кризи суспільної свідомості, що виразилось у вкрай несприятливій атмосфері суспільства: посилення криміногенності суспільства, зростання злочинності (в тому числі дитячої), насильства, відкритої пропаганди розбещеності. Велика роль у вирішенні піднятих питань відводиться педагогічній науці, а саме – процесу виховання.

Виховання – це постійний процес, в якому вихователь допомагає дитині пізнавати свої можливості, здібності, зацікавлення; показує, як і для чого жити, щоб ставати людянішою [1, с. 168].

До загальнолюдських моральних цінностей завжди відносили ті, що відображали моральні потреби суспільного розвитку, а саме: повагу до життя і свободи, відповідальність перед людьми, чесність, порядність, ввічливість, доброта,

терпимість, працелюбність тощо. Цінностям діти, навчаються поступово, значною мірою – в процесі копіювання вчинків дорослих, яких вони люблять і поважають, ототожнюють себе з ними. Шлях до духовності в кожній людині суто індивідуальний. Докази цього знаходимо в родинній педагогіці, яка має багато суспільного в різних народів і в різних культурах. Як свідчить історія людства, національно-духовні надбання народу ретельно виформовуються впродовж багатьох тисячоліть. Духовні базові цінності кожного народу акумулюються в національній культурі, зокрема в міфології, фольклорі, мистецтві, традиціях, звичаях, обрядах тощо, і мають своєрідний національний характер. Духовний витвір народу зберігається в казках, легендах, піснях, загадках, прикладному мистецтві, в традиціях і обрядах, закріплюється в народному календарі [2, с. 64].

Перед сучасною школою стоїть головне завдання – виховати духовність, сформувати норми християнської моралі і моральних цінностей в учнів. Визначення «духовності» в освіті змінює в принципі підхід до процесу виховання духовності в учнів. Особливого значення проблема відродження духовності набуває у питанні релігійної освіти.

Завдання сучасної школи у тісному зв'язку з Православною церквою: залучити школярів до глибини християнського світогляду, розвинути у них моральні почуття, особистісну позицію, у якій головна моральна цінність – це життя за законами християнської моралі.

Також велике значення для виховання любові до християнських цінностей має ознайомлення учнів з історичною, культурною, національною, географічною, природно-екологічною своєрідністю рідного краю.

І в цьому надійною опорою на Поділлі вже впродовж багатьох років є Лядівський Свято-Усікновенський чоловічий монастир, який отримав поетичну назву «Подільський Афон» [3, с. 43]. Туди щороку їдуть на екскурсії діти не тіль-

ки нашого району, а й усієї України. Там мають змогу ознайомитись не тільки із історією християнства, але і потрапити у світ дивовижної природи.

Використовуючи в роботі з дітьми краєзнавчий матеріал, виховуються патріотичні почуття, які залишаться на все життя і сприятимуть духовному розвитку особистості. Краєзнавство – соціально значимий і необхідний напрям у роботі з дітьми. Його значення важко переоцінити: виховуючи дітей на подіях, тісно пов'язаних з історією рідного краю, ми тим самим формуємо глибоку прив'язаність до нього почуття гордості. Знайомство з історією, культурою, природою побуту людей, які живуть поруч, дозволить краще відчувати рідне місто та село, а значить стати творцем своєї малої Батьківщини.

Побудова навчального процесу передбачає, що педагог вносить на кожне заняття краплинки духовності, здійснює цю роботу постійно, системно та комплексно, що дозволяє краплинкам злитися і утворити потужний потік духовності, спрямований до дитячих душ [4, с. 3].

Саме в даному напрямку активно працюють наші школи. Так лише за минулий рік було проведено низку культурно-освітніх заходів. Серед них березень 2013 р. – РМК спільно з Вінницьким історико-церковним комітетом та ГО «Молодіжна організація журналістів» до тисячоліття Лядівського скельного монастиря організували та провели виставку-конкурс дитячих малюнків «Лядівський монастир – крізь віки з любов'ю». У конкурсі взяло участь 23 дитини з 24 шкіл району.

11 червня 2013 р. з нагоди 1025-річчя хрещення Київської Русі та 1000-річчя Лядівського скельного монастиря в районній картинній галереї відбулося відкриття фотовиставки «Православні храми нашого краю». З словами благословення виступив протоієрей отець Василій та священники церков нашого району. Загалом на виставці було представлено 50

фотографій з 36 храмів нашого району та Лядівський монастир.

Ми виступили в якості співorganizatorів і учасників обласного конкурсу «Проба пера» на найкраще інтерв'ю, репортаж, нарис. У конкурсі взяли участь школярі й студенти подільських шкіл, технікумів, ВНЗ. Найактивнішими були діти нашого району. Діти писали на різні теми, у тому числі про рідний край, його святині.

Традиційним стало велопаломництво молоді з Мурованих Курилівців у Лядівський скельний монастир. Вже п'ятий рік поспіль школярі та студенти вузів здійснюють подібну подорож до святині. Деякі навіть з Вінниці приїждять автобусом з велосипедами, для участі у такому незвичному заході.

Але метою паломництва є не тільки відпочинок. Діти окрім розваг ходять в монастир трудитися. Хлопці працюють на благоустрої території монастиря, а дівчата – в полі й на кухні [5].

Таким чином, піднесення пріоритетів духовності, формування духовної культури, виховання високоосвічених і високоморальних особистостей можливе лише на засадах національних і загальнолюдських цінностей. Розв'язувати ці проблеми треба разом, залучаючи до співпраці громадські, молодіжні, дитячі, релігійні організації, батьків, педагогів – усіх, кому небайдужа доля дітей і молоді, майбутнє України [6, с. 43].

### *Джерела та література:*

1. *Оржеховська В. М.* Духовність і здоров'я / В. М. Оржеховська. – К., 2004. – 168 с.
2. *Винницький О.* Церква і духовне буття / О. Винницький // Духовні скарби українського народу в житті молоді. – Тернопіль: МП «Чумацький шлях», 1994. – С. 64.
3. *Висоцька К.* Сім чудес Вінниччини / К. Висоцька. – Вінниця: Вінницький обласний краєзнавчий музей, 2008. – С. 43.

4. Яворський А. Школяр і християнська мораль / А. Яворський // Волинська Православна. – № 12. – 2011. – С. 3.

5. Молодь з Мурованих Курилівців здійснила велопадомництво у Лядівський монастир. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://orthodox.vinnica.ua/index.php?l=2&c=134&o=6687>

6. Вишневецький О. Сучасне українське виховання / О. Вишневецький // Педагогічні нариси. – Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Вашенко, 1996. – С. 43.

*Альона МАЛАЙ*

## ТОПОНІМІКА СЕЛА БРОНИЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

### *1. Назва села*

Село **Бронниця** знаходиться в глибокій мальовничій долині по обидві сторони річки Котлубаївки, притоки Дністра, за 7 кілометрів від районного центру – міста Могилева-Подільського [1, с. 448].

«Бронниця належить к очень древним поселениям Подолья; упоминается ещё в грамоте князей Кориатовичей в 1388 г. Неподалёку от села в скалистых берегах Днестра есть пещера, где, по приданию искали спасения от татар Жители Бронницы, но были задушены дымом от расположенных у входа костров; в пещере действительно находят человеческие кости» [7, с. 573].

В назві села, як більшість істориків вважає, відображене давнє оборонне значення прикордонного села. Слово «бро-

ня» старовинне, походить від німецького «bruhja» – «броня», «панцир», «лати».

## **2. Мікротопоніміка**

### **2.1. Кутки**

**«Катеринівка»** – куток села, який розташований на 200-метровій височині. Цю назву історичні джерела та легенди трактують по різному. Одні вважають, що частина села названа так на честь цариці Катерини, яка приїжджала до князів Вітгенштейнів, інші стверджують, що назва має відношення до дочки князя Вітгенштейна – Катерини [1].

**«Путяківщина»** – куток села, у якому протягом шести поколінь проживала і живе до цього часу сім'я Путяків [2].

**«П'ятихатки»** – куток у південній частині села, під горою, де знаходиться п'ять хат [2].

**«Калабатина»** – куток села, де на дорозі ніколи не висихає «калабаня», бо з-під землі поряд б'є джерело [3].

**«Стінка»** – куток села, який знаходиться під горою, а гора має вигляд стіни [4].

**«Калкатинівка»** – куток села, де проживає родина Калкатинів, а цю землю їм виділила дружина князя Вітгенштейна [4].

**«Ярок»** – куток села, де ярок з водою розділяє вулицю навпіл [5].

**«Старий шлях»** – дорога, якою люди колись користувалися, поки не було центрального шляху [3].

**«Горнули»** – куток села, де колись проживали люди, які мали прізвисько «Горнули» [3].

### **2.2. Долини, левади, яри, поля**

**«Попів ярк»** – поле на мочарі, яке колись тримав піп [3].

**«Штани»** – ярк у вигляді штанів у селищі Нова Григорівка [5].

**«Малечки»** – невелике («мале») поле біля ставка у Новій Григорівці [5].

**«Долина близнюків»** – місце в лісі під селом Григорівка, де ростуть з'єднані дерева, наче близнюки [6].

**«Бабина дюра»** – печера, де люди ховалися під час набігів, довжина її 1 км. 80 м., знаходиться вона в горі; над печерою знаходиться територія санаторію «Гірський». Походження назви невідоме [4].

### ***3. Гідроніми***

**«Котлубаївка»** – річка, назва якої походить від села Котлубаївка, звідки вона бере початок.

**«Дністер»** – річка, на берегах якої розкинулася нижня частина села Бронниця. Назва річки походить від античного слова «Данастріс», в основі «дон» – вода [8].

### ***Джерела та література:***

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 777 с.

2. Запис автора 3 квітня 2016 року від Уховавої Олени Антонівни 1932 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 5 жовтня 2016 року від Лозінської Олени Григорівни, 1938 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 13 листопада 2016 року від Чепіжак Олени Максимівни, 1933 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 30 листопада 2016 року від Присяжної Наталії Леонідівни, 1973 р. н., жительки селища Нова Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької області .

6. Запис автора 28 травня 2016 року від Яцько Ірини Валентинівни, 1971 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краснавчой класики).

8. <http://mandrivka.te.ua/pohodzhennya-nazvi-dnister/>

*Віктор ВЛІЖІНСЬКИЙ*

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА ГРАБАРІВКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### *1. Назва села*

У мальовничій, вкритій зеленню балці розкинулося невелике село Грабарівка, що знаходиться за дванадцять кілометрів від районного центру – міста Могилева-Подільського. В кінці ХІХ ст. через село було прокладено залізничну колію, що тепер сполучає Жмеринку з Могилевом-Подільським та побудовано вокзал Ізраїловку.

Раніше село належало базиліанам Барського монастиря, але через значну віддаленість ці землі орендувалися євреями. Від імені одного з них – Ізраїля – село отримало свою першу назву – Ізраїловка [3, с. 575].

В дореволюційні часи маєток належав польським шляхетським родинам Дзедушицьких та Сулятицьких [4, с. 270].

Походження сучасної назви села вбачаємо у двох версіях. Згідно з першою назву населеному пункту дав грабовий гай, що колись оточував поселення. Друга ж версія вказує на те, що назву селу дали «грабарки» – невеликі візки, що викорис-



товувалися для підвезення будівельного матеріалу під час спорудження залізничної колії [5].

## **2. Мікротопоніміка**

«**Звинячий**» – урочище, де було виявлено залишки двох поселень ранньо-скіфських часів (I тис. до н. е.) та поселення доби черняхівської культури II – VI ст. н. е. [1].

«**Джаглуї**» – частина села та урочище в південній його околиці, назва якого походить від однойменної річки [5].

«**Одая**» – місцевість недалеко від села, назва якої походить від одного із колишніх власників маєтку. На території Одаї до наших часів збереглися залишки будівлі господарського призначення [6].

«**Брідок**» – місце переходу через річку Джаглуїку в брід [5].

«**Границя**» – лісополоса, що розділяє Серебринецькі та Грабарівські землі [2].

«**Юрковецький ліс**» – ліс, що росте біля західної частини села [5].

«**Стара дорога**» – закинута дорога, що пролягає через село і веде до Могилева-Подільського [6].

«**Малинове**» – місцевість обабіч траси сполученням Вінниця – Могилів-Подільський, недалеко від повороту на Грабарівку. Назва очевидно походить від малинових насаджень [6].

«**Поле біля ферми**» – поле, що знаходиться біля ферми [5].

«**Поле до Юрковець**» – поле, що прилягає до Юрковецьких земель [5].

«**Озеро**» – поле, що тягнє до Юрковецьких озер (ставів) [7].

«**Могилка**» – поле, де знаходиться невідома могила [7].

«**Кринички**» – заболочене поле, де раніше функціонува-  
ла дренажна система [5].

«**Вербички**» – поле, де раніше росли верби [7].

«**Зруб**» – поле, де колись було викорчувано (зрубано) де-  
рева [5].

«**Дубова полоса**» – лісополоса з дубовими насадженнями  
[7].

«**Ланок**» – поле, де раніше працювали колгоспні ланки  
[5].

«**Суха долина**» – мочаристе поле, де в часи колективного  
господарювання було встановлено дренажну систему [5].

«**Стята береза**» – місцевість, де раніше ріс березовий  
гай [7].

### 3. *Гідроніміка*

«**Петрашева криничка**» – криничка, яку викопав житель  
с. Серебринці – дід Петраш [2].

«**Джаглуйка**» або «**Серебрійка**» – ліва притока Дністра,  
що протікає через село [3, с. 575].

### *Джерела та література:*

1. *Сицьинский Е.* Труды Подольского епархиального историко-ста-  
тистического комитета / Е. Сицьинский. – Каменец-Подольский, 1901. –  
С. 697.

2. Запис автора 1 січня 2016 року від Віліжінської Павлини Григо-  
рівни, 1929 року народження, жительки с. Серебринці Могилів-Поділь-  
ського району Вінницької області.

3. *Сицьинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е.  
Сицьинский. – Біла Церква. Видавець: Олександр Пшонківський, 2003. –  
994 с.

4. *Pobóg-Górski W.* Powiat mohylowski w gubernii podolskiej / W.  
Pobóg-Górski. – Kraków, 1902. – S. 270 – 271.

5. Запис автора 14 лютого 2016 року від Кухарчук Меланії Васи-  
лівни, 1943 року народження, жительки с. Грабарівки Могилів-Поділь-  
ського району Вінницької області.

6. Запис автора 14 лютого 2016 року від Стахова Валерія Володимировича, 1954 року народження, жителя с. Грабарівки Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 17 лютого 2016 року від Кириловської Галини Гнатівни, 1937 року народження, жительки с. Грабарівки Могилів-Подільського району Вінницької області.

*Людмила ДРОГАНЧУК*

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА ІВОНІВКА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### *1. Назва села*

В гористій місцевості на правому березі невеликої річки Мурафи розташоване село **Івонівка**. Вище і нижче села по річці Мурафі в давнину були великий ліс та пасовище. За переказами тут випасав отару чабан Івон. Був він родом з Буші, а після знищення Буші втік до Яруги. На пасовищі для овець Івон спорудив чотири землянки, а собі хату, яку звали «колибою». Це була перша хата майбутнього села Івонівка [3, 4].

Згідно легенди, у селі Вила-Ярузькі (нині Чернівецького району Вінницької області) у пана служив кріпак Івон, пас панських овець. Пан часто бив Івона. Одного разу Івон не витримав знущань пана і побив його і втік на правий берег річки Мурафи, де сховався у лісі, спорудив собі землянку де і жив. Івон дуже сумував за полишеною у Вилах-Ярузьких своєю коханою Катериною. Незабаром він викрав дівчину і одружився. У них народилося 27 дітей – це були перші жителі майбутнього села Івонівка [1].

«Заняття – земледілля; прежде жителі займались выделкою жернових камней и продавали их по выгодной цене даже в дальние места. В настоящее время в ходу вальцової мельницы..., жителі обеднели и должны теперь искать средств в жизни на стороне. Теперь каменщики на работы отправляются в Ямполь, Могилёв..., летом на заработки то в Бессарабию, то на сахарные заводы в Боровку, Тростянец и Моевку» [10, с. 837].

## **2. Мікротопоніміка**

### **2.1. Кутки**

«**Кушпилівка**» – частина села, протягнута на захід. Тут був пустир і ліс. У 1878 р. на клаптику землі побудувався Трач Захарій. Його вуличне прізвисько було «Кушпіль» – звідси і походження назви кутка [1, 4, 5].

«**Село**» – це теперішній центр села; тут була побудована перша хата [1, 3, 6].

«**На горі**» – називається східна частина села, яка знаходиться на горі [3, 4].

«**Вигін**» – куток де сходяться дороги; сюди зганяли кози, вівці, худобу, знаходиться на півночі від церкви. На вигоні часто зупинялися табором цигани [2, 4, 5].

«**Верхня школа**» – куток в горішній частині села, де садиби знаходяться навколо школи [2, 6].

«**Середня школа**» – куток в середній частині села, де садиби знаходяться навколо будівлі колишньої школи [2, 6].

«**Нижня школа**» – куток над річкою Мурафою, де садиби знаходилися навколо будівлі колишньої школи (будівля розібрана) [2, 6].

«**Коло млина**» – куток, де в 1902 році німець Сахар побудував млин [5].

**«Коло винодєльні»** – куток отримав цю назву, коли у 1950-х роках було побудовано виноробню для переробки винограду [2, 5, 6].

## **2.2. Ліси, долини, поля, яри, левади**

**«На долинках»** – частина поля на заході села, видолинок, на якому є криниця; поле знаходиться за «Кушпилівським» лісом [2, 3, 4].

**«Жидівське»** – поле обробляли євреї, тут був тік, де обмолочували снопи [2, 5, 7].

**«Коло грушечки»** – невеликий відрізок поля коло лісу; тут край поля росла грушка – звідси і походження назви [5, 7].

**«У куті»** – невелике поле в західній частині села, має вигляд кута [2, 5, 7].

**«Вишнева смуга»** – назва походить від вишень, які там ростуть [7, 9].

**«Коло окопу»** – викопаний окіп жителями села у роки Другої світової війни для воїнів Червоної армії [4, 7, 9].

**«Коло могили»** – поле, де знаходиться могила євреям, яких фашисти розстріляли під час Другої світової війни [3, 7, 8].

**«Соша»** – центральна дорога села, побудована у 1936 році з сірого тесаного каменю [4, 6].

**«Горішний»** – ліс, назва якого походить від гори на якій він росте [1, 4].

**«Долішний»** – ліс, назва походить від долинки, в якій він росте. Є інше пояснення походження назви – ліс знаходиться далеко від села. Нині – «Кушпилівський» [1, 4].

**«Кирців лісок»** – посадив садок і виноградники мешканець села Кирць у глибокому ярку; місцевість горбиста і мочариста, яка знаходиться у південній частині села, на межі з Дорошівкою Ямпільського району [3, 4, 5].

«У лагерьх» або «Татусишин город» – город, який був засаджений виноградом; в радянські часи тут був загін для худоби та овець («лагер»). Для колгоспників була збудована хата («бурдей») з піччю та грубкою [2, 8].

«У городах» – в радянські часи частину городів виділили для будівництва жителям села [7, 8].

«Підмети» – невеликі земельні ділянки вздовж берега річки Мурафи («городчики») [5, 9].

«Глинища» – неродюча земля, знаходиться на «щовбі» [3, 5, 6].

«Манолієва яма» – назва походить від прізвища чоловіка Манолій, який тримав земельну ділянку у ярку, де висадив виноградники [2, 8, 9].

«Лох» – частина «Горішнього» лісу; назва походить від низькорослих корчистих дерев («лохів») [5, 6].

«Грабина» – частина «Горішнього» лісу, де ростуть граби [5, 6].

«Посадки» – частина «Горішнього» лісу, біля якого люди садили городи [3, 5, 6].

«На щовбі» – частина села, де переважають неродючі землі («щовб»). Звідси видно села Ямпільського району: Слободу Бушанську, Дорошівку, Бушу [2, 3, 5].

«Глибокий яр» – частина «Долішнього» лісу, де знаходиться самий глибокий яр [4, 5, 9].

«Лисяча гора» – знаходиться у «Долішньому» лісі; гора вся зрита лисячими норами [4, 9].

«Стара дубина» – частина «Долішнього» лісу, де у 1948 році були висаджені дуби [4].

### ***3. Гідроніміка***

«Козакова криниця» – маленька криничка-копанка в кутку «Кушпилівка»; викопав чоловік на прізвище Козак [1].

«**Жолуб**» – найбільше джерело в селі: в одному руслі сходяться багато джерел. Вода тече день і ніч уже більше 400 років. Назва походить від кам'яного жолоба, в який тече вода. При будівництві, за словами старожилів, жолоб до джерела тягнули 6 пар волів [4, 7, 9].

«**Килинина криниця**» – знаходиться на горі; її викопав житель села Віктор, а назвав «Килинина» на честь своєї дружини [3].

«**Юзьова криниця**» – викопав дід Юзьо на своєму городі [2, 3].

«**Коло Крента**» – криниця на горі; назва походить від місцевої назви «кран» – «крент» [3, 8, 9].

«**Грицьова криниця**» – у 1967р. біля своєї хати дід Гриць викопав криницю [4].

«**Коло кринички**» – криниця, яка знаходиться на скалі над річкою Мурафою; там з-під скелі б'є джерело [2, 6].

«**Лейзурова**» – криниця, яку викопав чоловік, що мав вуличне прізвисько Лейзур, у своєму городі; криниця накрита кам'яними плитами [3, 9].

«**У Гандзюкових вербах**» – криниця-копанка, викопав чоловік на прізвище Гандзюк [5].

«**У скалах**» – горбиста місцевість на березі річки Мурафи [6].

«**Гірня**» – місцевість недалеко млина, де колись люди добували камінь і обробляли його. Назва походить від ремесла – «гірнична справа» [2, 6].

«**Варварині скали**» – скелі, що знаходяться наприкінці «Горішнього» лісу на березі р. Мурафи недалеко с. Дорошівки Ямпільського району; назва походить від імені дівчини Варвари, яка вагітною скочила у розколину скелі [3, 6, 8].

«**Чубата скала**» – гранітне відслонення, що височіє на березі річки Мурафи [6, 9].

**«Червона скала»** – гранітна скала, має червоний колір, знаходиться на березі р. Мурафи, нижче «Горішнього» лісу [9].

**«Федорині скали»** – скелі, які знаходяться біля «Горішнього» лісу; назва походить від імені жінки, яка проживала у цій місцевості [6].

**«Кар’єр»** – знаходиться на «Кушпилівці»; тут каменотеси села Івонівка виробляли жорна, кільця для криниць, жолоби, кам’яні хрести [4, 5, 7].

**«Шум»** – стрімка ділянка річки Мурафи, де вода голосно «шумить» [2, 6].

**«Брояки»** – мілководна ділянка Мурафи, де люди переходили річку у брід [3, 7].

**«Стіральний камінь»** – камінь на Мурафі, де жінки прали одяг [2, 6].

**«На греблі»** – гребля Івонівської гідроелектростанції [9].

**«Коло кладки»** – місцевість біля підвісного дерев’яного містка через річку Мурафа, який збудовано у 1983 році [4, 5].

**«Переправа»** – під час повеней на цій ділянці Мурафи людей та пошту переправляли через річку переправляли човном [3, 6].

### *Джерела та література:*

1. Запис автора 29 квітня 2001 року від Пиріжок Ольги Онуфріївни, 1930 р. н., жительки села Івонівки Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 2 грудня 2016 року від Танієвої Ольги Прокопівни, 1939 р. н., жительки с. Івонівки Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 12 березня 2017 року від Онуфрієвої Євгени Дмитрівни, 1930 р. н., жительки с. Івонівки Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 15 липня 2014 року від Сокровищук Ониси Пилипівни, 1930 р. н. жительки с. Івонівки, Могилів-Подільського району Вінницької області.



5. Запис автора 25 вересня 2017 року від Малимон Людмили Харитонівни, 1941 р. н., жительки с. Івонівки, Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 25 вересня 2017 року від Танієвої Валентини Дмитрівни, 1934 р. н. жительки с. Івонівки, Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 24 вересня 2017 року від Сокровищук Миколи Івановича, 1959 р. н. жителя с. Івонівки, Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 24 вересня 2017 року від Дрозд Олени Павлівни, 1948 р. н., жительки с. Івонівки, Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 24 вересня 2017 року від Мартинюка Анатолія Павловича, 1946 р. н. жителя с. Івонівки Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Приходи і церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

*Наталія ЧИЖ*

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА КАРПІВКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### *1. Назва села*

Згідно історичних джерел село **Карпівка** на початку називалась «Барські хутори». Деякий час вона належала поміщикам Потоцьким, пізніше – Сапегам і Красутському, в 40-х роках ХІХ ст. – Чарномським, згодом – Старицькому. У 1886 році маєток був куплений чернігівським губернатором А. К. Анастасьєвим, а пізніше належав його зятю – І. Ліснеру [9, с. 575].

Сотні років тому, територію, яка межується з м. Могилевом-Подільським, люди почали заселяти одразу ж після виникнення міста. Тоді її так і називали «Окраїна Могилева». В ті часи в сім'ї бідного селянина, зростав хлопчик Карпо. На той час цю територію купив собі у володіння заможній польський шляхтич. З роками, натерпівшись горя і лиха, юнак вирушає на пошуки кращого життя за кордон. Довгий час не повертався, тяжкою працею та зусиллями заробляв гроші, а повернувшись повністю викупив у пана свої землі. З тих пір вдячні люди на честь свого спасителя Карпа почали називати цю територію Карпівською окраїною, а згодом і Карпівкою. За свідченням старожилів, біля старого млина, над річкою Дерло, яка протікає селом, ще донедавна була невеличка хатина із дубовими сволоками та гарним зеленим подвір'ям навколо. На сволокові були вирізьблені літери К. М. А на подвір'ї стояв, врослий в землю, великий сірий камінь, оброслий зеленим мохом. Там теж проглядались ці літери. Може, це й справді хата козака Карпа Мусія, котрий десь тут і мав свій осідок? [8].

## ***2. Мікротопоніміка***

### ***2.1. Кутки села***

**«Кулішка»** – куток села, який знаходиться між високим горбом і глибоким яром у північно-західній частині села; походження назви невідома.

**«Спричанівка»** – куток села, який теж знаходиться між високим горбом та яром в північній частині села; походження назви невідома.

**«Баланівка»** – куток, який знаходиться у північно-східній частині села між горою та річкою Дерло; походження назви невідома.

**«Обоча»** – куток села, який знаходиться у східній частині села – на обочі, від цього і пішла назва кутка.

**«Соша»** – куток, через який проходить центральна дорога («сошейка») по вул. Старицького і веде до шосейної дороги Могилів-Подільський – Немирів.

**«Хитрий ринок»** – куток на схід від центру села (по вул. Світанковій); у давнину село займалося торгівлею, тут був ринок.

**«Підмети»** – куток у південно-східній частині села (нині вул. М. Чорнокнижного – між Деркачівським лісом та Великим лісом). У давнину тут проходив шлях, який вів до шосе на Могилів-Подільський, про що свідчив вкопаний в землю біля шосе великий камінь з надписом. Неповдалік від цього місця знаходиться могила жертвам нацизму. Походження назви кутка невідоме.

**«Млинівка»** – місце біля річки Дерло, де був розміщений млин, який існував найдовше (колись їх в селі було сім).

**«Команда»** – куток, який знаходиться на високій кручі. Колись, у 1868 році, тут проживав М. П. Старицький, мав маєток. В 1886 році чернігівський губернатор А. К. Анастасьєв викупив маєток в Карпівці, збудував на цьому місці будинок. Під горою була кам'яна часовня зі склепом, в якій похована дружина Тетяна Данилівна Анастасьєва. Пізніше Карпівка разом з маєтком належала лікарю Ільї Ліснеру. В 1900-х роках у цьому кутку був розміщений консервний завод. Завод належав пану Ліснеру. До цих пір залишилося дві будівлі та старі великі погребі. В 1939 році на цьому місці була розташована військова частина, яку жителі села називали «команда».

**«Луг»** – куток села, де колись були попівські левади; будинки були розкинуті по обидві сторони річки Дерло і межують з «Карпівським яром».

**«Під Брусевичем»** – куток у північно-східній частині села, який межує з с. Воевідчинці і знаходиться біля лісу

«Борисевича» (колишнього священника). Під час Другої світової війни тут знаходився 101 запасний полк.

«**На мості**» – місце за мостом, де проживає три сім'ї. Кам'яний склепований міст, який люди збудували в 1950 р., через глибокий яр, знаходиться на початку кутка «Кулішки».

## *2.2. Поля, ліси, дороги*

«**На пісковині**» – поле в північній частині села, на якому знаходиться кар'єр з піском.

«**На глинищі**» – місця, де люди беруть глину для будівельних робіт (є у двох місцях села).

«**На фермі**» – поле біля шляху Могилів-Подільський – Немирів, де знаходяться ферми.

«**На балках**» – місце знаходиться на горбистій місцевості, де до 90 років вирощували виноградники, смородину.

«**На кліні**» – невеличке поле клиноподібної форми, де зараз люди тримають городи.

«**Аеродром**» – поле, що розташоване біля шляху Могилів-Подільський – Немирів. Тут колись був аеродром.

«**Біля току**» – місцевість на західній частині села, де при колгоспі був тік, стояло укриття для зберігання зерна, паркувалися трактори.

«**Біля точки**» – називають так поле на південь від села, на якому знаходяться залишки ДОТу.

«**Біля вапнярки**» – місце, де колись випалювали вапно; знаходиться в кінці кутка «Кулішки».

«**За Костатієм**» – колись тут проживав Костянтин Налужний, який мав пасіку, виноградник і сад; за ним було поле на горбистій місцевості, яке так і називають – зараз там людські городи.

«**Щовб**» – висока гора в північно-західній частині села, знаходиться над кутком «Кулішка», з якої видно майже все село.

«**Липники**» – найстаріший ліс, в якому вирощували багато липи, де розміщували в давнину поміщики свої пасіки, знаходиться на південь від села, за «Аеродромом».

«**Деркачівка**» – частина лісу між вулицями Нагірна і М. Чорнокнижного, знаходиться на південно-східній частині села і межує з «Великим лісом»; походження назви невідома.

«**Великий ліс**» – має початок від лісу «Деркачівка» і тягнеться вздовж горба над річкою Дерло до передмістя міста Могилева-Подільського.

«**Борисевича ліс**» – дубовий ліс, який колись ріс біля маєтку поміщика Борисевича і належав йому, знаходиться на межі з селом Воєводчинці.

«**Попів ліс**» – частина лісу, який належав колись церкві, знаходиться біля шляху, що веде до села Шлишківці.

«**Пасіка**» – невелика ділянка у «Великому лісі», де колись була розміщена поміщицька пасіка; недалеко від цього місця в кінці кутка «Підмети» колись знаходився поміщицький будинок, зараз на місці пасіки людські городи.

«**Лісова дорога**» – пролягає від села на «Команду»; колись тут по обидва боки ріс ліс, який разом з шляхом належав поміщику Ліснеру, що мав маєток на цій горі.

«**Біла дорога**» – знаходиться по інший бік яру від «Лісової дороги»; назва походить від місцевості, де колись добували білу глину.

«**Широка дорога**» – шлях, який проходить попід сад від Карпівки у бік села Озаринець; назву отримав від того, що він пролягає в дві колії.

### *3. Гідроніміка*

«**Явтихова криниця**» – знаходиться у бік села Озаринці, на полі, яке колись належало чоловікові на ім'я Явтих.

**«Кислякова криниця»** – знаходиться на полі, яке колись належало чоловікові на прізвисько «Кисляк»; знаходиться на схід від села.

**«Брусевича криниця»** – знаходиться в яру біля пам'ятника воїнам, які загинули у Другій світовій війні; недалеко від криниці колись був маєток поміщика Борисевича.

**«Морозова криниця»** – єдина криниця на кутку «Кулішка» глибиною 23 м, яку колись викопав Іван Мороз поруч своєї садиби.

**«Біля Шипота»** – криниця, де з труби тече вода в кам'яний жолоб («шепотить»), біля якого колись люди прали, напували худобу. Нині у селі таких «шепотів» – п'ять.

**«Дерло»** – річка, яка тече через село, і впадає в Дністер; походження назви невідоме.

**«Верхній став»** – один з трьох поміщицьких ставків, який існує і донині; інші висохли.

### *Джерела та література:*

1. Запис автора 10 травня 2014 р. від Братчук Ганни Олександрівни, 1927 р. н., жительки села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 12 червня 2015 р. від Балаждан Євдокії Афанасіївни, 1927 р. н., жительки села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 15 травня 2015 р. від Омелько Тетяни Володимирівни, 1927 р. н., жительки села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 8 червня 2015 р. від Омелько Миколи Андрійовича, 1937 р. н., жителя села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 20 березня 2014 р. від Слободянюк Василя Афанасійовича, 1937 р. н., жителя села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 25 травня 2015 р. від Лященка Петра Федоровича, 1946 р. н., жителя села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 30 травня 2015 р. від Чиж Галини Павлівни, 1940 р. н., жительки села Карпівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. *Ксенчук Л., Шевера Ю.* Могилів-Подільський та його околиці / Л. Ксенчук, Ю. Шевера // Слово Придністров'я. – 2006. – 3 червня.

9. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

*Людмила БОДНАРЧУК*

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА КРИЧАНІВКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### ***1. Назва села***

На території села існували ранні поселення. Про це свідчать знайдені шість ранніх і одне пізніє поселення трипільської культури, а також доби пізньої бронзи, білогрудівської і черняхівської культури (урочища «Кругляк», «Стрімкач», «Ставок», «Сад») [1, с. 450] «... здесь в почве нередко можно встречать толстые черепки весьма давнего производства» [2, с. 587].

Євфимій Сіцінський пише: «В Кричановке и теперь указывают усадьбу по левую сторону р. Немии, основанную будто бы неким Кричуном, от которого все селение получило свое название» [2, с. 587]. Перша згадка про село 1622 року вважається датою заснування села.

## *2. Кутки села*

«**Балки**» – куток села, порізаний ярами.

«**Центр**» – звідси починалось заселення села, а зараз знаходиться сільська рада, школа, будинок культури, церква, магазин.

«**Гора**» – куток села (ще добавляють «Танасієва») – по імені першого поселенця у цьому кутку [3].

«**Молодіжний**» – куток села, заснований у середині 1980-х років, коли збудували садиби для молодих колгоспних спеціалістів.

«**Долина**» – частина села з боку села Борщівці, в долині.

### *2.1. Ліси, лісосмуги, поля, яри, долини, пагорби, скелі*

«**Лісок**» – насадження початку 1950-х років в урочищі «Стрімкач».

«**Борщівецький**» – ліс, посаджений у середині 1970-х років в бік с. Борщівці.

«**Слідянський**» – ліс, посаджений кричанівськими поміщиками Фоляндами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; жителі села Сліди його називають «Кричанівським», бо землі біля нього належали названим поміщикам.

«**Танасієва**» – лісосмуга, названа на честь першого поселенця у сільському кутку «Гора». З його іменем пов'язані назви «Танасієві суголки» (дорога) та «Танасіїв кар'єр» [3].

«**Золотніцького**» – лісосмуга, яка знаходиться поблизу садиби Петра Золотніцького.

«**Вендичанська**» – лісосмуга, висаджена обабіч шляху у бік смт Вендичани.

«**В Мудраку**» – лісосмуга, висадження на полі «Мудрак» [3].

«**Конівська**» – лісосмуга, висадження з боку полів, які належать до села Конева.



**«Чумакова гора»** – пагорб; знаходиться в частині села «Долина» на правому березі р. Немії; названа на честь жителя села В. Чумака, увесь рід якого наприкінці XVIII – середині XIX ст. займався чумацьким промислом [3].

**«Яблонська», «Явдошина», «Бідова», «Захарченкова», «Ксьонзова», «Комарського», «Бадзьова», «Васиркова», «Бобилова», «Вареникова»** – горби; назви походять від прізвищ перших поселенців [3].

**«На клині»** – поле, що знаходиться біля урочища «Клин».

**«Зруб»** – поле, де знаходились давні ліси, які згодом вирубили («зрубали»).

**«Гінків ліс»** – поле, де раніше знаходився ліс поміщика А. Гінки, вирубаний у другій половині XIX ст. під орну землю [3].

**«Грабарка»** – поле, знаходиться біля урочища «Грабарка».

**«За Когутами»** – поле, назване на честь Митрофана Гевка (на прізвисько «Когут»); за героїзм у Першій світовій війні нагороджений всіма чотирма Георгіївськими хрестами [3].

**«Долинка»** – долина річки Немія.

**«Штани»** – поле, має вигляд «штанів».

**«Культурне»** – у 1960-ті роки на ньому знаходилось «культурне» пасовище для колгоспної худоби.

**«Три кіпці»** – в одного жителя села у XIX ст. на цьому полі через сильні дощі на його ниві пропало три кіпці жита [3].

**«Сад»** – у середині 1950-х рр. тут був закладений колгоспний сад.

**«Площадка»** – рівне поле, на якому у 1939 році збудували польовий аеродром [3].

**«Довгий лан»** – поле; назва походить через велику протяжність.

«Мудрак» – поле; раніше тут знаходився дубовий «темний» ліс; походження назви невідоме.

«Ставок» – поле; знаходиться біля урочища з такою ж назвою.

«Щепи» – на початку ХХ ст. поміщиками Фоляндами було закладено сад (42 десятини), сажанці для якого завезли з Франції і Німеччини [3].

«Кругляк» – урочища в бік села Борщівці, яке має овальну форму.

«Стрімкач» – скеля; назва походить через форму вапнякової скелі. Про цю скелю складено легенди, написані поезії; охороняється законом як пам'ятка природи [3].

«Клин» – поле, яке має форму клина.

«Грбарка» – поле; походження назви невідоме.

«Цюпкове» – поле, поблизу якого колись знаходилась земля родини Цюпків [3].

### ***3. Гідроніми***

«Немія» – річка, бере початок на південь від села Митки Барського району; тече переважно на південь. Впадає до річки Дністер між містом Могилів-Подільський та селом Немія.

«Вірланка» – криниця на межі сіл Кричанівка та Сугаки; походження назви невідоме.

«Петришина криниця» – на полі, яке підходить до «Коневської» лісосмуги; нині там води немає.

### ***Джерела та література:***

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 778 с.

2. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

3. Запис автора 20 травня 2016 року від Бойти Анатолія Миколайовича, 1959 р. н., жителя села Кричанівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

*Тетяна СОКРОВИЩУК*

## ТОПОНІМІКА СЕЛА МЕРВИНЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

### *1. Назва села*

Село **Мервинці** знаходиться у південній частині Могилів-Подільського району. Воно межує з селами Івонівкою, Букатинкою, (Могилів-Подільського району), Бабчинцями, Гамулівкою (Чернівецького району), Слобода-Бушанською (Ямпільського району).

Назва походить від слова «мерва» – трава. За переказами старожилів, частину сьгоднішнього села, яку називають «Слобідкою», займало невеличке поселення під назвою Янівка. Воно зазнало нападу татар, після чого на місці поселення не залишилося жодної живої душі. Пастух, який випасав тут корів, назвав це місце «мервою». Згодом поселився у цій місцевості з своєю сім'єю; звідси і походження назви – «Мервенці». «По преданию, на месте села было прежде большее местечко Яновка, разоренное татарами; памятником пребывания татар служит местность недалеко от села, носящая название «Таборыська». Мервинцы встречаются с начала XVII в. В числе селений, о которых спорили Анна Скиндеровна с Замойскими. В XVII в. Мервинцы перешли в полную собственность Замойских, затем перешли к Конецпольским,

Мочульським, Сарнецьким, теперь Рокицьким» [ 8, с. 837 – 838].

Дуже багато місць в селі нагадує жителям, що колись їхні предки потерпіли від нападу татар. На лівому березі річки Мурафи є велика скеля, яку жителі називають «Варвариною». Про неї переповідав Чернилюк Корній, один з найстарших жителів села, йому було 89 років. Ось, що він розказував: «Колись давно, ще за наших далеких пращурів, на Україну часто нападали татари. Після їх набігів в селах не залишалось жодної душі, крім тих, хто зміг куди-небудь сховатися. Але одного разу жінка, яка звалася Варварою, знайшла неподалік від річки велику печеру, вхід в неї прикривала скеля, в цю печеру підчас набігів загарбників могли вміститися майже всі жителі села. Печера неодноразово ставала їх прихистком, і люди назвали її «Варвариною».

## ***2. Мікротопоніміка***

### ***2.1. Кутки села***

«Слобідка» – за переказами старожилів, у цій місцевості було поселення Янівка ( 2; 3).

«Баби» – куток села; старожили свідчать, що колись тут жили одні жінки.

«Селисько» – центральна частина села.

«Ткачова буда» – у цій частині села жив чоловік на прізвище Ткач ( 2; 4).

«Біла гірня» – у 1930-ті роки було відкрито виробництво, де витісували жорна із білого каменю і точила, їх продавали по всій Україні і за її межами (5; 3).

«Кам'яниця» – куток села; ця місцевість завжди була кам'янистою (1; 2).

«**Мучулення**» – куток села, де в давнину була криниця, біля неї мочили коноплю, прикладаючи її камінням; звідси походження назви (3; 4).

«**Млин на Мурафі**» – млин, олійня, працював у 1950-ті роки (2; 4).

«**Панський бульвар**» – куток села, де колись був маєток пана Рокіцького; нині залишилися тільки куці бужку і льох (6;1).

«**Королевщина**» – куток села, де проживають римо-католики; назва походить, можливо, від того, що, колись це було поселення, засноване згідно королівського вердикту (7).

«**Гуральня**» – за поміщика був горілчаний завод; зараз залишились мури (3; 4).

## *2.2. Поля, левади*

«**Біля фігури**» – жила жінка на прізвище Костецька, її садиба межувала з іншими садибами; на межі був межовий знак (камінь) – «фігура» (2; 3; 4).

«**Федоришина**» – левада знаходиться на горбах; назва походить від прізвища жительки села Федори, яка мала тут свою садибу (5; 6; 7).

«**Філіпова**» – поле та садок, де колись жив «Філіп» з дружиною і дітьми (3; 4).

«**Янкевича**» – тут колись жив чоловік на прізвище Янкевич, він утримував садки (1; 2).

«**Хібовського**» – тут колись жив чоловік на прізвище Хібовський, який утримував пасіку та виноградник (2; 3).

«**Аменієва**» – тут колись жив чоловік на прізвище Аменій (3).

«**Хутір**» – місцевість нижче Вазлуя; тут жив Вітковський Августин, мав дружину Марію і восьмеро дітей, тримав землю аж до кар'єру, 5 корів, свині, 5 пар коней, племінного

бика і жеребця. В них у 1930-ті роки радянська влада відібрала майно і переселила в село у недобудовані будинки (2).

### *3. Гідроніми*

«**Вільхи**» – криниця біля річки Вазлуй; назва походить від того, що навколо ростуть вільхи.

«**Вікнина**» – джерело, яке б'є з під гранітної скелі; знаходиться на межі з селом Новонікольське. За переказами в давнину тут було глибоке озеро, тут втопилася гарба з биками. В наші часи, коли немає довго дощу, жителі двох сіл збираються разом з священником і моляться Богу, щоб пішов дощ (4; 2).

«**Лукашова криниця**» – криницю викопав чоловік на ім'я Лукаш (1; 5; 6).

«**Бадя**» – криниця; біля неї є «журавель»; звідси і походження назви.

«**Біля «Курішки»**» – криниця; у цьому кутку проживав чоловік на прізвище Курішка (1; 2; 3; 4).

«**Біля «Равла»**» – криниця; назва походить від прізвиська чоловіка «Равло».

«**Криниця Кучковського**» – криниця; назва походить від прізвища чоловіка Кучковського, який жив у цьому кутку села, з якої проведено водовід.

«**Біля фігури**» – колись жила баба Костецька, назва походить від межового знаку, яку в селі називали «фігура» ( 2; 3; 4).

### *Джерела та література:*

1. Запис автора 30 квітня 2014 р. від Білявської Валентини Павлівни, 1955 р. н., жительки села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 8 листопада 2015 р. від Вітковської Ганни Августи-нівни, 1928 р. н., жительки села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 25 квітня 2016 р. від Лупол Ганни Володимирівни, 1958 р. н., жительки села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 14 березня 2015 р. від Стратійчук Анастасії Тимофіївни, 1943 р. н., жительки села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 24 квітня 2016 р. від Григорєва Василя Андроновича, 1940 р. н., жителя села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 21 березня 2016 р. від Круліковської Валентини Вікторівни, 1955 р. н., жительки села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 1 квітня 2016 р. від Мілевської Ліді Станіславівни, 1955 р. н., жительки м. Києва.

8. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

*Тетяна КУЛІВАР*

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА ОЗАРИНЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### ***1. Назва села***

Існує кілька легенд про походження назви «Озаринці». Одна із них: між горами в долині знаходилось велике озеро, навколо якого було поселення, його мешканців називали «озеряни», «озеренці», а з часом поселення назвали Оза-

ринці. Підтвердження в документах цієї версії назви села не знайдено [1, 3].

Інша легенда розповідає, що село, як на ті часи, було велике. Через нього проходили торгові шляхи через Дністер у Західну Європу. В таких селах, що на роздоріжжі, завжди проводились в ті часи великі базари, які вирували декілька днів. Село спочатку називалось Базар, Базаринці, а потім трансформувалося в Озаринці. Підтвердження в документах цієї версії назви села не знайдено [4, 5].

Село здавна складається з кількох кутків, кожен з яких має своє етимологічне походження: Панасівка, Кругляк, Ріп'янка, Волоський куток, Шляхеччина, Торговиця, Містечко [11, с. 589]. Історичні події, пов'язані з Озаринцями, характерні для всього Південно-Західного Поділля. «Местность холмистая, с пещанно-кремнистою почвою, а в долинах – чернозём. Местечко расположено частью в овраге, а частью на горе, на которой с давних времён была крепость, а остатки которой существуют и поныне. Эта крепость в 1690 г. была разрушена турками, а по изгнании их из Подолии опять восстановлена, но от времени уничтожилась. Остатки ее слывут в народе под названием «Замчиско». Перша згадка про Озаринці відноситься до 1431 р. [11, с. 589].

У XVI – XVII століттях селяни Озаринець зазнавали сильного гноблення і утисків від панів-землевласників, які захоплювали, а часто насильно відбирали землі у селян-хліборобів. Великого горя у ці часи зазнавали жителі Озаринець від постійних набігів татар і турків. Від гноблення і утисків як польських, так і українських панів, що ополячилися, селяни тікали у пониззя Дніпра, за Дністер. А у 1596 році активно примкнули до повстанців Северина Наливайка. Кількість жителів села постійно змінювалась у зв'язку з безконечними війнами на Поділлі. Після блискучих перемог козаків на чолі з Богданом Хмельницьким селяни Поділля, в тому



числі і Озаринець, вигнали польську і українську шляхту з їх маєтків [2].

## **2. Мікротопоніміка**

### **2.1. Кутки села**

«**Волоський куток**» – частина села, на якій збудована Волоська церква [7].

«**Кругляк**» – частина села, яка має округлу форму і тягнеться в сторону Могилева-Подільського; своєю південною стороною сягає річки Немії [2, 8].

«**Містечко**» – центральна частина села, де колись в основному проживало єврейське населення [9].

«**Панасівка**» – куток села, який у XIX ст. був найближче розміщений до панських маєтків. І саме у пана працювали люди, які проживали поряд. Звідси – походження назви кутка [10].

«**Ріплянка**» – наймолодша частина села, яка була дуже «забур'янена» реп'яхами [6].

«**Торговиця**» – це частина села, яка розміщена вище містечка, де колись був базар, йшла торгівля речами побуту, продуктами, худобою [6, 7].

### **2.2. Долини, ліси, поля, левади, яри**

«**Глинесок**» – віддалена частина села, в якій видобували глину. Інша (теперішня) назва – «Карая» [8].

«**Гершкова долина**» – частина поля, в бік села Конева; власником поля колись був житель Озаринець на ім'я Гершко [2, 6].

«**Бурина**» – горбиста територія, віддалена від села: тут було поле, яким володів Бурик Іван. Він мав велику сім'ю,

займався виноградарством; викопав криницю, яка збереглась і до сьогодні [5, 7].

«**Бушанів клин**» – поле, яке тримала у власності сім'я Бушанів; мало воно вигляд клина - звідси і походження назви [1, 3].

«**Луг**» – віддалена частина села, де раніше були луги [4].

«**Джаглуї**» – частина поля, яке знаходиться за залізницею, в сторону селища Вендичани, де люди з «Волоського» кутка випасають худобу. Походження назви невідоме [5, 6].

«**Курятник**» – ділянка землі, на якій у 60-му році був побудований колгоспний курятник [3].

«**Ковалева**» – невелика ділянка колишнього панського лісу, де колись під час військових нападів селяни переховували худобу. Назва походить від прізвища жителя села Коваля, садиба якого була біля лісу [10].

«**Малінове**» – поле, яке знаходиться при в'їзді в село. Раніше було панське угіддя, де вирощували і лікували коней. За переказами коні мали невисокий зріст, тобто були «малі». Пізніше тут був колгоспний польовий стан [9].

«**Дідова**» – недалеко від села ріс невеликий лісок. І всі, хто ходив по гриби, по підсніжники, за дровами бачили старого діда з палицею. Звідси і походження назви [5, 7].

«**Левада**» – присадибна ділянка з сінокосом. Левади знаходились у різних кутках села. Зазвичай мали назву за прізвищем власника і знаходилися у приватній власності. Наприклад: «Бурикова левада», «Бабійова левада» тощо [6].

«**Мандрова**» – яр, в якому випасали колгоспних телят. Походження назви невідоме [1, 2].

«**Містки**» – поле, на якому було дві криниці. Так, як вода дуже швидко прибувала, тому були зроблені примітивні місточки, щоб перейти з одного поля на інше через мочар [8].

«**Мізерна**» – на цій території поля висівали зернові та інші культури, але так як ґрунти на цій території були неродючі, то збирали мізерні врожаї [10].

**«Куліварський яр»** – за переказами у цьому яру козаки виготовляли кулі. Пізніше тут був козацький цвинтар, де ще й досі є залишки кам'яних хрестів з написами. Як розповідають старожили, цвинтар виник з початком будівництва фортеці [3, 6].

**«Обора»** або **«Легер»** – невелика територія, яка була обнесена дерев'яною огорожею, куди зганяли колгоспних телят (звідси перша назва, а інша – від побутового «лагер») [2, 4].

**«Острів»** – у центральній частині села (між двома містками) течія річки омиває невелику територію, названу «островом». В наші дні на цій території щорічно проводять купальські свята. В давнину на одній із рукавів річки Немія люди побудували два млини [9].

**«Окописько»** – два кладовища (православне, єврейське); їх розділяв окіп; тепер на його місці рівна площина, на якій діти грають у м'яча [4].

**«Пасіка»** – луг, на який колгосп колись вивозив вулики, так як там росло багато різних трав і квітів [3, 5].

**«Попівське поле»** – поле в сторону Вендичан, яке колись було власністю батюшки [7].

**«Садок»** – на цій території колись був колгоспний садок [3].

**«Сімонова»** – поле назване так, що колись воно належало місцевому жителю на прізвище Сімон [6].

**«Соша»** – шлях, центральна дорога села; назва походить від слова «шосе» [6].

### *2.3. Пагорби*

**«Борщівська гора»** – пагорб, який розділяє два села – Борщівці та Озаринці. Саме на цьому горбі викладено крейдою напис «500 річниця», присвячений часу заснуванню села [3, 4].

«**Озаринецька гора**» – це пагорб, яким здавна проходить шлях до Могилева-Подільського [3, 4].

«**Петрикова гора**» – пагорб, який знаходиться поряд із садибою Петриків, звідси і походження назви [3, 4].

«**Свідчина**» – скелястий пагорб, в якому люди вирубували ніші, в яких, під час ворожих нападів переховувались жителі села. Походження назви невідоме [6, 8].

### *3. Гідроніміка*

«**Баранова криниця**» – знаходиться у неглибокому яру, над цим яром жила сім'я Водзінського Андрія, яка розводила овець та баранів [2, 4].

«**Будніка криниця**» – знаходиться у бік смт Вендичани, коло піщаного кар'єру; за словами старожилів вода була цілюща, допомагала людям хворим, немічним, додавала сили, енергії; назва походить від прізвища жителя села, який викопав криницю [8].

«**Корба**» – глибока криниця на «Ріпленці», з якої тягнуть воду відром за допомогою корби [9].

«**У Джаглуї**» – криниця на полі «Джаглуї», знаходиться біля шосейної дороги Могилів-Подільський-Вінниця; вода дуже холодна, тамує літню спрагу людям і худобі [10].

«**Куліварова криниця**» – криниця над самою річкою у лузі, яку викопав чоловік на прізвище Кулівар [6].

«**Кринички**» – понад 20 джерел, які знаходяться в яру за селом, біля старої конюшні. Старожили розказували, що вода з цих джерел була дуже цілюща. Особливо лікували нею очі. Ці джерела стікають до річки, а всі криниці, які є поряд беруть початок з цих джерел [3, 4].

«**Коло Балдовського**» – криниця знаходиться в лісі, з потужним джерелом. Сама назва криниці походить від прізвища лісника Балдовський, який викопав цю криницю [1, 4].

**«Коло Штефанії»** – криниця дуже давня, їй понад 100 років, має 8 м. глибини, знаходиться на «Волоському» кутку. За словами старожилів тут колись мешкала жінка на ім'я Штефанія [6, 10].

**«Орланова криниця»** – знаходиться на краю села; має таку назву тому, що знаходиться поряд із садибою де колись проживав господар на прізвисько «Орлан» [7, 8].

**«Пилипова криниця»** – знаходиться за 50 м. від «Ринви», в яру. Тут колись жив дід Пилип, звідси і походження назви [9].

**«Ринва»** – криниця з металевою трубою, якою із підземного джерела вода стікає у великий жолоб [2, 10].

**«Юськова криниця»** – це глибока криниця, з якої тягнуть воду корбою, знаходиться на подвір'ї Миколи Юська [2, 6].

**«Нікіфорова криниця»** – знаходиться на окраїні села; вода тут холодна і смачна. Походить від назви імені жителя села, який викопав цю криницю [2, 8].

### *Джерела та література:*

1. Запис автора 2 серпня 2016 року від Гнатика Василя Івановича, 1939 р. н., жителя с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 23 серпня 2016 року від Гнатик Галини Іванівни, 1946 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 15 вересня 2016 року від Мельниченко Ганни Амбросіївни, 1924 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 8 жовтня 2016 року від Іваненко Варвари Петрівни, 1924 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 18 жовтня 2016 року від Бурик Ганни Онуфріївни, 1925 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 10 листопада 2016 року від Саранчука Василя Семеновича, 1935 р. н., жителя с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 16 листопада 2016 року від Бурдейної Марії Максимівни, 1926 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 29 листопада 2016 року від Конюк Лідії Андріївни, 1945 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 5 грудня 2016 року від Куриловської Ольги Павлівни, 1928 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Запис автора 11 грудня 2016 року від Бацалай Ганни Григорівни, 1924 р. н., жительки с. Озаринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

*Лідія СОТНІЧЕНКО*

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА ОЛЕНІВКИ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### ***1. Назва села***

Назва села **Оленівка**, за свідченням старожилів, походить від імені його засновниці – княгині Олени Вітгенштейн, яка побудувала у селі в 1892 році церкву св. Сергія Радонезького.

У багатотомному виданні «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» вказано, що на межі сіл Оленівки та Гри-

горівки збереглися рештки поселень Трипільської культури та доби пізньої бронзи, городище скіфських часів, на якому існували слов'янські поселення VIII – IX та X – XI століть [8, с. 448].

Село Оленівка підпорядковане Бронницькій сільській раді [8, с. 448].

## **2. Мікротопоніміка**

### **2.1. Кутки села**

«**За Гафуніним городом**» – так називають цвинтар, перед яким знаходиться садиба, де проживала колись жінка на ім'я Гафія [2].

«**Куток**» – куток села, до якої прилягають садиби, які розташовані в кінці вулиці Вишневої; людей, які там живуть, називають «кутянами» [1].

«**Паладинина вулиця**» – вулиця, біля якої колись жила жінка на ім'я Паладина [1].

«**Суша**» – центральна вулиця, раніше брукована, тепер асфальтована дорога, має офіційну назву – «Ювілейна» і є частиною шосейної дороги Могилів-Подільський – Ямпіль. По обидва боки вулиці розміщені садиби, в центральній частині села – церква, пам'ятник воїнам-односельчанам, які загинули в роки Другої світової війни та двом невідомим льотчикам, магазини, бібліотека, пошта [3].

«**Циганська вулиця**» (нині вулиця Космонавтів). Є дві версії щодо походження назви вулиці: перша – тут жив перший поселенець циган Артем Джога; друга – на цій вулиці жили цигани і тримали кузню [5].

## *2.2. Долини, ліси, лісосмуги, поля, яри*

«**Акації**» – лісосмуга із акацій в напрямку с. Суботівка [3].

«**Бандишівський яр**ок» – межа сіл Оленівки та Бандишівки [6].

«**Глинище**» – місце, де добували глину, нині сміттєзвалище [6].

«**Горова долина**» – долина, біля якої жив чоловік на прізвисько «Гора» [1].

«**Дубова смуга**» – широка смуга із самих дубів в напрямку с. Бандишівки [4].

«**Івонівська долина**» – долина, через дорогу від якої знаходиться поле сусіднього села Івонівка [6].

«**Кар'єр**» – місце на «Івонівській долині», де є поклади глини та піску [3].

«**Козяча долина**» – долина в напрямку с. Суботівка, на якій постійно паслись кози [2].

«**Конячий цвинтар**» – могильник за селом, у напрямку Могилева-Подільського, де колись ховали коней та інших домашніх тварин [4].

«**Липники**» – ліс в сторону с. Бронниці, в якому переважно ростуть липи [1].

«**Платонова смуга**» – лісосмуга, яка тягнеться від городу чоловіка на ім'я Платон [1].

«**Стадіон**» – місцевість за селом, де жителі села проводять спортивні заходи [6].

## *3. Гідроніміка*

«**Біля журавля**» – на шосейній дорозі Могилів-Подільський – Ямпіль, недалеко від села була «Попова криничка»,



над якою згодом збудували арку і встановили фігуру журавля над нею; звідси і походження назви [1].

«**Вільша**» – ставок за селом, де раніше була долина, поросла вільхами [7].

«**Вільшанка**» – річка, яка витікає із ставка «Вільша»; в с. Яруга цю річку називають «Оленьок» [7].

«**Лози**» – мілка частина центрального ставка, яка поросла верболозом [4].

### *Джерела та література:*

1. Запис автора 5 квітня 2015 року від Мокій Галини Кифорівни, 1933 р. н., жительки с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

2. Запис автора 15 квітня 2015 року від Антонюк Валентини Іванівни, 1948 р. н., жительки с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 26 квітня 2015 року від Сотніченко Ніни Григорівни, 1937 р. н., жительки с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 5 квітня 2015 року від Дунського Василя Єфремовича, 1932 р. н., жителя с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 21 квітня 2015 року від Дунського Валентина Максимовича, 1951 р. н., жителя с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

6. Запис автора 26 квітня 2015 року від Кайтанюк Ганни Кирилівни, 1935 р. н., жительки с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 28 квітня 2015 року від Гоцуляка Станіслава Івановича, 1952 р. н., жителя с. Оленівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972. – 448 с.

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА СЕРЕБРИНЦІВ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### *1. Назва села*

Село Серебринці розташоване за 18 кілометрів на північний схід від Могилева-Подільського. Населений пункт лежить на розлогій рівнині, що місцями покарбована незначними виярками та пагорбами і з усіх боків оточена великою балкою. Ґрунти переважно чорноземні, в окремих місцях трапляються глинисті та дерново-опідзолені. На Південь, за чотири кілометри від села, проходить гілка Південно-Західної залізниці – Жмеринка – Могилів-Подільський.

Перша згадка про село відноситься ще до XVI століття. Із покоління у покоління передається легенда про те, як серед густих лісів, біля джерел прижилися перші поселенці. Існує версія, що це були втікачі від кріпосного гніту польських панів. Можливо, заселенню цих територій посприяли кримські татари, які ще з 90-х років XV ст. здійснювали спустошливі напади на Україну.

Прізвище першого старости було Корж. Як людина скупа та ненаситна, отримавши боярське звання, Корж дбав про накопичення тільки власних багатств. А вже помираючи, встиг сказати сину тільки одне: «Срібло знайдеш у голові коня...». Успадкувавши далеко не найкращі батьківські якості, молодий Корженко вирішив, що срібло справді знаходиться в кінській голові. За його наказом були перерізані майже всі коні в стайні, перекопані ймовірні міста схованого скарбу, та все було марно.

Тоді знайшовся один розумний селянин, який розгадав таємницю. Він пообіцяв розповісти її боярину, якщо той звільнить селян від податків на сто років вперед. Корженко згодився. О полудні, де впала тінь від голови дерев'яного коня, зробленого для пам'ятника ще при житті старого Коржа, знайшли велику кількість срібла. Але злий боярин скарав на смерть селянина, щоб не був такий розумний, а всім іншим, замість волі, наказав батогами «посріблити» спину. З того часу боярські побої стали називати «серебр'яними», а жителів села і саме село – Серебринцями [7, с. 580].

Назва «Серебринці» досить часто зустрічається в офіційних документах, а місцеві жителі вживають дещо змінену назву – «Серебринець». Слід також відмітити те, що існували й інші назви села: Барські хутори, а згодом – Раровці або Радовці. Можливо першими жителями були вихідці із Бару, а коренем до Радовець слугувало слово радість (від втечі чи перемоги над ворогами) [1, с. 72].

## **2. Мікротопоніміка**

**«Шанці»** – урочище поблизу села, де збереглися залишки земельних укріплень скіфських часів [2].

**«Двірок»** – поміщицький палац, що розміщений в центрі села і є його візиткою карткою. Фундатором будови прийнято вважати коронного підчашого, посла на Чотирилітній сейм, публіциста Міхала Чацького, проте в його біографії ніде не згадується, що він коли-небудь мешкав у селі Серебринці. Тому версію про будівництво палацу в 1770 – 1780 роках слід спростувати. Та якщо навіть Міхал і був будівничим Серебринецького палацу, то міг його спорудити тільки у 80-х роках XVIII ст., або навіть на початку XIX ст., після закінчення будівництва Селецького палацу. Останній призначався для одного з його синів.

Проте найвірогідніше, що палац збудував Олександр Чацький після 1831 року. В цей час ірландський парковий архітектор Дионісій Міклер заклав тут пейзажний парк. А палаци і парки, як правило, закладалися одночасно.

Так само залишається невирішеним і питання авторства архітектурного проекту палацу. За попередніми переказами, палац в Сельці проектувала дружина Міхала Чацького – Беата, яка була відомою маляркою та мініатюристкою. Серебринецький палац крім досконалих пропорцій відзначався дуже багатим внутрішнім оздобленням. Тому не можна виключити, що це заслуга Беати. Звичайно, якщо палац було зведено до 1824 року – року її смерті.

Архітектурне вирішення конструкції палацу в Серебринцях, як і Мурованокуріловецького, за досконалістю форми відносять до концепцій великого італійського зодчого Анреа Палладіо. Вона домінувала в діяльності всіх архітекторів, які працювали в епоху розквіту резиденцій польських магнатів на Поділлі.

Палац був побудований у найкращих традиціях класицизму, що свідчить про те, що він є творінням відомого архітектора. Побудований на схилі спадаючого до ставка пагорба, палац у початковому вигляді є точно симетричною будівлею на прямокутній проекції. Головний вхід знаходиться із східного боку, з якого палац має два поверхи, а із заходу – додатково ще нижній поверх. У східному фасаді основний акцент створював, розміщений на трьох осях, відносно неглибокий портик з чотирма, встановленими на однаковій віддалі коринфськими колонами, витесаними з піщаника. Балки портика покривали незначно виділені, профільовані карнизи. Трикутний, оточений кронштейнами фронтон був пробитий півкулястим вікном.

До середини палацу вело троє, однакової форми, засклепаних дверей. Значно пишніше презентувався вищий західний фасад, потрактований архітектором як головний, який було

видно з далекої відстані. Ідентичний східному, західний портик був встановлений на арках нижнього поверху. Він теж є набагато глибший від портику на фронтоні і справляє враження ще більшої монументальності.

На рівному типчані фронтона красувались гербові картуші фундаторів. По обох боках великої тераси, розміщеної під парковим портиком, вздовж всього фасаду знаходилися значно нижчі балкони, оперті на 4-гранні стовпи і на дві бічні сторони. Терасу і балкони оточувала цільна балюстрада із кованиго заліза. На центральну терасу виходили троє дверей, схожих на двері із східного боку. Великі прямокутні вікна партеру були увінчані плоскими прямокутними карнизами. Скромнішими, близькими за формою до квадрату, без карнизів, виглядали вікна першого поверху палацу. Решта оздоблення східного і західного фасадів, і триосьових північної та південної сторін, зводилися до вузької стрічки між поверхами і подібних профільованих карнизів. Всі кути охоплювали пілястри, що мали вигляд колон з коринфськими капітоліями. Всі декоровані деталі: колони і їх верхівки, карнизи вікон та плити балконів були виконані з піщаника.

Палац мав досить високий, чотирьохскатний дах з двома, розміщеними симетрично та паралельно до конька повздовжніми каминами.

На жаль, маловідомим є внутрішнє оздоблення палацу після його спорудження. В середині палац мав двотрактну, амфіладну та симетричну будову. Просторий вестибюль, розділений білими колонами, поділявся на дві частини. В тильній частині містилась сходова клітка. З правого і лівого боків фронтонного тракту тягнулися кімнати для мешканців. Репрезентаційний шлях займав натомість цілий паркетний тракт (алею), що складалася з великого центрального салону і чотирьох паралельних приміщень. Всі ці покої мали узорчастий паркет з мотивом ромбу. Двостулкові, фільончасті двері були декоровані ромбами та колами. Ручки дверей були

зроблені із бронзи. Люстри звисали із розеток на стелі. В кожному покої розетки мали інший рисунок, наприклад, у вигляді стилізованих квітів ромашки або листа аканту, охоплених у лавровий вінок.

Найпрекрасніше художнє оздоблення отримав центральний салон, з якого на терасу виходили згадувані троє дверей. З балкону відкривався мальовничий вид на парк. Східна стіна має напівкулясту форму. Всі стіни вкриті ясним полірованим алебастром кольору соломи.

Ця зала вгорі мала фриз з мотивом грифів, спленим геометричним і рослинним орнаментом. Віконні та дверні отвори були також декоровані ліпниною. Стелю оточував рельєф, скомпонований з листя аканту, а також листя і плодів винограду, що обрамляв кулястий плафон. Посередині плафону знаходилась велика розетка, яку огортають променисто розміщені листи аканту, роги достатку і багато інших характерних для класицизму мотивів. Ліпнина розміщена у двох кутах стелі, зображувала ліри на фоні рослинних гілок. В цьому залі знаходився мармуровий камін.

З архітектурної точки зору був також цікавим вирішений інтер'єр спальної кімнати. Ця кімната з альковом, відділеним колонами, розміщена наліво від центрального салону.

Приміщення на вищому поверсі призначалися виключно для помешкання та були вітальнями. Окрім палацу заслужували на увагу парк та інші будови, що оточували палац з усіх боків. Навпроти східного фасаду був розміщений широкий господарський двір із міцними будівлями. Зліва за господарським двором було збудовано панську конюшню. З північного боку від палацу своїми купольними банями виділялася уніатська церква, що існувала ще до зведення палацу. На жаль, інших відомостей про цей храм не збереглося.

Вїзна дорога на передпалацове подвір'я вела із заходу через парк, звідки палац справляв враження пишноти, що без сумніву відповідав намірам архітектура резиденції. Браму ут-

ворювали два низькі, чотириохгранні стовпи, на яких були почеплені центральні ворота і бічні хвіртки [3, с. 317].

«**Парок**» – залишки Міклерівського парку, закладеного навколо палацу Чацького. Парк був створений за проектом відомого ірландського зодчого Дионісія Міклера, який тривалий час працював у Чацьких, починаючи ще із закладення ботанічного саду при Кременецькому ліцеї [3].

«**Цукорня**» – урочище поблизу села, де у 1973 році було закладено першу цукроварню на Поділлі і таким чином налагоджено вирощування цукрових буряків та виробництво цукру [7, с. 580]. Окрім цього в урочищі в різні часи існували підприємства з виробництва цегли та черепиці, якою накривався дахи палацу і господарських споруд маєтку [4].

«**Площадка**» – поле, неподалік села, що до другої світової війни було підготовлене як аеродром для військових літаків, але за призначенням майже не використовувалося [5].

«**Мудрицький ліс**» – поле, що отримало назву від колишнього власника, одноосібника Мудрицького [5].

«**Польський хутір**» – частина села, де проживають нащадки представників польської національної меншини. Назва була дана бригадиром рільничої бригади Степаном Горденським [5].

«**Стінка**» – ліс, що отримав назву в радянські часи через густі грабові насадження [5].

«**Корчі**» – урочище поблизу села, де ріс фруктовий поміщицький сад (залишки його збереглися до нині) та було збудовано великий льох [5].

«**Гринчиха**» – поле, назва якого походить від того, що тут часто сіяли гречку [5].

«**Попове**» – поле, що колись належало священикові [8].

«**Котелевина**» – урочище неподалік села, де до наших днів зберігся давній кам'яний міст [5].

«**Бинди**» – поле, на якому надавалися в користування земельні наділи у формі довгих смуг [5].

«**Митниця**» – поле, назва якого походить від того, що раніше за проїзд через територію маєтку брали мито. Географічно поле розташоване на північний захід від села, тобто в напрямку колишнього губерніяльного центру – Кам'янця-Подільського. Через болотистість місцевості, побутує також ще одна назва поля – «**Мочар**» [8].

«**Перша ковбаса**», «**Друга ковбаса**» – поля, що мають форму ковбаси [5].

«**Штани**» – два шматки поля серед лісної місцевості у формі штанів [5].

«**Дубина**» – ліс, назва якого походить від дубових насаджень [5]. Аналогічну назву має ще поле, що прилягає до цього лісу.

«**Гавенчукова долина**» – поле, яким володів одноосібник Гавенчук [5].

«**Журухова долина**» – поле, яким володів одноосібник Журуха [5].

«**Хрест**» – місце, де колись було поховано невідомих учасників Української національної революції 1917 – 1920 років. Пізніше тут було викопано криницю, де в часи засухи освячувалась вода і рятувалася від спраги колгоспна худоба [8].

«**Окомонія**» – місцевість недалеко від центру села, де раніше розташовувався поміщицький фільварок [8].

«**Свинина**» – північна частина села неподалік Окомонії, де раніше вирощували та проводили забій свиней до панського столу [6]. Раніше згадуються й інші назви «**Свинокривда**» та «**Свинорізка**» [7 с. 580].

«**Коржівка**» – центральна частина села, назва якої походить від одного з перших власників Серебринців – боярина Коржа [6].

«**Кавказ**» – південна частина села, що відрізняється яристим рельєфом [6].



«**Шанська**» – лісополоса, що веде від села до урочища шанці.

«**Дубки**» – лісополоса, що веде від села до урочища Котелевина.

«**Магазин**» – місцевість в південній частині села, де колись було циганське стійбище [5].

«**Бункер**» – місце у східній частині села, де колись стояла машина для обмолочування зерна [5].

«**Між річками**» – місцевість, сполучена із урочищем Котелевина.

«**Рудикове**» – поле, неподалік села, яким володів одноосібник Рудик [5].

«**Либанове**» – поле, межуюче із селом, яким володів одноосібник Либан [5].

«**Нестерове**» – поле обабіч села, що колись перебувало у власності одноосібника Нестера [5].

«**Климове**» – поле, що раніше належало одноосібнику Климу [8].

«**Запуск**» – поле неподалік села, що колись було занедбанім (запущеним) і вкритим лісом [8].

«**Цибулька**» – місцевість, де ще в дореволюційні часи вирощували розсаду цибулі [5].

«**Ярки**» – яр неподалік села, що сполучається з урочищем «Корчі».

### **3. Гідроніміка**

«**Великий ставок**» – став у центрі села, збудований ще у часи зведення палацу і закладання парку [6].

«**Малий ставок**» – став розташований на південь від центру села, відділений від великого ставу насипаною у 60-х роках ХХ століття греблею [5]. Водоймище утворилося із стічних вод великого ставу. Періодично пересихає.

«**Цукорнянка**» – маленька річка, що бере початок з підземного джерела в урочищі Цукорня.

### *Джерела та література:*

1. Малаков Д. В. По восточному Подолью / Д. В. Малаков. – М., 1988. – С. 72.
2. Сицынский Е. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Е. Сицынский. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 697.
3. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Т. 9. Województwo podolskie / R. Aftanazy. – Wrocław, 1996. – S. 317.
4. Запис автора 12 квітня 2002 року від Осельського Миколи Вікторовича, 1938 року народження, жителя с. Серебринці Могилів-Подільського району Вінницької області.
5. Запис автора 3 січня 2016 року від Віліжінської Павлини Григорівни, 1929 року народження, жительки с. Серебринці Могилів-Подільського району Вінницької області.
6. Матеріали Серебринецької СЗШ I – III ступенів.
7. Сицынский Е. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сицынский. Біла Церква. Видавець: Олександр Пшонківський, 2003. – 994 с.
8. Запис автора 7 березня 2016 року від Поліщук Галини Гнатівни, 1946 року народження, жительки с. Серебринці Могилів-Подільського району Вінницької області.

**Олена ГУЛИЦЬКА**

## **ТОПОНІМІКА СЕЛА ЮРКІВЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**

### ***1. Назва села***

Назва села **Юрківці** походить, згідно переказам, від імені Юрка, який тут збудував першу хату, приблизно в 1442 році [1, 2]. Село розміщене в широкій балці, його розділяє на дві рівні частини річка Серебрія.

«Исторические сведения об Юрковцах восходят к первой половине XV в; в 1440г. Король Владислав III пожаловал эту пустошь Игнату Нешевичу» [12, с. 582].

## **2. Мікротопоніміка**

### **2.1. Кутки села**

«**Звиняча**» – куток села, знаходиться за спиртовим заводом; там б'є з-під землі потужне джерело, вода тече потоком. У радянські часи працювала геологічна експедиція, яка встановила там дуже великі запаси підземних вод [2, 4, 9].

«**Завод**» – це куток села, де розміщені будинки працівників спиртзаводу [11].

«**Яна**» – в селі побутує вислів «Від Яна до Хреста»: мабуть, ранішнє село починалось від садиби якогось Яна (крайня хата) до Хреста – кінець села [6; 7; 10].

«**Крейда**» – це куток села, де знаходяться поклади крейди, білого піску, вапняку; колись наймали людей бити, заготовляти крейду [3, 7, 11].

«**Липина**» – це куток села, який знаходиться за залізничною колією, де проживали кілька сімей і було посаджено багато лип; нині там проживає всього одна сім'я – Апостола Юрія [1, 4].

«**Під соснами**» – вулиця, яка знаходиться під сосновим лісом, у західній частині села [2, 6, 8].

«**Колгосп**», «**Радгосп**», «**Центр**» – популярні у населення назви центральної вулиці села. По обидва боки вулиці розміщені садиби. а в її центральній частині – торгівельні заклади, пам'ятник воїнам-односельчанам, які загинули в роки Другої світової війни, Будинок культури, сільська рада, бібліотека, господарство колишнього колгоспу, пізніше – радгоспу [13].

**«Зарічна»** – вулиця, яка тягнеться вздовж річки Серебрія [2, 5].

**«Зацерква»** – назва кутка села, що знаходиться за церквою св. Архістратиґа Михаїла, яка була освячена в 1868 році [4; 12, с. 582].

**«Горні»** – це південна частина села, де раніше знаходилося Сулятицьке кар'єроуправління по видобутку каменю вапняку. Там розміщена будівля контори, збудовано два житлові двоповерхові будинки, приміщення клубу, їдальні; раніше тут була медична амбулаторія, магазин, працювало до 2000 робітників. В даний час підприємство не працює [1, 5, 8].

**«Станція»** – це невелика частина села, яка отримала назву від залізничної станції «Сулятицька» [2, 4].

**«Під лісом»** – вулиця ім. Ю. Гагаріна у південно-західній частині села; там знаходяться кілька садиб юрківчан [5].

**«Водокачка»** – місцевість, де знаходиться водокачка (нижче від центру Сулятицького кар'єроуправління) [11].

**«Перевалка»** – знаходиться поряд зі станцією, де підведені залізничні колії для відвантаження спирту і прийому сировини. Тут збудовані величезні чани для зберігання патоки, щоб спиртзавод працював безперервно. На даний час не використовуються [1, 3, 7, 9].

**«Долина»** – куток у південній частині села, де знаходяться садиби, збудовані у 50 – 60 рр. ХХ ст. Садиби знаходяться в долині річки Джаглуйка (Серебрія) [5, 8].

**«Посьолок»** – куток села, де у 1960-х роках були роздані земельні ділянки працівникам кар'єроуправління для забудови, знаходиться за залізничною колією. Назва походить від слова «поселення». Сьогодні – це вулиця Першотравнева [2, 4].

**«Новий посьолок»** – куток села, який знаходиться вище кутка «Долина», де у 1970-х – 1980-х рр. було надано земель-

ні ділянки для забудови всім бажаючим жителям Юрківцеь [3, 6, 7].

«**Школа**» – частина села, де у двох будинках розміщена Юрковецька середня школа I – III ступенів – так звані «Верхня школа» і «Нижня школа» [4, 9, 11].

«**Зарінок**» – кілька ділянок на березі річки «Джаглуйка», куди виганяли пасти худобу, свині, гуси; село розрослося, їх території зменшились, але назва залишилась [2].

## *2.2. Долини, ліси, поля, яри, горби*

«**Висока гора**» – пагорб, розміщений на сході села, висота якого десь до 100 метрів [3].

«**Жеребилівська гора**» – пагорб, знаходиться у західній частині села, висота сягає до 50 метрів [6].

«**Серебринецька гора**» – пагорб, знаходиться у північній частині села, висота якого до 100 метрів [7].

«**Сосновий**» – ліс на захід від села, який тягнеться від центру села до спиртзаводу [1, 7].

«**Гнилячка**» – місцевість, що знаходиться на захід від села у бік села Яришів; там болотиста місцевість, мочарі, джерела, тече невеликий струмок, росте змішаний ліс [5].

«**Молодий ліс**» – ліс, насаджений на горбах поряд з селом, вище струмка, що тече нижче церкви [8, 9].

«**Зруб**» – квартали лісу за церквою, що раніше були вирубані, а зараз виріс новий ліс [1, 4, 9].

«**Долівський ліс**» – лісовий масив зі змішаних порід дерев на горбі вище річки Джаглуйка. Походження назви невідоме [1, 4].

«**Грабарка**» – Грабарівський ландшафтний заповідник, на півночі села, в бік села Грабарівка [2, 3, 6].

«**Дякова яма**» – місцевість у лісі, за церквою, горбиста, там виходить вода, б'ють джерела. Походження назви невідоме [1, 4, 8].

«**Бугів яр**» – знаходиться по лівий бік села, за залізницею. За переказами там колись володіла землею сім'я Бугів [3, 5].

«**Костів яр**» – знаходиться по правий бік річки Джаглуйка, що відділяє Юрківці від села Серебрії; назва походить від прізвища жителя села – Кості, який колись жив у цій місцевості [3, 8].

«**Червоний мостик**» – є дві версії назви: перша – що раніше місток був дерев'яний і згорів; друга – що його пофарбували у червоний колір; місток перекинуто через рівчак, що веде до річки Джаглуйки [2, 10, 11].

«**Мартинів яр**» – знаходиться у західній частині села; тягнеться в сосновому лісі, там була колись садиба діда Мартина [6, 9].

«**Непевний яр**» – знаходиться у північній частині села, у «Звинячій». Побутує думка, що там відбуваються містичні речі, людей бере блуд [1, 4, 7, 8, 9].

### **3. Гідроніміка**

«**Джаглуйка**» – річка, що поділяє село на дві рівні частини, нинішня назва «Серебрія». Бере початок за селом Грабарівка і протікає через урочище Джаглуй [12, с. 582].

«**Перший став**» – став, що знаходиться на північ від села; тут купаються жителі Юрковець, ловлять рибу [8, 10].

«**Другий став**» – став, що знаходиться за «Першим ставом». Він більше заболочений, там трясовина. Побутує легенда, що колись з колії залізниці упав вагон і там залишився [8, 10].

«**Третій став**» – став, що знаходиться біля лісництва, поповнюється водою з потужних джерел, наполовину заріс очеретом. Тут купаються, ловлять рибу, на березі відпочивають [2, 8, 10].

«**Ставок**» – знаходиться в центрі села; береги викладені каменем (мур), існує ще з дореволюційного часу, поряд був раніше паровий млин [7, 9].

«**Герасимова криниця**» – криниця, нині занедбана; знаходиться далеко на схід від села, за кар'єром, у полі. Старожили говорять, що назва її пов'язана з тим, хто її викопав – Герасимом. Криниця дуже давня, раніше був там журавель [10].

«**Анапієва криниця**» – криниця, знаходиться за річкою Серебрією навпроти приміщення школи. Тут б'є підземне джерело. Назва походить від чоловіка Анапія, який її колись викопав [1, 5, 7].

«**Баюри**» – велика яма, заповнена чистою джерельною водою; знаходиться за церквою під лісом, у глибокому яру [2].

### *Джерела та література:*

1. Запис автора 5 квітня 1999 року від Чорної Ольги Василівни, 1906 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.
2. Запис автора 24 травня 1999 року від Галія Олексія Митрофановича, 1905 р. н., жителя с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.
3. Запис автора 18 березня 2001 року від Польчак Валентини Володимирівни, 1930 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.
4. Запис автора 6 серпня 2002 року від Ткач Галини Іванівни, 1928 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.
5. Запис автора 21 жовтня 2000 року від Мельник Ніни Петрівни, 1921 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.
6. Запис автора 3 грудня 2002 року від Попової Ольги Радіонівни, 1923 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Запис автора 18 травня 2000 року від Галій Ганни Дмитрівни, 1923 р. н., жительки с.Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.

8. Запис автора 4 квітня 1999 року від Войтенко Ольги Павлівни, 1912 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.

9. Запис автора 8 червня 1999 року від Кухарчук Марфи Федорівни, 1914 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Запис автора 11 листопада 2001 року від Попової Ольги Федорівни, 1920 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.

11. Запис автора 11 листопада 2001 року від Попової Ольги Федорівни, 1920 р. н., жительки с. Юрківці, Могилів-Подільського району Вінницької області.

12. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

13. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – Київ, 1972. – 778 с.

*Григорій ДЕНИСИК,  
Алла КІЗЮН*

## **ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ ТУРИЗМ ПОДІЛЬСЬКОЇ МОГИЛІВЩИНИ**

З історико-природничого і краєзнавчого поглядів, природно-господарський центр («серце») Середнього Придністер'я, формує територія, оконтурена між містами: з подільського боку – Кам'янцем і Могилевом, з буковинського – Хотином і Новодністровськом. Унікальність природних умов і ресурсів Середнього Придністер'я в літературних джерелах засвідчена неодноразово [1; 2; 3], однак його межі не завжди трактуються однозначно. Вважаємо, що до Середнього При-



дністер'я доцільно відносити лише ту частину басейну Дністра, де Дністер та його притоки формують каньйоноподібні долини. Саме вони надають Середньому Придністер'ю вигляду низькогір'я і формують тут своєрідні низькогірні ландшафти, які за своїми параметрами часто «крутіші» за передгірські – карпатські [1]. Це дає можливість розвивати у межах Середнього Придністер'я не просто туризм (відвідування визначних природних, архітектурних, історичних, фортифікаційних та інших об'єктів – цим уже нікого особливо не здивуєш), а екстремальний туризм.

Коли ми використовуємо словосполучення «екстремальний туризм», то більшості громадянам, особливо пенсійного віку, уявляється щось надто складне та важкодоступне. Насправді це не зовсім так.

До екстремальних видів туризму, які можна і доцільно розвивати у Могилів-Подільському районі, відносяться:

- *пішохідний туризм*. Для його розвитку необхідна наявність важко прохідної місцевості: крутих схилів, що на Середньому Придністер'ї спостерігаються скрізь і в «класичному» виді, лісових хащ, яким відповідають лісові «стінки» долини Дністра і його приток або відповідного субстрату на маршрутах: стежки з піску, каміння, болотисті стежки або комбіновані тощо. Майже усе на Середньому Придністер'ї, особливо у Могилів-Подільському районі, є. Залишається розробити і прокласти маршрути (фахівці для цього на кафедрі географії Вінницького педуніверситету є), і організувати пункти відпочинку-ночівлі. При наявності грошей це можуть бути або нові невеликі, на 15 – 20 місць готелі (хостели), або переобладнані під хостели сільські школи, які з тих чи інших причин закриті. Не гірший, а можливо й кращий варіант – у базових на маршрутах селах, домовитись із жителями про можливість ночівлі у них туристів, особливо старшого віку, з апробацією місцевої кухні (домашні вина, овочі, фрукти, сало і ковбаси, бринза тощо);

- *кінний туризм*. Для Середнього Придністер'я, особливо для Могилів-Подільського району, це не менш перспективний вид екстремального туризму, ніж пішохідний. Частково база уже є – майже у кожному селі можна зустріти занедбані або частково зруйновані колишні ферми. У районі потрібно відібрати 2 – 3 з них і перетворити в продуктивне ранчо, де розводити коней і розвивати кінний туризм. В Україні такий досвід є, його лише необхідно обґрунтовано застосувати відповідно до природних умов Могилів-Подільського району. Кінний туризм на базі ранчо, розташованих на рівнинному вододілі і в каньйоноподібній долині річки, в окремих аспектах буде відрізнятися, інколи навіть суттєво. Це необхідно враховувати при розбудові базових ранчо, підборі коней та формуванні контингенту туристів;

- *велосипедний туризм*. Наявність щільної мережі доріг, особливо дорожніх серпантинів з різним покриттям (асфальт, бетон, камінь, гравій, ґрунт) та низькогірний характер поверхні території, створюють прекрасні умови для розвитку у межах Середнього Придністер'я велосипедного туризму, який згодом можна урізноманітнити туристичними маршрутами на скутерах, квадроциклах тощо. Безперечно, цей вид екстремального туризму розрахований на людей молодшого віку, однак і активні пенсіонери теж можуть брати участь: зарубіжний досвід, зокрема Німеччини, Швейцарії, Швеції та інших країн – тому підтвердження. Бази для розвитку велосипедного або мототуризму можна створювати використавши окремі звільнені приміщення діючих шкіл, таборів відпочинку, сільських клубів тощо;

- *скелелазіння або мініальпінізм*. Якщо не враховувати Карпати, то Середнє Придністер'я найкращий в Україні регіон для розвитку міні- альпінізму, особливо дитячого. Для цього тут природа створила прекрасні умови – це відомі й надзвичайно мальовничі та оригінальні, однак важкодоступні скельні масиви в околицях сіл Нагоряни, Лядова Могилів-

Подільського та села Біла й інших Ямпільського районів, стрімкі стінки на жаль численних на Придністер'ї кар'єрів, які з кожним роком частіше стихійно, ніж організовано, використовують для тренувань з альпінізму.

За минуле десятиріччя у Могилів-Подільському районі у порівнянні із вищезазначеними видами екстремального туризму, активніше почали розвивати такі нові не лише для району, але й Середнього Придністер'я, як приклад у цьому відношенні уже традиційне туристично-рекреаційне свято, яке щороку під егідою Могилів-Подільської районної ради (Сірант В. В.) проводить в околицях села Нагоряни – тут екскурсії на повітряних кулях над однією із найоригінальніших ділянок долини Дністра, залишають незабутні враження у людей різних вікових категорій. Це перспективні види екстремального туризму, які потрібно розвивати не лише у Могилів-Подільському районі. У майбутньому, для розвитку водних екстремальних видів туризму, на Середньому Придністер'ї необхідно активніше використовувати річища Дністра та його стрімкоплинних і порожистих подільських приток.

### *Джерела та література:*

1. Денисик Г. І. «Згустки життя» – передгірські ландшафтні екотони / Г. І. Денисик // Наук. вісник ЧНУ. – Чернівці, 2012. – Вип. 612 – 613. Географія. – С. 33 – 35.
2. Денисик Г. І. Унікальні ландшафти Середнього Придністер'я / Г. І. Денисик, Г. В. Мудрак. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2014. – 262 с.
3. Середнє Придністер'я. Монографія / За ред. Г. І. Денисика. – Вінниця: Теза, 2007. – 430 с.

## **ЕКОМЕРЕЖА МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ**

Відповідно до концепції підтримуваного розвитку, Загальнодержавної програми "Формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 рр.", «Регіональної програми екологічної мережі Вінницької області на 2004 – 2015 роки», Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року, Регіональної програми охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів у Вінницькій області на 2013 – 2018 рр., Програми економічного і соціального розвитку Вінницької області на 2017 рік, Програми економічного і соціального розвитку Могилів-Подільського району на 2017 рік, важливою є розробка місцевих схем екологічної мережі у межах окремих адміністративних районів Вінниччини.

Особливо актуальною вказана проблема є для Могилів-Подільського району Вінницької області. Це обумовлено тим, що його ландшафти зазнають сильного антропогенного впливу, трансформації. У результаті погіршується стан навколишнього середовища та, як наслідок, зростає захворюваність населення області. Одночасно із цим у межах Могилів-Подільського району є природно-заповідні території та об'єкти, що мають велике значення у збереженні біотичного та ландшафтного різноманіття, генофонду та завдяки яким зберігається екорівновага. Проте, ці об'єкти і території часто відокремлені одні від інших. Це перешкоджає забезпеченню міграцій живих організмів і зменшує можливості їх охорони та зберігання. Виготовлення проекту екомережі Могилів-Подільського району дозволить запобігти забрудненню навко-

лишнього природного середовища, зберегти ландшафтне та біотичне різноманіття, сформувані здорове навколишнє природне середовище.

Протягом 2017 року географами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було виготовлено проект екомережі Могилів-Подільського району. Нижче охарактеризовано основні особливості локальної екомережі району.

Основою екомереж є ключові та сполучні (екокоридори) території. Між ними та навколишніми ділянками є захисні «буферні території». Частина земель, що потребує відновлення природних умов, представлена зонами потенційної ренатуралізації [1].

У межах Могилів-Подільського району нами виділено 22 ключових території різних ієрархічних рівнів. Серед них одне національне природне ядро (Дністровсько-Мурафське), 4 регіональних центри біорізноманіття (Вендичансько-Серебрійський, Лядівський, Могилів-Подільський та Наддністрянсько-Бернашівський) та 17 біоцентрів (Вендичанський, Грабарівський, Новогригорівський, Грушківський, Григорівський, Криштофівський, Слобода-Яришівський, Бернашівський, Лядовський, Нагорянський, Садківецький, Козлівський, Бронницький, Бандишівський, Мервинцівський, Могилів-Подільський, Троповський). Встановлено, що біоцентри разом займають площу 2549,6 га або 2,72 % від площі району. Усі ключові території Могилів-Подільщини займають площу близько 8000 га або 8,54 % від її площі.

Виявлено, що у межах Могилів-Подільського району простягаються Дністровський субмеридіональний національний екокоридор, Лядівський та Мурафський регіональні екокоридори, дванадцять сполучних територій локального рівня (Серебрійський, Караєцький, Жванський, Немійський, Дерлозький, Котлубаївський, Кукавсько-Юрківецький, Вендичанський, Слідівський, Олинюкський Троповський, Новогригорів-

ський) [2]. Загальна площа сполучних територій Могилів-Подільського району 26069,22 га, а з врахуванням накладання елементів екомережі одного на інший – 23176 га, що становить 24,75 % від площі району.

Встановлено, що разом із ключовими територіями сполучні території Могилів-Подільського району займають площу близько 31000 га або близько 33 % від площі району. Це достатньо високий показник розвитку місцевої екомережі.

У межах Могилів-Подільського району виділено 23 зони потенційної ренатуралізації: Кричанівська, Сугаківська, Озаринецька, Немійська, Могилів-Подільська, Вендичанська, Теклівська, Хоньківецька, Липчанська, Нагорянська, Іракліївська, Жеребилівська, Серебринецька, Карпівська, Слідівська, Троповська, Садківська, Івонівська, Пилипівська, Шлишківська, Оленівська, Садківська, Суботівська. Встановлено, що разом вони займають площу 4564,4 га, тобто 4,87 % від площі району. Це перспективні ділянки збільшення площ природно-заповідного фонду, формування ключових, сполучних і буферних територій екомережі [3].

Буферні території виділені нами навколо біоцентрів, регіональних центрів біорізноманіття, національного природного ядра, локальних, регіональних і національних екокоридорів. Встановлено, що загальна площа буферних територій Могилів-Подільського району 6528,97 гектарів, що складає 6,97 % від його площі.

Отже, порівняно з іншими районами Вінницької області, сформована нами екомережа Могилів-Подільського району є більш високо розвиненою. Такі показники її структурних елементів дозволятимуть зберегти та поліпшувати стан навколишнього природного середовища, що є запорукою майбутнього прогресивного розвитку населення та економіки Могилів-Подільщини.

### *Джерела та література:*

1. *Яцентюк Ю. В.* Екомережа Вінницької області / Ю. В. Яцентюк. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2011. – 128с.
2. *Яцентюк Ю. В.* Регіональна екомережа Вінницької області / Ю. В. Яцентюк // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – Харків, 2012. – № 1 – 2. – С. 77 – 85.
3. *Яцентюк Ю. В.* Екомережа як антропогенна парагенетична ландшафтна система (на прикладі Вінницької області) / Ю. В. Яцентюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Серія: Географія. – Вінниця: Гіпаніс, 2014. – Вип. 26. – С. 17 – 24.

## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

**Адамський Віктор Романович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

**Баженов Лев Васильович**, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, академік УАІН, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

**Баженов Олександр Львович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних і правничих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.

**Боднарчук Людмила Іванівна**, завідувач бібліотеки села Кричанівка Могилів-Подільського району.

**Бойта Анатолій Миколайович**, член Національної спілки краєзнавців України, село Кричанівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

**Бровко Петро Петрович**, міський голова міста Могилева-Подільського Вінницької області

**Брицький Петро Павлович**, доктор історичних наук, професор, м. Чернівці.

**Віліжінський Віктор Миколайович**, директор Грабарівської загальноосвітньої школи Могилів-Подільського району Вінницької області, історик, краєзнавець, магістр державного управління.

**Вітюк Олександр Олегович**, кандидат історичних наук, заступник директора Вінницького міжрегіонального центру професійної реабілітації інвалідів «Поділля».



**Войнаровський Анатолій Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Войтович Валерій Васильович**, викладач суспільних дисциплін ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

**Войтович Олександр Валерійович**, заступник директора Державного архіву Хмельницької області.

**Гальчак Сергій Дмитрович**, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, перший заступник голови Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

**Герасимов Тимофій Юрійович**, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Гудзевич Анатолій Васильович**, доктор географічних наук, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Гуліцька Олена В'ячеславівна**, завідувач бібліотекою села Юрківці Могилів-Подільського району

**Денисик Григорій Іванович**, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Вінницького держав-

ного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений діяч науки і техніки України.

**Довганюк Вадим Юрійович**, студент 3-го курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Дончевський Віктор Миколайович**, начальник Могилів-Подільського районного відділу Управління Державної міграційної служби України у Вінницькій області.

**Дроганчук Людмила Валентинівна**, завідувач бібліотеки села Івонівка Могилів-Подільського району.

**Єсюнін Сергій Миколайович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, член НСКУ.

**Завальнюк Костянтин Вікторович**, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

**Зелінський Руслан Мар'янович**, головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації.

**Зінько Ірина Юріївна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Іваневич Лілія Анатоліївна**, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, фінансовий консультант ТОВ «Starlife», позаштатний науковий співробітник Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка (Львів) та Національної спілки краєзнавців України, лауреат Хмельницької

обласної премії у галузі мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені К. Широцького.

**Іванчишен Віталій Романович**, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

**Каленська Алла Вікторівна**, кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницького університету економіки і підприємництва, член Національної спілки краєзнавців України.

**Каросва Тетяна Робертівна**, доктор історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

**Китасюк Олег Іванович**, голова Могилів-Подільської районної державної адміністрації Вінницької області.

**Кізюн Алла Григорівна**, доцент Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

**Колесник Володимир Миколайович**, пенсіонер, краєзнавець, член Національної спілки журналістів України, член Національної спілки краєзнавців України, с. Бронниця Могилів-Подільського району.

**Конотопенко Олександр Петрович**, кандидат філософських наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Кордонська Альона Василівна**, голова циклової комісії суспільно-гуманітарних дисциплін, викладач Могилів-Подільського технологічно-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету.

**Косаківський Віктор Афанасійович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України факультету історії, етнології і права Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Крохмалюк Роман Володимирович**, заступник директора з виховної роботи НВК «ЗНЗ-ДНЗ» с. Вербоivecь Мурованоктурилоvecького району.

**Кулівар Тетяна Вікторівна**, завідувач бібліотекою с. Озаринці Могилів-Подільського району.

**Лапшин Сергій Андрійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Лисий Анатолій Кононович**, кандидат історичних наук, доцент, викладач Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, член Національної спілки краєзнавців України.

**Лозовик Михайло Петрович**, старший викладач кафедри фізичного виховання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Маковійчук Марія Пилипівна**, завідувач бібліотеки села Серебряя Могилів-Подільського району, ветеран фізкультурного руху України.

**Малай Альона Григорівна**, завідувач бібліотеки села Бронниці Могилів-Подільського району.

**Мацюк Галина Петрівна**, студентка 2 курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Мороз Віктор Степанович**, кандидат економічних наук, доцент Хмельницького національного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

**Мороз Володимир Степанович**, старший викладач Дніпровського національного університету, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України.

**Пірус Тетяна Петрівна**, завідувач навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного пе-

дагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, етнограф, народний майстер.

**Роговий Олександр Іванович**, начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації, голова міжрайонного краєзнавчого об'єднання «Соб» (м. Липовець), заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

**Рогозовська-Косунець Анастасія В'ячеславівна**, викладач історії ДНЗ «Вінницький центр ПТО технологій та дизайну».

**Романюк Іван Миронович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Сірант Володимир Володимирович**, голова Могилів-Подільської районної ради Вінницької області.

**Сокровищук Тетяна Василівна**, завідувач бібліотекою села Мервенці Могилів-Подільського району.

**Соляр Анатолій Петрович**, викладач історії Могилів-Подільського технолого-економічного коледжу Вінницького національного аграрного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

**Сотніченко Лідія Платонівна**, завідувач бібліотеки села Оленівка Могилів-Подільського району.

**Степанчук Юрій Степанович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Терський Святослав Володимирович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею.

**Трембіцький Анатолій Михайлович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка і Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

**Тучинський Віталій Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Харченко Віктор Станіславович**, студент 4 курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

**Ходак Ірина Олександрівна**, кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтв Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України.

**Черняк Василь Васильович**, учитель історії та правознавства Білянської ЗОШ I – III ступенів Чернівецького району, член Національної спілки краєзнавців України.

**Чиж Наталія Степанівна**, завідувач бібліотеки села Карпівка Могилів-Подільського району

**Шпак-Косаківська Наталія Миколаївна**, заслужений майстер народної творчості України, етнограф, керівник гуртків «Автентична вишивка і народне мистецтво» Вінницької обласної станції юних натуралістів.

**Юрчишина Ольга Анатоліївна**, головний бібліотекар Наукової бібліотеки Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

**Яцентюк Юрій Васильович**, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

## ЗМІСТ

Організаційний комітет шостої Могилів-Подільської історико-краєзнавчої конференції .....	3
<i>Петро Бровко</i> . Могилів-Подільський: впевненість у майбутньому .....	6
<i>Олег Китасюк, Володимир Сірант</i> . Могилів-Подільський район: сьогодні .....	14
<b>Історіографія, історичні джерела про минуле Могилів-Подільщини; наукові дослідження регіону доби середньовіччя та нового часу .....</b>	<b>30</b>
<i>Святослав Терський</i> . Скандинавські дружини на півдні Галицької землі: проблеми інтерпретації джерел .....	30
<i>Лев Баженов, Олександр Баженов</i> . Етапи археологічних досліджень Середньої Наддністрянщини (XIX – початок XXI ст.) .....	40
<i>Олександр Роговий</i> . Антоній Любецький, Лядовський і Печерський: шлях від Афону до Києва .....	52
<i>Галина Мацюк, Віктор Харченко</i> . Облога Могилева 1660 року .....	62
<i>Юрій Степанчук</i> . Участь науковців Поділля у формуванні новітнього образу Богдана Хмельницького (за матеріалами П'ятих Всеукраїнських історичних читань «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку») .....	67
<i>Петро Брицький</i> . З історії містечка Яруга на Могилівщині .....	80
<i>Анатолій Лисий</i> . Церковний літопис Яришева .....	84
<i>Олександр Войтович</i> . Стан народної освіти у місті Могилеві та Могилівському повіті	

Подільської губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Історико-статистичний огляд .....	89
<i>Анатолій Бойта</i> . Революційні події 1917 року в спогадах жителів села Кричанівка Могилів-Подільського району .....	102
<i>Віктор Адамський</i> . Інститут Могилів-Подільського повітового комісара у документах доби .....	110
<i>Анатолій Трембіцький</i> . Перебіг подій визвольних змагань 1917 – 1921 рр. на Могилівщині за спогадами Володимира Левицького .....	127
<i>Сергій Єсюнін</i> . Могилів-Подільський за статистичними та адресно-довідковими виданнями 1926 року .....	144
<i>Анатолій Войнаровський, Василь Черняк</i> . Сторінками «Бюлетеня Могилівщини» .....	157
<i>Тетяна Кароєва</i> . Розвиток політичної цензури бібліотечних фондів України 1918 – 1941 рр. на прикладі Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва .....	164
<i>Анатолій Гудзевич</i> . Територіальна організація Могилівщини: від архаїчного устрою до впорядкованої системи адміністративного управління .....	174
<b>Новітній період в історії Могилівщини.</b>	
<b>Видатні постаті краю</b> .....	187
<i>Анатолій Соляр</i> . Хотинське повстання 1919 р. та Могилів-Подільщина .....	187
<i>Алла Каленська</i> . Прикордонний режим в Могилів-Подільському у 20 – 30-х роках ХХ століття .....	193
<i>Руслан Зелінський</i> . До питання відновлення історичної пам'яті українського народу. Голодомор 1932 – 1933 років на Могилів-Подільщині .....	200
<i>Вадим Довганюк</i> . Адміністративно-пропагандистська діяльність німецької та румунської окупаційної	



адміністрації на території Вінниччини .....	206
<i>Анастасія Rogозовська-Косунець, Іван Романюк.</i>	
Рух контингенту учнів та проблеми його збереження у закладах освіти системи трудових резервів Вінниччини на початку 1950-х рр. ....	214
<i>Михайло Лозовик, Іван Романюк.</i> Керівники та учасники фізкультурно-спортивного руху на Вінниччині у перші повоєнні роки .....	
	220
<i>Марія Маковійчук.</i> Спортивна слава Серебрії .....	
	225
<i>Сергій Гальчак.</i> З історії пошанування героїв праці. Герої Соціалістичної Праці Могилів-Подільщини .....	
	233
<i>Олександр Конотопенко, Сергій Лапишин.</i>	
Характеристика виборчої системи в Україні на основі аналізу проведення виборів у Могилів-Подільському районі .....	248
<i>Сергій Лапишин, Ірина Зінько.</i> Аналіз міжнародного досвіду децентралізації влади в контексті створення ОТГ Могилів-Подільського району .....	
	256
<i>Костянтин Завальнюк, Олександр Вітюк, Тимофій Герасимов.</i> Документи Державного архіву Вінницької області про родину Косачів .....	
	270
<i>Віктор Мороз, Володимир Мороз.</i> Контр-адмірал Кетлінський К. Ф. ....	
	284
<i>Ольга Юрчишина.</i> Олександр Руданський – слід в Могилеві-Подільському .....	
	292
<i>Володимир Колесник.</i> Наш земляк М. П. Болдуман – актор світового рівня .....	
	298
<i>Валерій Войтович.</i> Петро Скорук – поет, прозаїк, публіцист .....	
	304
<i>Валерій Войтович, Віктор Дончевський.</i> Микола Мельничук – спортивна слава Могилева-Подільського ...	
	311
<b>Культура, освіта, релігійне життя, етнологія, топоніміка, природа краю .....</b>	<b>316</b>

<i>Альона Кордонська</i> . Народне мистецтво Поділля .....	316
<i>Наталія Шпак-Косаківська, Віктор Косаківський, Тетяна Пірус</i> . Народна іграшка сіл Бернашівка і Жван на Вінниччині .....	321
<i>Лілія Іваневич</i> . Регіонально-локальна специфіка переважаючих технік вишивки подільських жіночих святкових сорочок .....	325
<i>Віталій Іванчишен</i> . Придорожні хрести як маркери символічного простору подолян .....	341
<i>Ірина Ходак</i> . Сакральне та народне мистецтво Могилівщини в експедиційній діяльності Наталі Коцюбинської .....	346
<i>Віталій Тучинський</i> . Особливості православної віри та національно-релігійного руху молдаван Південного Поділля в II-й половині XIX – на початку XX ст. ....	354
<i>Роман Крохмалюк</i> . Роль Лядівського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря у вивченні історії рідного краю (при роботі з дітьми шкільного віку) .....	361
<i>Альона Малай</i> . Топоніміка села Бронниці Могилів-Подільського району Вінницької області .....	365
<i>Віктор Віліжінський</i> . Топоніміка села Грабарівки Могилів-Подільського району Вінницької області .....	368
<i>Людмила Дроганчук</i> . Топоніміка села Івонівки Могилів-Подільського району Вінницької області .....	371
<i>Наталія Чиж</i> . Топоніміка села Карпівки Могилів-Подільського району Вінницької області .....	377
<i>Людмила Боднарчук</i> . Топоніміка села Кричанівки Могилів-Подільського району Вінницької області .....	383
<i>Тетяна Сокровищук</i> . Топоніміка села Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області .....	387
<i>Тетяна Кулівар</i> . Топоніміка села Озаринці	

Могилів-Подільського району Вінницької області .....	391
<i>Лідія Сотніченко</i> . Топоніміка села Оленівки	
Могилів-Подільського району Вінницької області .....	398
<i>Віктор Віліжінський</i> . Топоніміка села Серебринців	
Могилів-Подільського району Вінницької області .....	402
<i>Олена Гуліцька</i> . Топоніміка села Юрківці	
Могилів-Подільського району Вінницької області .....	410
<i>Григорій Денисик, Алла Кізюн</i> . Екстремальний туризм подільської Могилівщини .....	416
<i>Юрій Яцентюк</i> . Екомережа Могилів-Подільського району .....	420
Відомості про авторів .....	424

Наукове видання

**ШОСТА  
МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКА  
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА  
КОНФЕРЕНЦІЯ**

**27 жовтня 2017 р.**

Видавець ІІІ Балюк І. Б.

---

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
ДК № 2524 від 13.06.2006  
Здано у виробництво 16.10.2017  
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman  
Ум. друк. арк. 27,25.  
Друк офсетний. Наклад 200 прим. Зам. 00.  
Друк ТОВ «Меркьюрі-Поділля»  
Тел. / факс: (0432) 52-08-02